

АБИД КЕТМЕНЬ

ПОВЕСТЬ
ИЗ КОЛХОЗНОЙ ЖИЗНИ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УЗССР
ТАШКЕНТ — 1959 г.

ОБИД КЕТМОН

КОЛХОЗ ҲАЁТИДАН
ҚИССА

Ҳ. ССР ДАВЛАТ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1989

АБДУЛЛА ҚАҲҚОҲ
ТАҶРИДИ ӮСТИДА

*Бу қисса Ўзбекистон социял
Советлар республикасининг
ўн йиллигига бағишланади*

1. ТИКТЕПА ҚИШЛОҒИ

Хозир «Пахтачи» колхозининг ғўзалэри орасидан борамиз... Нега булар бундай, буларнинг эгалари ўлганми, деган савол кўнгулга келиб туради.

Кўнгулга бундай саволнинг келишига бир томондан ҳақли ҳам кўринамиз: ғўзаларнинг энг «сунган»лари ярим газдан ошмайди, аксарияти эса, ерга қанот ёзган мусичадек бир-яккита «ҳаромзода» кўсагини очган бўлиб ётади. Баъзи жойларни баланд бўйли ғумайлар босиб, ҳалиги «ҳаромзода»ларни ҳам кўриб бўлмайди.

Унда, бунда учрашиб турган бедазорлар сувсиз қолиб қувраган, суғорилган ўринлари ҳам «суғордигми суғордим» қабилидан сув теккан жойлари кўкляб, тегмаганлари қувраб «кал боши» манзарасини беради. Аҳ-энда бир беда анғизда ўтлаб юрган ориқ хўкиз ва қовурғаси саналиб кўринган яғир отлар бу манзарага яна маҳзун бир «оҳанг» бериб, чор-ночор сизни бу жойларнинг эгаси ўлган ёки экинни экиб, ўзи бир томонга ҳижрат қилган, йўлда юролмайдирган ориқ молларни ташлаб кетган деб ўйлашга мажбур қилади...

Бу ҳол ва бу маҳзун кўриниш ярим соат чамаси давом этгач, ҳеч бир кутмаган жойда бирдан биз ўзимизни бошқа бир дунёда кўриб қоламиз. Бирдан манзара ўзгара бошлайди!

Орадаги фарқ фақат бир қир: қирнинг бериги тарафи бояги аҳвол, нариги томони: одам бўйи бўлиб ўсган,

бегона ўзлардан соф кўм-кўк гўзалар денгизи, қирқ-эллик кўсакини кўтаришолмай турли томонга таъзим қилишган пахта «дарахтлари» ердан бир метр кўтарилиб, оч бинафша ранг гуллаган, кўкликдан ўтиб барглари қорамтилга айланган, ҳайвонларнинг иштаҳасини қитқилайдиган йўнғичқа кўллари ўғида кўрамыз. Бу қандай тафовут?

Ер, сув, ҳаво, иқлим қирнинг икки томонида ҳам бир, фарқ қиладирган орадаги масофа фақат икки юз едим, аммо, экин билан экин орасидаги айирма ер билан кўкча.

Сўнги манзара давом қила беради, кишида бир нав баҳр очилиш бошланиб, кўкракка шамол тегади.

Йўлакай анғизда ўтлаб юрган семиз, ҳайбатли ҳўкивлар оёқ товуши билан озгина вақтга анғиздан бош кўтариб, бизга қарайдилар-да, яна мазали чўпни ердан тишлаб тортишга бошлайдилар. Қорни солинган семиз биялар елинларини тирсиллатиб, ердаги ўтга қарамай бошларини лиқиллатиб чибинлар билан курашиб турадилар, анғизнинг турли томонида сакрашиб юрган дўндик қулунлар гоҳ ўтлаб, гоҳ кишнаган кўйи оналарининг сутига югурадилар. Уртача гўштли ишчи отлар келган-кетганларга парвосиз, анғиздан бош кўтармайдилар. Ариқ ёқалаб ўсган турли дарахтлар ҳам қуриган, мертилган шох бутоқлардан тоза, гўё сартарошликдан чиқиб ўзига тенг «ёр» қидирган шаҳарнинг олифта йигитларидек яшнайдилар. Маржон каби қизарган меваларини кўтаролмай, турли томонга бош эгган жийда дарахтлари узоқдан кумуш каби оқариб кўринадилар.

Узоқ-узоқда ҳали кун кўтарилмаганига қарамай, иштонларини липпа уриб қўлларига кетмон ушлаган йигитлар пахта суғориб юрийдилар...

Хулоса, теварагимизни сириб олган ҳозирги манзара бояги маҳзун кўриниш таъсиридан бизни қутқаради.

Икки томонимиз гоҳ тўқай каби гўза билан ва гоҳ йўнғичқа, баъзан мош ва жўхорилар билан ўралган ҳолда ярим соат чамаси жануби-ғарбга қараб борганимиздан кейин, энг илгари Тиктепа қишлоғининг теварагидаги бог-боғчаларининг дарахтлари, ундан сўнг қишлоқнинг ўнг елкасига кўклам уфқига чиқатурган бир нага лойқа булут каби ётган Тиктепа кўринади Бора-бо-

ра тепа зўрайиб қишлоқнинг гузаридаги йўғон тўп толарининг тўрт томонга қулоч отган бутуқлари, бутуқлар орасидан «Четан» колхозининг бултур солган зўр клубининг оқ тунука томи, шу клуб ёнига район маорифи томонидан бултур солиб берилган етти йиллик қишлоқ мактабининг қизил бўёқли тунукаси, шу қаторга учинчи бино бўлиб ўлтурган ва ичига матлубот кооперативи, қишлоқ амонат кассалари жойлашган, ҳозирча деворлари ганчланмаган иморат. Унинг нариги ёнидаги шу кунлардагина ганчдан чиқиб, оппоққина бўлиб кўринган қишлоқ касалхонаси, янги биноларнинг бешинчиси бўлган ва ҳозирча дераза, эшиклари қурилиб битмаган «Четан» колхозининг ҳунар устахонаси томлари кўринадди.

Яна бир оз юргандан сўнг қишлоқ кўчасига кирилиб, бундаги бинолар макки-чакки, қинғир-қийшяқ оддий қишлоқ уйлари бўлиб, оғизга оларли бир фазилат кўрсатмайдилар.

Аmmo кўчаларда бошқа қишлоқларга нисбатан бир мумтозлик кўринади: кўча ва эшик олдилари озода, ўзга қишлоқларда кўрилгандек кўча ва эшик олдиларига гўнг, тезак, кул, хашак, супуриқди каби нарсалар тўкмаганлар, кўчалар супурилиб сув сепилган, чанги ётиштирилган.

Клуб биносига яқинлашгач, «Туглуқ арпқ» суви кўчани кесиб ўтади. Тахта кўприкнинг нариги томони боя айтилганча янги бинолар бўлиб, олдиларига қатор ар-ар тераклар экканлар. Кўчанинг ўнг томони эски кўчаларнинг «ёдгори» бўлган қатор тахтабандли дўконлар, кўприкнинг ўнг муюши қизил чойхона, нариги бети зўргина майдончадан иборат бўлиб, қарши тараф ҳам чор хари катта собиқ чойхона ва сарой (колхоз отхонаси) биноларидир. Бу йилги қурт тутиш мавсумида «Четан» хотин-қизлари шу чойхона биносида колхознинг бир қисм қўртини боқиб бердилар.

Саройнинг нариги томонидаги ҳовли «Четан»нинг идораси бўлиб, бу эски иморатларнинг орқа тарафи ҳалиги Тиктепадир. Тепаининг талай ҳиссаси кўчанинг бу бетидаги янги биноларнинг хом гишти, сувоғи каби бинокорлик эҳтиёжларига ишлатилиб, бир нимтаси олинган туядек кўринишга келиб қолган. Бу тепа сарой орқасидан бошланиб, етмиш метрча масофага чўзилади,

эхромий бир шакл олиб, нариги этакдан колхознинг гўзаси бошланиб кетади. Келаси йил бинокорлик мавсумида муюшдаги чойхона, сарой ва ҳозирда колхоз идораси ўрнашган бино ҳам бузилиб, тепанинг ости қатори билан аравасозлик устахонаси, колхоз отларини марказлаштирадирган отхона, арава, от жабдуқлари сақланатурган омбор, қишлоқ хўжалик машина ва асбоблари складди, ем-хашак боетирматари бино қилинмоқчи ва бу биноларга кетатурган кесаклар ҳам, албатта шу тепадан қуйилса керак.

Шу ҳилда бинокорлик давом этиб турганда Тиктепадан бир неча йилнинг ичиде фақат бир хотирагина қолиши турган гапдир.

Ҳозирча қишлоқнинг бошқа бутоқ кўчаларига айланмишмай, колхоз идорасига кириб чиқамиз.

Бултурги йил қулоққа чиқарилиб Украинчага жўнатилган Абдужалил тегирмончининг кичкина меҳмонхонаси «Четан» колхозининг идораси эканлигини биз юқориде ўқиб билганмиз. Иккита содда, тахтаси бўялмаган оқ столнинг бириде колхоз саркетини Умарали, иккинчиседе ҳисобчи Абулқосимлар шугулланмоқдалар. Ҳар икки столнинг бу томонига қўйилган оғоч эшакка яна икки киши омонатгина ўтириб, ишма тўғридадир қаттиқ-қаттиқ сўзланишмоқдалар. Булардан бириёв, Четаннинг ранс муовини Ангирма беш ёшлар чамали, ярим янгича кийинган қотма Мирсоат исмли бўлиб, қўлиде ушлаган қоғозини туртиб кўрсатиб, борлиқ товуши билан қичқиради. Иккинчиси, Четаннинг ранси Мулла Обид — 45 ёшларда, бугдой рангли, кенг яғрин, қўнгир тусли, соқол мурғини ўртача ўстирган, оғир ҳаракатланадиган, зўр қора кўли, қирра бурун, оғир бошли, олди очик кўк ятак, қалами тик иштон, кўп элик кийиб, тагдўзи дўпписини сўл қўлининг илғов бармоқларида ушлаган ва ўнг қўли билан султанивчисининг сўзини очикроқ эшитиш учун бўлса керак, ўнг қулогини букиб тутган ҳолда кўзини Мирсоатнинг оғзига тикиб туради...

— Ўнинчи сентябрдан бошлаб теришга қарор қилганлар,— деб қичқиради Мирсоат,— сентябрь планини 25 гача бажаришга буюрадилар!

Мақсадни аглаган Мулла Обид қўлини қулогидан олиб, дўпписини бошига кийиб олади ва Мирсоат печоғ-

лиқ қичқириб сўзлаган бўлса, Мулла Обид шунчалик оҳиста қилиб масалани қайтадан сўраб қўяди:

— Учинчи сентябрдан теришга буюрганлар?

Мирсоат бош қимирлатиб жавоб беради. Мулла Обид бир оз сўзсиз қолади.

— Кеча колхозлар билан пункт орасида ўтказилган маслаҳат мажлисига иштирок қилган Мардонбой ҳам шундай деган эди,— дейди Мулла Обид ва яна бирмунча вақт жим ўлтиради.

— Хуш, ўчинчи сентябрдан бошлаб тера берамизми?— деб Мулла Обиднинг қулогига яқинроқ келиб бақиради Мирсоат.

— Нўқ, биз теролмаймиз,— дейди оҳистагина қилиб Мулла Обид,— бизникини теришга ҳали вақт бор!

Мирсоат бақириб гапиршдан зерикади-да, қўлидаги қоғозга ишорат қилиб қўяди.

— Буйруқни ёза беради!— дейди қўл силкиб Мирсоатнинг ишоратига жавобан Мулла Обид.— Мен 25 сентябрдан илгари гўзани ичига одам эмас, ҳатто бир мушук ҳам киритмайман!

Мирсоат ва ановилар Мулла Обиднинг қатъиятдан илжайишади.

— Бизнинг гўза «Пахтачи»нинг ерга қанот ёзиб туллаш учун бағрини всяёқ кесакка бериб ётган мўса-чага ўхшаш умирвоқни гўзасидан эмаски, теримчилар Мирзанинг чўлида юргандек гўзани ораласалар,— дейди Мулла Обид,— ҳар туinning тагидаги иккита-учта очилган пахтани териб оламан деб, ўн тарафга қулоч отган гўза шоҳларини қийратиб олайми, иккита очилган пахта деб йигирмата кўсакни сўлитайми?

Мирсоат ўрнидан қўзғалиб, Мулла Обиднинг қулогига шангиллабди:

— Юқори ҳукуматлар ҳам бизнинг районянинг биринчи теримини ўчинчи сентябрга белгилаганлар!

Мулла Обид бошини чайқатиб олади:

— Мен анови кун юқори ҳукуматларнинг буйруғини ҳам ўқитиб эшитганман!— дейди бепарво.— Буйруқда «экиннинг шаронтига қараб ўчинчи сентябрдан биринчи терим бошлансин!» дейилган. Экиннинг шаронти нима деган сўз?— Шаронги деб экиннинг чоғи, вақти, фурқатини айтадилар. Юқори ҳукуматларнинг қилин қирқ ёрадиганлардан бўлмаса ундай ўрнига ўтқузмас ҳам

эдилар, Умарали, сен мана шу қоғозни бизга юборган идорага, бизнинг гўзаларнинг теринш чоғи ҳали етган эмас, йигирма бешинчи сентябрдан илгари биз теримга киролмаймиз, йигирма олтинчи сентябрдан бошлаб ҳар кун пахта топшира борамиз. Унинчи октябрда йиллик пахта шартномамизнинг саксон процентини бериб битирамиз. Агарда буйруғингизда қаттиқ турмоқчи бўлсангиз пахталаримиз ҳолини кўриб баҳо бериш учун комиссия чиқарингиз деб ёз!— деди-да, Мирсоатнинг қўлидаги қоғозни олиб, Умаралига беради ва Мирсоатни қаноатлантириш учун бўлса керак,— кеча ҳосилот комиссияларимиз билан шу қарорга келиб қўйганмиз!— деб ўрнидан туради. Расмий одамларга бир яримта келадирган қаддини рост тутган ҳолда, кўн этигини ерга гурс-гурс босиб, эшик олдига келгач, тўхтади:

— Мен букун экинларни айланаман,— дейди,— сен, Умарали, идорани кишисиз қўйма, Мирсоат, сен букунги ишингни хотирлайсанми?

— Хотирлайман, ҳозир 15 аравани қўшишга буюрдим.

— Яхши. Бўлтаклардан¹ келган рўйхатни қўлингда ушлаб юр; озгина беда учун ортиқча аравани шалдирашиб юрма, қўлингдаги рўйхат ҳисоби билан араваларни бўлтакларга тақсим қилиб юбор, ўзинг энг кўп бедали бўлтакка бориб тур... Мен ҳам эҳтимол сенлар билан учрашиб қоларман!

Мулла Обид чиқа бошлаган жойда бош қашиниб яна тўхтади:

— Мен кеча ҳам тайинлаган эдим; бедани фақат Қарим ота билан Мирвали бангигина боссинлар, бошқа киши босадирган бўлса ўхшатолмай, гарамни ёғинга чидамсиз қилади!

— Дуруст, уларнинг ўз вазифаси-да!— деб бош қимирлатади Мирсоат.

— Сиз биринчи навбат бедани кетиргунча Қарим ота билан Мирвали банги гарам тушатурган жойни ёпоқроқ, сув тўхтамайтурган қилиб текислаб турсинлар!

Мирсоат бош қимирлатади.

¹ Бўлтак участка — мвёносида.

Мулла Обид қаноатланган ҳолда бир қадам ташқарига босиб, яна Мирсоатга қайрилиб ён қарайди.

— Нега сен қимирламай ўлтурасан, онанг тек ўтир деб туққанми?

Мирсоат ижирғаниб ўрнидан туради-да, ўзича шикоятланади:

— Бу кар жондан безор қилади-да.

Мулла Обид Мирсоатнинг қимирлаган лабини кўради, нима деяётганини, албатта, эшитмайди, аммо ҳар ҳолда ўз муомаласи Мирсоатга ёқмаганини сезади:

— Ҳозир кун ёйилиб кетди, кўплар ярим кунлик вазифасини тугатди... Сенинг араваларинг ҳануз қўшилмаган, ўлтуришинг бу, қишда моллар ҳаром қотмаси шу...

— Арава минувчилар ҳозир чой ичишаётибдилар!— деб қичқиради Мулла Обиднинг ёнига келган Мирсоат.

— Сен чиқиб тур-да, ахир, уларингни кўя берсанг эҳтимолки тушлик ширчойни ҳам ичишиб олсалар...

Мирсоат жавоб қайтармай, нимадир айтиб ёнғиллайди, иккиси олдин-кетин кўчага чиқади. Сарой дарвозасига етганда Мулла Обид тўғрига қараб ўта беради, Мирсоат унинг орқасидан қичқириб сўрайди:

— Отга минмайсизми?

Мулла Обид орқасига қарайди:

— Нима дейсан?

Мирсоат отни қамчилаганнамо Мулла Обидга ишорат қилади.

— Ҳа...— дейди Мулла Обид,— от йўқ, мен яёв айланаман.

— Тўриқ йўрға-чи?— деб бақиради Мирсоат.

— Боқишга юбордим, кеча Мардонбой миниб койитган эди.

— Оёқдан йиқиласан, занталоқ!— дейди эшитдирмасдан Мирсоат.

— Йўқ, унча кечикмасман, туновия кун ҳам яёв юриб етти бўлтэкин ахир пешингача айланиб чиққан эдим.

Мирсоат илжайди.

— Бўлмаса саманни мининг!

— Саманни сан мин, сан арава билан баравар юрмасанг бўлмайди.

— Мен жийронни эгарлатаман!— деб бақиради Мирсоат.

— Жийронни ҳам тўриқ билан анғизга юбордим, унинг ҳам ўнқови йўқроқ кўринди... Отхонада бу кун аравага қўшиладирган отлар билан сен минадирган самандан бошқа от йўқ.

— Жив урсин сизни!— деб кулади Мирсоат.

— Ҳа, эрталаб юзимни ювмасдан отхонадан хабар олиб жўнатганман!— дейди Мулла Обид ва гурс-гурс кўн этинини ерга босиб йўлига кетади.

2. ОБИД КЕТМОН

Мулла Обиднинг асли теги деҳқон эмас. Отаси шаҳарлик бир касиб, деҳқонларча таъбир қилганда «соя-пар» бир одам.

«Нов-насиб»ми, ёки тирикчиликми, ҳар ҳолда шу иккисининг бири Мулла Обидни Тиктепа қишлоғига келтириб қўйган.

Чамаси бундан ўн бир-ўн икки йиллар илгари Мулла Обиднинг асли касби бўлган кўндўзликнинг мазаси бўлмайдди, яъни бозордан тановар топилмай бола-чақаси анча толиқади. Мулла Обид ночор қолиб, мардикор ишлаб юрганда Тиктепа қишлоғининг ўрта ҳол деҳқонларидан бўлган қайнатаси Холмирза ака куёви Мулла Обиднинг мардикор ишлаб юришига розилик бермай, қизининг мероси важҳи билан ўзининг йигирма таноб еридан беш танобини бериб, қолмиш ўн беш танобини икки ўғлига қолдиради. Холмирза ака бола жонлик бир кекса бўлганликдан ер бериш билангина қолмай, биригичи йилда ерни ҳайдаб, экишиб, ҳатто овқат жўнларчидан ҳам қарашиб туради.

Мулла Обидга берилган ер кўпдан буюн гўнг отини эшитмай, гумай ва ажриқ босиб ётган шилтароқ ер бўлиб, бу йил экин унча яхши унмайди, шундай ҳам бўлса қишдан чиқарарлик даражада жўхори, мош, лова, картиншка, қовоқ каби ҳосил беради¹. Аммо Мулла Обид бу йил деҳқончилик илмлари билан яхшигина танишиб, ҳамма нав чопиқларга ўрганади, турли экинларнинг

¹ 1921—22 йилларда пахтакорликнинг энг орқага кетган давридир.

сувга эҳтиёж даражалари, касаллари, зараркунандалари, ернинг кучайтирадирган хуришлар ва шунинг каби кўп тўғриларда маълумот олади. Айниқса ердан яхши унум олиш учун ернинг бегона ўтлардан тозаланиши, кузда чуқур чопилиши, гўнг соллиниши каби масалаларга кўп аҳамият бериб қолади.

Кузги йиғим-теримдан сўнг ерни гумай ва ажриқлардан тозалаш тўғрисида қайната ва қайнағалари билан кенгашади. Улар, кузда ағдариб ҳайдаб қўйишдан бошқа чораси йўқ, дейдилар. Бу кенгашга Мулла Обид унча қаноатлана олмайди. Чунки, омов билан жуда ҳам чуқур олинганда ўн икки вершиқдан нарига етказиб бўлмайди. Ҳолбуки Мулла Обиднинг ўз синовича гумайнинг томяри йиғирма, ҳатто йиғирма беш вершиқ чуқурда ётади.

— Кетмонлаб ағдармаганда гумай қуримас деб ўйлайман!— дейди.

— Албатта, кузда қўш солиб бир йилда гумайни қуритиб бўлмайди. Гумайни қуритишга уч-тўрт йил керак. Аммо, беш таноб ернинг гумайини кетмон билан бир йилда чопиб қуритиш мумкин бўлса ҳам, бироқ, бу иш бир кишининг уҳдасидан келмас!— дейдилар.

— Мен шу куз бекорчиликда бир гайрат қилиб кўрмакчиман!— дейди Мулла Обид.

Улар кулишади.

— Ҳазингизни койитиб оёра бўлманг, тайёр бизнинг қўшда ҳайданг-қўйинг. Агар куз ҳавоси яхши келса, жуда гайрат қилганингизда икки ярим танобдан ортиқ ерни чопиб тоза қилолмайсиз!

Мулла Обид индэмайди. Эртаси кун қайнатасидан от-арава сўраб, шаҳарга беш-ўнта қовоқ билан икки пуд мош олиб боради. Буларни сотгандан сўнг кетмончиликка бориб, каттарок бир кетмон излайди. Кетмончиларнинг энг катта деб билган ўн қадоқли кетмонлари ҳам Мулла Обидга ёқмайди. Қўнғилдагича кетмон тополмагандан кейин бир кетмончига бир ярим кетмон баҳога бир катта кетмон буюради. Кетмоннинг вазнидан қатъи назар, кетмоннинг бет катталигини ерга чизиб кўрсатади. Ерга тушган доира чизиқ катта ош баркаш ўлчовини беради. ~~Кетмончи илжайиб сипоришни қабул қилади. Мулла Обиднинг торчасидан шундайга «шу гавдасига бу кетмон ҳам кичик», деб кулади.~~

Орадан уч кунни ўтказиб Мулла Обид яёвлаб шаҳарга тушади, кетмонни олиб васса бозорига киради. Кетмонига яраша соп солдириб далага қайтади.

Тиктепа қишлоғининг гузариди Мулла Обиднинг қўлидаги фавқуллода кетмонни кўрган ҳар ким кулади:

— Афросиёбдан қолган кетмонни десак, янги... Кетмоннинг ўзини кўтарасизми ёки бир ярим пудли тупроқиними, почча?— деб ҳангама қилишади.

Қишлоқнинг ҳар бобига ҳам дарров баҳо берадирган Мирвали бангиси кетмонни юқори кўтариб ерга ташлайди:

— Наҳ ярим пуд, тўлатиб тупроқ иргитмоқчи бўлган биздақаларнинг белини синдиради, аммо, поччамнинг гавдасига қараганда эгасига бало ҳам урмаса керак,— дейди ва Мулла Обиддан қичқириб сўрайди,— бу ҳолвачининг лаълисини нима қиласиз, куёв?

— Гумай кўчираман.

— Ўзимизнинг жайдари кетмонлар ҳам кифоя қилар эди-ку?

— Тупроқ катта кўчмай томири узилиб қолар экан,— дейди ва орқасидан,— кичкина кетмонда овора бўлиб юрамизми,— деб илжайди.

Мулла Обиднинг кетмонидан қайната ва қайнағалари ҳам кулишади.

— Ер чопишга оғирлик қилар... аммо сув бўғишга боп кетмон ясатибсиз,— деб қўяди қайнатаси.

Эртасидан бошлаб Мулла Обид ҳалнги фавқуллода кетмон билан ер чопиб, гумай ва ажриқ теришга киришади. Кузнинг энг қисқа куниди ярим таноб ерни ағдариб, гумай ва ажриғини хирмон равишли уюб қўяди. Ишга кулги йўсинида қараган Холмирза ака иккинчи кун куёвининг олдига келади. Ҳар бир кетмонда бир пуд чамаси тупроқ кўчириб, бир уришда ярим мурабба метр жойни ағдариб борган Мулла Обиднинг кучига ичдан таҳсини ўқиб, буринга нос ескаб олади ва:

— Ўзингизни унча койитманг, болам!— деб қўяди.

Гузарда гап кутиб ётган Мирвали бангига ўхшаш «достончи»лар Мулла Обиднинг қўлида кўрилган кетмон ҳақида Тиктепа қишлоғига жар солиб юборадилар. Зўр кетмоннинг ҳикояси оғиздан оғизга ўтган сайини афтига кўз, қош қўя боради: ош баркашдан тарози саватга, тарози саватдан супра зўрлигига бориб етади.

Жуда ҳам қизиқсинганлар киши билмас Мулла Обиднинг шудгорига келиб, ўз хўзалари билан ваҳимали кетмонни ва кетмондан ҳам Мулла Обиднинг даст бозусини томоша қилиб кетадилар. Энди гузар ва йиғинларда Мулла Обиднинг кучи ҳақида муболаға бошлайдилар:

— Бир кунда бир минг кетмон урса, минг пуд тупроқ ағдаради!

Мирвали банги дарров бу сўзга ғлова қилади:

— Байталмон кетмон ярим пуд бўлса, жамул-жам бир ярим минг пуд дегин...

Мулла Обид ўн уч кун деганда беш таноб ерни чопиб, ерни қил-қизил шудгорга айлантиради, бир четга хирмон каби ғумай ва ажриқларни йиғиб, бир қишлик ўтинни ҳам олади.

Холмирза ака ерни чопиб битириш олдида Мулла Обиднинг олдига келади:

— Бажосиз Мулла Обид!— дейди ва бурнига нос искаб олади,— энди шу меҳнатингизга юз аравагина гўнг ҳам бўлармиди-я, худди келаси йил ерингизга одам экса ҳам битар эди.

Мулла Обид фавқулодда кетмонига суяниб, қайнатасининг сўзига қулоқ солиб туради.

— Гўнги айтасизми,— деб ўйлашиб қолади у,— сизгир-бузоқ йўқ, арава бўлмаганда ҳам биттагина отия эпломмадик.

— Гўнг ўрнига тепанинг тупроғини солса ҳам бўлади-ку,— деб тўхтайди Холмирза ака ва бир оз ўйлагандан сўнг давом қилади,— бироқ қийин-да, ағдарма шоти керак. Бизнинг бу ўрталардан ағдарма шоти топиламайди... Бўлмаса мана шу хирмон тепанинг ранги гўнгга қараганда юз мартаба яхши!

Мулла Обиднинг қулоғи тиккаяди.

— Тепанинг турпоғи дейсизми?

— Ҳа,— дейди Холмирза ака,— мана шу хирмон тепанинг турпоғи нуқул гўнг-да, деҳқонлар буни ранг деб атайдилар. Минг йиллардан буён устида мол боқилиб, куз келиб хирмон кўтарилади... Ағдарма шоти бўлганда...

Мулла Обид кетмонни қўйиб, қайнатасининг ёнига келиб ўлтуради ва ернинг жанубига тиралиб ётган кичкина хирмон талага қарайди...

— Бу тепа ўзи сизники-а?

— Ҳа, шу ерлар билан бирга отамиздан қолган-да.

Мулла Обид бир оз ўйлаб, ердаги бир чўпни слядириб ўтуради ва илжайганнамо Холмирза акага қарайди:

— Шу тепангизни ҳам бизга бера қўймаган экансиз-да?

— Биз бермасак ҳам, сиз ола қўйинг!— деб кулади Холмирза ака,— нима қилмоқчисиз, ранги керакми?

Мулла Обид чўпни ўйнаб ерга қараб илжайди:

— Ранги ҳам керак, ери ҳам... Ҳамон, энди деҳқон бўладирган бўлсак, биратўласи бўлайлик дейман-ла.

Холмирза ака кулади:

— Хўп, хирмон тепа ҳам сизники бўлсин, аммо ағдарма шоти бўлмаса тепани олиб битяриш қийин, ўзи бир таноб мўл жой... Ортиқча турпоғини олиб ерингизнинг ана шу сойларига солинса, кафтдак ер бўлар эди-ла, Мулла Обид.

Мулла Обид индамайди, ташаккур айтган каби илжайиб қўяди.

Мулла Обид қишни шаҳарда ўтказиш фикридан кутмаганда айнаб қолади. Хотини Фотима опанинг: «Шаҳарга кўчиб тушадирган бўлсак, ҳаво ёғмасдан дон-дун, сепча-супчаларни ташмоллаб олиш керак эди» деган сўзига, «шаҳарга бориб нима ҳам қилдик, отаиғ биздан бир уйин аямас; шунда қишлаб, қишлоқнинг ямоқ-ясоғини тикиб ётаман», дейди.

Ерни шудгор қилиб битиргандан кейин, Мулла Обид шаҳарга тушиб кетади ва уч кун чамаси шаҳардан қайтиб келмайди. Фотима опа ташвишга тушади. Холмирза ака шаҳардан чиққанлардан хабар олиш учун гузарга чиқади. Ундан-бундан дарақ сўраб юрганда аравагина баҳайбат катта занбалгалтак ортган бир деҳқон келиб Холмирза акага занбалгалтакни топширади:

— Яхши ўзингиз учраб қолдингиз, буни шаҳардан кўсвингиз бериб юборди. Ўзи ҳовлисини бировга ижарага қўйиб чиқмоқчи, эрталарга бориб қоларман, деб айтди,— дейди.

Холмирза ака Мулла Обиднинг мақсадига тушуниб илжайди. Мирвали бангининг кўмагида аравадан занбалгалтакни тушириб оладилар. Кўрилмаган даражада катта, тўт повдасидан тўқилиб, йўғонлиги бир қулоч қайрағочдан галтак ўрнатилган занбал устига гузардағилар йиғиллиниб келадилар. Мирвали банги қизиқчиликка бошлайди:

— Туновни кунги кетмоннинг шериги!— деб ҳамманя кулдиради.— Холмирза ака дейман, кув боласи тушкур нималар қилмоқчи? Супрадек кетмон, аравадек занбалгалтак; бизнинг Тиктепа деҳқонларини спидиради чоғи?

— Еш, янги деҳқон-да, ҳали бели огримгани!— дейди Холмирза ака, аммо хирмон тепага бўладирган «хужум» ҳақида оғиз очмай, галтакни галдиради уйга жунайди.

Эртаси кун Мулла Обид шаҳардан чиқиб келади. Бу кун дам олиб, эртасидан бошлаб фавқулодда кетмон ва «даҳшатли» занбалгалтак билан тепага хужум бошлайди. Ҳар бир занбалгалтакда ярим арава чоғлиқ хирмон тепанинг тупроғи кўчиб туради. Бир кунлик иш натижа-сида ерининг авчагила сатҳини олган уч юзтача кичкина қабрчалар ҳосил бўлади. Тепадан ҳам мурабба ўн беш саржини чамаси янги ер очилади...

Кечки пайт қўлида бир хивични ўйнаб, Мулла Обидга томон келаётган Холмирза ака, узоқдан аҳволия томоҳча қилиб, негадир ўзича илжайди ва «астогфирулло» ўқийди. Аммо Мулла Обиднинг қайнатаси ва бошқа келган кетганлар билан парвоси йўқ, фақат, хирмон тепага ҳўм-райиб қарайди. Холмирза ака ичидан, «шу гайратнинг, шу ҳимматинг бўлса икки йилда хирмон тепадан аннқ айри-ламиз» деб ўйлайди, очилган тақир ерда юруниб бурнига нос искаб олади.

Тепага қарш хужумнинг учинчи кунинда Холмирза ака кичик ўгли Уктамбойни Мулла Обидга ҳашарга кў-риб, ўзи ҳам ҳабўллашиб «ундан ур-бундан тушир» деб туради.

Уктамбой ҳам ўз тенглари ичида дуркун, орқасига олти пуд юк кўтариш билан мақтанадирган йигит. Аммо, «Даҳшатли» занбалгалтакдан ўн қатнашдаёқ эсанкираб, галтакни алжитиб қўяди. Мулла Обид билан Холмирза ака унинг ҳолига кулишади. Сўнгра Мулла Обид галтакни ўзи олиб, Уктамбойни тепани бузиб тупроқ тайёрлаш-га қўяди. Уктамбой язасининг кетмонини ҳам узоқ ип-латолмай ўзи олиб келган расмий кетмонни ишлатишга мажбур бўлади.

Холмирза ака ўғлидан ярим жиддий койишди:

— Паловимни бекорга еб юрган экансан-да, Уктам!

Уктамбой қизаради. Мулла Обид илжайди. Бу кун кечқурун уйга қайтганда Холмирза ака қизига бужориб кўвигига сириқ солдиради... Мулла Обид Холмирза ака-

нинг қўнгли учун дўпписини исириққа тутар экан, хотинига:

— Кетмонимга ҳам исириқ сол, занбалгалтагим ҳам қолмасин! — деб уйдагиларни хоҳлатиб кулдиради.

Хирмон тепага ҳужум давом этади. Кетмоннинг ёнига занбалгалтак ҳам қўшилиб, қишлоқ деҳқонлари Мулла Обид ҳақида дoston тўқийдилар. Баъзи иши камроқ деҳқонлар «шундай, шу ёққа ўтган» бўлиб Мулла Обиднинг кетмон, занбалгалтак, ташилган тупроқларига разм солиб «ҳорма, бор бўл» қилишиб кетадилар. Улар қишлоқ гузарига бориб, бирга ўрни қўшиб «хабари мутаватир» юргизадилар. Аммо, Холмирза ака қишлоқда давом этган олмоқдан-салмоқ «ҳабсинишлар»дан қайгуланади, кўзикиб қолмаса, деб қўрқади. Бироқ Мулла Обиднинг на ўзи ва на кетмони билан занбалгалтаги кўзикмаса ҳам, яхшигина бориб турган куз ҳавосига «кўз тегиб» ердан тўрт танобга тупроқ солиб, тспадан чорак танобдан мўлроқ очилган пайтда бирдан икки кеча-кундуз тинмай ёмғур ёғиб ишнинг белига тепади. Мулла Обид ҳавоинг яна очилиб кетишини кутиб турса ҳам ёмғурнинг лойи қуримасдан қор ҳам келиб қолади. Мулла Обид зўр кетмонни қумлаб, галтакни сувлаб бостирмага киргизиб қўйишга мажбур бўлади ва: «Энди қолган бир танобини эрта кўклам тупроқларман» деб тинчийди. Йўқ, тинчимайди — гузарда ямоқчилик дўкон очиб, ҳам ўзининг, ҳамда қишлоқнинг эҳтиёжини ўтаб туради.

Эрта кўклам ердан қор кетиб, занбалгалтакнинг гилдираги шудгорга ботиб қолмайтурган бўлгандан сўнг Мулла Обид яна гайратга келади. Вақт ўтмасин учун илгари ярим таноб эртаги савзини сепиб, ундан кейин беш кунинг ичида қолмиш ерга ҳам тупроқ солиб битиради. Беш танобга солинган тупроқни ёзиб, очилган ерни ҳам чошиб шудгор қилиб қўяди.

Холмирза ака бу йил экиладирган экин учун тақсимот ясаб беради: бир таноб пахта, бир таноб эртаги полиз — бодринг, ҳандалак, қовун (полиз олингандан сўнг ўрнига туруп ва шолгом), ярим таноб эртанги савзи (савзи олингандан сўнг ўрнига кечки картишка), бир таноб беда, ярим таноб жўхори, ярим таноб мош, ярим таноб резавор-қовоқ, лавлаги, пиёз, кечки савзи ва бошқалар. Янги очилган ярим таноб ер бир икки йил шудгор бўлиб туради, кейинча ток ва мевали дарахтлар кири-

тилади. Ҳа, айтганча, шу кўклам ер теварагини жийда экиб чегараланади, деган гап ҳам режа ичиди.

Ерни икки ҳайдаб, молалаб юборгандан сўнг Мулла Обид экинни қетма-кет эка бошлайди: пахта ўн бешинчи апрелда экилиб битади, шунга ўхшаш бошқа экинлар ҳам элдан ўн-ўн беш кун эрта экилади.

Биринчидан куздаги ағдариб чопиш, иккинчидан ярим газ миқдори тушган бегона зўр тупроқ билан ернинг тупроқлилиги бир метрдан ортиб, кун сал қизиши билан экин кўтарилиб кетади. Элининг экинни ердан ушиб чиққанда Мулла Обидники чопиқ сўрайди, қўшникларники чопиққа етганда Мулла Обиднинг бодринги гуллаб пайчалайди, пахтаси иккинчи чопиқ сўраб гунчалайди, қовунлари сапчалайди, савзиси сотишга келади.

Мулла Обид эртаги экинларини элдан ўн-ўн беш кун илгари бозорга чиқаради. Узгалар илгариги экинларини бозорга чиқарганда Мулла Обид савзи ва бодринги сотиб битириб, ҳандалагини узади, қўшниклар ҳандалак узганда Мулла Обиднинг қовунига гал келиб қолади...

Елғиз Тиктепа қишлоғидагина эмас, теварак қишлоқларда ҳам Мулла Обиднинг эртаги, экиндаги муваффақияти оғиздан-оғизга юриб кетади.

— Тиктепада Обид кетмон деган бир деҳқон чиққан! Эртаги савзининг ўзидан юз минг сўм капалакка¹ сотиб белга туккан! Бодринг билан ҳандалакни элдан ўн беш кун илгари чиқариб, тўрт юз минглик сотиб олган! Остидан олов ёқдимикан, хотин талоқ!— деб хапсинишади.

Абдужалил тегирмончи эса ҳандалакни вақтида етказолмаган корандаси — Умурзоқдан койиб,— «бултургина деҳқончилик бошлаган бир косибча ҳам бўлолмадинг, наҳс босган» деб ичи ёнади.

Холмирза ака куёвини экиндаги муваффақияти, ҳамма томонга донғ тортиши билан талтайиб, дам-бадам бурнига носвой искаб олади ва ўғилларига: «Сенлар ҳам деҳқонсан-да, асли рисоладаги деҳқон деб куёвингни айтса бўлади!» — дейди, кези келди дегунча, яъни, уларнинг ўсиб-унмаган экинларини кўрган сайин чини-

¹ 1922—23 йиллардаги Марказ ақчиси. Буна вақтда чалқ болғиз ва ўроқ тамғали ақчаларни капалак пул, деб атар эди.

дек чақиб олади. Ҳзи бўлса Мулла Обиднинг теварагида айланиб ёрдамлашади. Кўпинча ўғилларининг от-аравасига Мулла Обиднинг молини ортиб бозорга сотиб чиқади, Мулла Обиднинг хазинадори сифатида ақчани ўзи ушлаб, рўзгор керак-яроқларини ҳам ўзи туғрилаб туради.

Ҳандалак сотилиб, битиб, бир икки арава қовундан ҳам узилгач, йиғилган ақчанинг чўғи кўпайиб, қўлни қаёққа узатилса етадирган бўлиб қолгандан сўнг Холмирза ака мол бозорига кетади. Насвойни искай-искай мол бозорини узоқ вақт ағдариш-тўнтариш қилгандан кейин бир қулунли бия ва бузоқли соғин сигир сотиб олади. Буларни бир қўра қилиб Тиктепа гузаридан олиб ўтганда бултурги йил Мулла Обиднинг фавқулодда кетмони ва занбалгалтагидан кулишган акалар ҳанг-манг бўлиб қоладилар, Холмирза ака эса ўринли-ўринсиз йирик носия ўлдириб бурнига искайди...

Икки йилдан буён янгаларининг сут-қатиғига муҳтож бўлиб, бўйин эгиб юрган Фотима опа бир сигирга ва бир зўр бияга қараб, қилар ишидан янглишиб, боши айланиб қолади. Ҳзини тутиб олгандан сўнг сигирли янгаларининг олдида қошини юқори кўтариб, кўзини катта очиб, лабини ҳам чўччайтириб юра бошлайди... Дам-бадам сигир билан бияни «сен жониворларининг устинига сира ҳам сулуруги тегмаган экан, сотган эгаларинг мол кўрмай ўлсин» деб супуради... Мулла Обиднинг эса бия билан сигирни келиб кўришга қўли тегмайди, савзиси олинган ердаги картишка учун тортилган жуякни суғориб, кечки картишкани экиб олиш фикрида юради, иккинчи томондан юзлаб дум бериб ётган қовунларни эртага бозорга тушириш, яна кимнинг от-аравасига бўйин эгиш ташвишини чекади.

Холмирза аканиннг ўзи носвойни искаб, Мулла Обиднинг олдига келади. Сотиб олган биясини зотлилиги, аравага кириши, сигирининг эрта-кеч ўн беш товоқ сут бериши ва буларни таниш — ошна кишилардан бахаёлга олганлиги тўғрисида сўзлаб:

— Эндя сизга битта арава керак; мен уста Мадамни аравадоз билан гаплашиб келдим; битта янги аравадан бор эмш, буюрган киши пулини бериб ололмаган; агар Мулла Обид оладиган бўлса ақчасини топганда берсин деб айтди,— дейди.

Мулла Обид аравани дарров олишни сўрайди. Арава ҳам эртаси кун келтирилиб, Холмирза ака отга жабдуқлар олиш, аравага темир қоқдириш учун шаҳарга тушиб кетади. Хулоса, бир неча куннинг ичида Мулла Обид от-аравали ва сигир-бузоқли бўлиб қолади.

Мулла Обид ердан қор кетгандан бошлаб кеч кузак-кача кеча-кундуз тинмай ишлайди, на ейиш-ичишда ва на уйқуда ҳаловати бўлмай чўпдек қотиб кетади, бурни сўррайиб қолади. Аммо бунинг бадалига юқоридаги моллардан ташқари бир таноб ердан олтимиш пуд пахта олиб, нақд пул бараварига ҳукуматга топширади, ярим танобдан икки юз пуд картишка олиб ерга кўмади, йиғирма пуд жўхори, ўн беш пуд мош, олти юз боғ беда, тўрт юз пуд шолғом ва туруп, ўттиз-қирқ, ҳатто эллик қадоқли икки юзта қовоқ, икки юзта тарвуз, аллақанча пиёз, лавлаги, савзи ва ҳоказо-кўп нарсаларга эга бўлади. Холмирза аканинг ёпилгандан буён ҳеч бир ёлчибгина тўлмаган омбор ва ертўлалари буларни сиғдириб қолади.

Бу ҳақда яна қишлоқда шов-шув кўпаяди:

— Обид кетмон картишка экибди — ҳар биртаси замбаракнинг ўқи; шолғом экибди — ҳар бири сават кўтарганда, бошга қўйтурган чамбарак; лавлаги экибди — ҳар бири чақалоқ бола; қовоқ экибди — сизга ёлғон худойга чин, ҳар бири эшакнинг ҳўтутидек!.. Буларни жойлаш учун Холмирза аканинг ўчоғи ҳам бўш қолмай яна ярминч ортиб қолибди... илгари омборингни тайёрлаб ундан кейин деҳқончилик қилмайсанми, хотин талоқ!.. — дейишади.

Мулла Обид сиғмай қолган тарвуз ва қовоқлардан беш арава сотиб, пулига тўртта катта қўй олади. Қишлоқ гўшт ва мой учун қўйларни лавлаги билан бўрдоқига боқади. Шолғом билан турупни ҳам арзон-гарон сотиб, кўрпа-ёстиқ, кийим-кечак қилади.

Бунчалик нарсаларни саранжомлаб олишнинг ўзи ҳам қор тушкунчалик овора қилганликдан ёз бўйи ўйлаб келган тепадан яна чорак таноб очиб, ерининг сой ва ёноғроқ жойларига солиш фикри ишга ошолмай қолади.

Мулла Обид тупроқ солишнинг иккинчи ва учинчи йилларида ҳам биринчи йилдаги каби ҳосил олиб, тепага ҳам ҳужум қилиб туради. Сўнграқ, тепанинг ўртасидан катта доиравий қадди етти газли бир супа қилиб,

устига бир шийпон солади. Бу шийпон ўзининг хушкайф ва хушманзаралиги билан қишлоқда «Обид кетмоннинг шийпони» деб машҳур бўлади. Шу очилган ерининг токи яхши ҳосил бериб, бир чеккасига Мулла Обиднинг қўрғони ҳам келиб қўнади.

Мулла Обид олти-етти йилнинг ичида Тиктепа қишлоғининггина эмас, балки бутун бир овулнинг атанган, ишбиларман, оқловар бир деҳқони бўлиб қолади. Холмирза ака қариган чоғида куёви билан мақтана-мақтапа дунёдан «оёқ узатиб», кетади. Аммо, Мулла Обид ўз қишлоғида бўлсин, теварак қишлоқларда бўлсин «Обид кетмон» деб машҳур кетмони билан лақабланиб қолади. Баъзилар «Тепа бузган» ҳам дийдилар, лекин кейингиси жуда сийрак ишлатилади.

Мулла Обид ёки Обид кетмоннинг исмига тақилган «Мулла» сўзи ва қулогининг оғирлиги устида қиттак тўхтаб, қиссамизнинг бу фаслига хотима берамиз: Мулла Обид эскича саводли киши. Эски адабиётни яхши ўқийди, айниқса Шоҳнома, Аҳмадзамчи, Абомуслим дostonларини, Жамшид афсона ва асотирларини ўқиганда жуда ҳам жонли чиқаради. Ёш, касиб кўндўз вақтларида ўз тегин касиблар қишли улфатчиликда ундан ҳалиги дostonларини ўқитиб эшитар эдилар. Унинг «катта китобларини» шариллатиб ҳамда «қўргандек» қилиб ўқинишга суяниб, ўртоқ — жўралари Обид исмига «Мулла» сифатини таққан, «Мулла Обид» деб атаган эдилар. «Обид кетмон»нинг муллалик сифати шундан келиб чиққан ва биз ҳам гарчи қиссамизнинг исмини «Обид кетмон» деб атаган бўлсак ҳам, ўз томонимиздан атаганда «Мулла Обид» деб юритишни мувофиқ кўрамиз.

Мулла Обиднинг қулогининг қарлиғига келганда бу нуқсон унга минг тўққиз юз ўн олтинчи йилда Германия фронтида илашади. Ўзининг сўзига қараганда минг тўққиз юз ўн олтинчи йилда дошмон хизмати учун бир бойга ёлланиб фронтга кетади. Фронт орқасида ўр қазиб турганда Мулла Обиддан ўттиз метрча нарига бир катта тўп ўқи тушиб, қаттиқ товуш чиқариб ёрилади. Гўёки осмон чатнаб, қиёмат қўпқандек бўлади. Мулла Обид ўқ ёрилгандан кейингисини билмайди... Бир вақт кўзини очиб қараса, ўзини тупроқдан чиқариб олаётганларини кўради. Тупроққа кўмилса ҳам аъзоси саломат бўлиб, уч-тўрт кун касалхонага кириб ётади. Аммо ўша ўқ ёри-

либ тупроққа кўйилиб қолгандан бошлаб, Мулла Обиднинг қулоғи оддий товушларни эшита олиш хусусияти билан видолашади.

3. КҮПЧИЛИКНИНГ ТАВАЖЖУҲИ

Тиктепа қишлоғининг беданабоз «Йигитча»ларидан Мирвали банги бировнинг қўлидаги беданани кўриб дидига ўтирадирган бўлса, сиқимида салмоқлаб туриб, «ҳамма жойи ҳам келган экан» деб қўяди. Мен юқорида ҳам «Четан» колхозининг аъзоси ўртоқ Мирвали тўғрисида «банги» сифатини бир-икки қайта ишлатиб юбордим. Бу эҳтиётсизлик Мирвали акага бир ҳурматсизлик, ёки ҳақорат юзасидан эмас, балки, ўртоқ Мирвали отанинг ўзига «банги» сифати чумоли чаққонча ҳам озор бермаганлиги учундир. Колхоздаги ўз вазифасини ўтаб бўш юрган пайтларда, ҳатто Мулла Обиднинг кўз ўнгиде бўлса ҳам белбоғининг қатига эҳтиёт юзасидан ташлаб қўйган катталиги бўғоз сиқондек нашани ййлаб, «банги» лик сифатини ўзи ҳам ҳаммага фош қилиб юра беради. Шунга ўхшаш замонамизнинг «хусн-шнавандаси» саналган зукко йигитларимиздан бири мутаносиб аъзоли бир маҳбубани кўриб завқланса, «ҳамма жойи ҳам келган экан» деб баҳо беради.

Аммо мулла Обидга баҳо беришда мен юқоридаги таъбир билан «ҳамма жойи ҳам келган эмас эди» деган иборани қўллашмоқчи бўламан. Балки ўқувчи кулар; «нима, сенинг Обид кетмонинг Мирвали бангининг беданаси, ёки замона зукколарининг завқ оладирган маҳбубаси эдими?» деяр. Тўғри, масалага юзаки қараганда ўқувчининг бир даража ҳақи ҳам бўлар, лекин бошқа томондан мен ҳам ҳақсиз эмасман. Хотин-қизлар орасида юрган «от гадоли» деган бир таъбирни эҳтимолки эшитган чиқарсиз. Ҳозирги баҳсимга бирмунча дахли бўлгани учун қиттагина мавзудан ҳам чиқишга руҳсат қиларсиз: Яъни, туғилган болага от қўйиш хотинларининг ўз ихтиёрларига қоладирган бўлса; улар домудла ёки узоқни ўйлайдирган оталар каби чамалаб турмайдилар-да, энг яқин қўшни ёки севикли қариндошларининг болаларидан бирининг оти билан атаб, қараб тура берадилар. Эрлар, «яқинимиз фалончининг оти билан атабсан, ранжисалар керак!» деб эътироз қиладирган бўлсалар, «не-

га ранжисин, от гадойи!» деб бақраядилар. Тўғриси ҳам бу «от гадойи»га нариги томон хотинлар ҳам яхши тушунадилар, «от гадойи» қонуни олдида тах туриб, болаларининг отини «оёқ ости» қилгани учун баъзи оталар каби ранжиб юришга ўзларида ортиқча ҳам ҳақ-ҳуқуқ сезмайдилар.

Шунга ўхшаш мен ҳам бу ўринда «от гадойи» қонунига суюндим. Чунки, ановиларнинг бири беданнинг устки кўринишидан, иккинчиси маҳбубанинг қоматидан ҳисса олиб, бир ҳукм берди. Мен эса Мулла Обидни маънавий жиҳатдан олиб, ҳалиги таъбирни қўлладим. Яъни Мулла Обидни сажия¹ ва фалон томонларини олиб, Мирвали бангининг иборати билан ифода қилганда «уlining ҳамма жойи ҳам келган эмас эди» дейишга тўғри келиб қолди.

Яна Мирвали бангича айтканда, «худой берган феъл», кўлчиликча айтканда табнат эски ва янгини қўшиб ҳукм берганда фитрат, оила, мактаб, муҳит, фалон ва фалон...

Бир оз жиддийлашайлик, мавзудан узоқлашмайлик.

Мулла Обид инқилоб бошларидан тортиб минг тўққиз юз йигирма бешинчи йилларгача Советлар ҳокимиятига бетараф қараб келди, меҳнаткашлар ишига дуруст қайишмади десак ҳам бўлади. Агарда минг тўққиз юз йигирманчи йиллардаги унинг бозордан танавар тополмай ишсиз, оч қолган вақтларидаги аҳвол руҳиясини хотирласак, унда Советлар ҳокимиятига қарши бир кек туғилган даврига ҳам туртиниб ўтамиз.

Тиктепага келгандан сўнг унинг маълум шухратли ва донғли даври бошланади. Қишлоқнинг бирмунча донғ тортиб юрган муштумзўрларининг ичлари ёниб, тишлари қичирлашса ҳам, аммо ерсиз, кам ер ўртаҳол меҳнаткашлар Мулла Обидга томон муҳаббатланишиб, ўзинишиб қоладилар. Унинг ўзлари билан қўлга қўл беришиб, жамоат ишларида ишлашувини тилайдилар. Ўзларининг ҳар бир йиғинларида Мулла Обид каби бир қаҳрамоннинг бўлиб туришига ҳаракат қиладилар. Бироқ... Бироқ Мулла Обид томонидан садо чиқмайди, чиққани билан самимий муҳаббатга самимий жавоб йўлида бўлмайди.

¹ Характер.

Мулла Обиднинг бу ҳаракатида анови бир неча синфий душманларнинг таъсирлари ҳам бўлмади эмас, бўлди, буни келаси фаслларимиз ёритиб борар. Аммо бу ҳол учун яна кучироқ омил Мулла Обиднинг ёлғизликни севган табиати эди дейишга тўғри келади.

Мулла Обид қишлоқ йиғинларига, фаоллар мажлисларига бормайди эмас, боради. Лекин боргани билан... йиғилганлардан бир йиғилган, ўлтурганлардан бир ўлтурган бўлиб, қайтиб кета беради. Ҳолбуки қишлоқ меҳнаткашлари Мулла Обиддан деҳқончиликда қозонган муваффақиятни каби муваффақиятли бир гап, маъқул бир фикр истайдилар. Дуруст, Тиктепанинг «гул» ўрнида келган партия ва Совет аъзоси ўртоқ Очилди Собиров қишлоқ йиғинининг ҳаммасида деярли йўлбошчилик қилади, булбулдек сайраб, йиғинни таклиф, савол, изоҳ каби маъжунлар билан тўлдириб ҳам ташлайди. Лекин ўртоқ Собиров ҳар қанча сайраб сўз ва иш билган билан қишлоқ меҳнаткашларининг муҳаббатларини ўзига тортиб битиролмайди.

Қишлоқилар сиз билан менинг кўзимга «анойн» кўринсалар ҳам, аммо ҳақиқатда ундай эмаслар. «Пих ёрган» деб наҳ шуларни айтса бўлади. Ўртоқ Очилди чет қишлоқнинг боласи бўлмаганидек. Советга чет унсур ҳисобланган оиладан ҳам эмас — Тиктепанинг ўзидан чиққан, кам ерли, камбағал деҳқоннинг боласи. Агар ишонсангиз оғзи билан меҳнаткашлар мафкурасига жон беради. Бироқ, қишлоқилар оғзи билан ўроқ ўриб, оёғи билан машоқ терувчига қаноатланиб қола бермайдилар, яъни маъраканинг гули бўлмоқчи бўлгандан яна бошқа нарсани ҳам талаб қиладилар. Омочининг қулоғини ушлаганми, кетмоннинг шамолини еганми? — Хўп, еган бўлса ўз касбида қанчалик муваффақият қозонган, ёлчибгина хирмон кўтарганми, бели букилибгина аравага пахта ортиб, ертўлага деҳқончилик тўкканми?

Ўртоқ Очилди Собиров Мирвали банги таъбирини қўллансак маъракада сўз важдан «гар-гар» қилса ҳам, бироқ, деҳқонларнинг кейинги шартлари устига келганда яна Мирвали ота иборати билан жавоб берсак «ер чиқади». Қишлоқилар ўзларича энг аҳамиятли ҳисобланган кейинги шартни Очилди Собировдан тополмайдилар, шунинг учун йиғинлардаги унинг сўздан ўйнаган хулс-

ларига¹ унчалик аҳамият беролмайдилар. Аммо мулла Обид...

Мулла Обид қишлоқларнинг кейинги шартларига икки юз фоз жавоб бера биледи. Жамоатга раҳбарлик жўнига келганда унинг ақлли, ўйчан кўзлари «у ёқни ҳам юз фоз эплайман» деб туради. Аммо йўнига қишлоқ меҳнатқиларининг кучлиллари билан келиб, бир чеккада қурт шимгандек ўтириб олади. Писинда аҳамиятдан бир масала кўрилиб қолса, қишлоқлар тез-тез Мулла Обидга маъноли қилиб қарашади, гўёки сен ҳам бу ҳақда «ўз фикрингни айтсанг-чи» деб ёлборишади. Мулла Обид эса уларнинг кўзига қарамасликка тиришиб, бошини кенг ўратипа чакмонининг ёқасига яширади, буларнинг ўзи ҳам отмагандек намоз вақтини чоқлаб туриб йўнидан оҳиста йўқолиб ҳам қолади...

Мирвали бағи хоҳ ўз қишлоғидан, хоҳ чет қишлоқдан ким бўлмасин «пайрави келиб қолганда» аяб, сийлаб ўтиришни одағ қилган эмас, пайрав вақтида хоҳ қиттак кайфи бўлсин, хоҳ бўлмасин — бу ҳам фарқсиз.

Бир кун шаҳардан бир вақил чиқиб, пахта экиш, бошқа экишлар ўрини пахтага олиб бериш устида қишлоқ йўнини чақирилади. Меҳнатқиларнинг талаби билан Мулла Обид ҳам йўни раёсатига кечирилади. Вақил маъруза қилиб, маъруза устида қишлоқлардан анчагина деҳқонлар сўз олиб, ўз фикрларини айтиб ўтадилар. Умида минбарга чиқмаган Мирвали бағи ҳам ўзинча айтканда, меҳробга сўзга чиқиб, сўзнинг охирида ҳаммаши кулдиради:

— Бошқа экишлар ўрини пахтага олиб беришга қарши эмасман... Аммо пахта уватларига паша экилса гўзаларимиз ҳайволларнинг гажиб кетишиндан яхши сазқлашиб қолар эди! — дейди.

Бу йўнида ҳам одати бўйича Мулла Обид сўзламайди. Йўни тарқатганда Мирвали бағи йўнида ўз ёнида олиб ўтирган некавич итини эргаштириб, Мулла Обид билан биргалашиб қайтади:

— Ахир, мендек бир бағи дувурга чиқиб ўз тилгимни айтсам-да, сизни меҳробга чиқариб қўйсак ҳам

¹ Дуле — қартада дақиқроқ бир ўйин.

нуқул сўк шимсангиз... Ибнбойнинг биясига ўхшаган бу гавдаларга ҳам ишониб бўлмас экан-да, почча! — дейди.

Мулла Обид парвосизгина илжайиб қўяди. Мирвали банги аччиқланади, нашаманд қизғиш кўзини ўйнатиб ёнида борган итига қарайди:

— Мана шу итим ҳам йигиндан қолмайди, бироқ бу ҳам сизга ўхшаш йигинда сўзлашни билмайди! — дейди.

Биргалашиб бораётган деҳқонлар хохолашиб кулиб юборишади. Мулла Обид ҳам уларга қўшилишиб кулса ҳам, Мирвали бангига ранжиш аломати кўрсатмайди. Деҳқонлар Мулла Обидга эшитдирмай бир-бирларига «банги ёмон тишлади, узиб олди!» дейишади. Аммо бангининг ўзи уларнинг сўзига қўшила олмайди:

— Поччамни «тепса тебранмас» деб атайдилар... Мен тугул, итим тишласа ҳам қимир этмайди бу Афросиёб! — деб негадир яна гижиниб Мулла Обидга қарайди.

Мирвали банги ўзининг танқиди ёки шунинг сиягари пайвари маҳкум устида қанчалик таъсир қолдирганлигини ҳам яхши сезади. Башарти ўз сўзи ва ё танқид билан нариги тараф қизарса ёки таъсирланса унга иккинчи мартаба ҳужум қилмай қўяди, чунки душман оёғи остяда. Аммо ҳалигидек қимирламаган кишига жўни келди дегунча ҳужум қила беради.

Яна бир жума кун баянгидек қишлоқнинг умумий йигини бўлади. Йигинда шаҳардан махсус белгиланиб чиққан мастул ишчилар, қишлоқ комсомоллари, нариги қишлоқ вакиллари ҳам иштирок қиладилар.

Йигин авжи қизиб турган пайтда қишлоқ масжидида жума азони айтилиб қолади. Гарчи, бошқа кичикроқ йигин асноларида намоз ўқиш учун мажлисни ташлаб кетадирган қари-қартанг деҳқонлар ҳам ҳозир ботирчилик қилолмаб турадилар, йигиндаги намозхонларнинг ҳозирги планинли ҳолларидан хабар олиб турган Мирвали бангининг Мулла Обидга қарши эски «кеки» гимирчиб қолади. Яъни, ҳозирги нозик фурсатдан фойдаланиб, Мулла Обидни бўғиб ташламоқчи бўлади-да, ўзидан нарироқда ўлтурган Мулла Обидга қўл чайқаб, қўли билан масжид томонга имлайди ва қўлоқ юмшокларини икки бош бармоғи билан ушлаб, «азон айғили япти» деган ишоратини қилади. Баяннинг мақсадига

гушунган Мулла Обид вақраб ўрнидан туради, оғоҳ қилганлиги учун Мирвали бангига боши билан раҳмат айтади ва бепарво йиғиндан чиқа бошлайди. Бундан руҳланган бошқа намозхонлар ҳам жойларидан кўзгалдилар. Натига Мирвали банги ўйлаганча чиқмайдди. Билакс, ўзи қабзиятга тушади. Гапдан хабардорлар, «энди нима бўлдинг» деган каби бангини масхара қиладилар. Банги шошиб турмайди, дарров бошқача йўл тутади, ўрнидан туриб раёсатга мурожаат қиладди:

— Уртоқларимиз мажлисни ташлаб намозга бормасалар эди!— дейди.

Бир неча комсомоллар ҳам унинг сўзини кучлаб тushадилар.

— Тўғри-тўғри!

Намоз учун жойларидан турган етти-саккизта кекса тиккайганча қараб қоладилар, Мулла Обид «ҳангома»ни эшитмай йиғиндан узоқлашяди. Раёсатни олиб борган шахарлик ишчи сўзни тўхтатиб, ўртада қадалиб қолган кексаларни кўздан кечиради:

— Майли, кексалар намозга борсинлар. Аммо, яна тезда мажлисга қайтиб келсинлар!— дейди.

Ўн-ўн беш чоғлиқ қари-қарташлар бенамоз, «яввогар» бангига хўмрайган ҳолда йиғиндан чиқадилар, бангининг ўйинидан хабардор деҳқон йиғитлар унга ер остидан тиржайишиб қарайдилар, ҳазилмандроқ Утарбой бангининг кўзини учратиб, жиртак чалгандек қўлини оғзига олиб боради.

Мирвали банги тажашганиб, белбоғининг қатидаги носқовоғини олиб, бир кап носни тили остига ташлайди-да, совуқ еган товукдек ҳурнайиб олади...

Мулла Обиднинг йиғинларда сўзга чиқмаслиги, йиғинга қистатиб келиши, намоз ўқиши ва бошқа шунинг сингари қовушмаган феъллари қишлоқ меҳнаткашлари назарида катта айб ҳисобланиб турмайди.

Юқорыда айтилганча, унинг ўз ичларида бўлиб туришининг ўзи ҳам улар учун кифоя каби сезилади. Еш-яланглар баъзи кезларда аччиқтаниб, «бу Обид кетмон ўзи қандақа одам...» деб қизиша бошласалар, Усмон полвонга ўхшаш кексалар — «енгиллик ярамайди, ахир бир кун эпақага келиб қолар, Обидек йиғитни четга қоқишни ўйламингиз!» деб уларни босиб қўядилар.

Айниқса ер ислохоти вақтида Мулла Обид Тиктепа чоракор ва ерсизларини жуда ҳам ранжитади. Ерсиз деҳқонлар Мулла Обидни ўзиниб, ҳамда оз ерлик билан, Жалил тегиримончининг еридан беш тачобини айириб бермакчи бўладилар. Бироқ, Мулла Обид бой ва домдаларининг қутқуси биланми, ёки ўзининг диний таассуби орқасиданми баҳар ҳол ерни рад қилади. Мана шу ган устида ерсизлар олағовур кўпормоқчи, Мулла Обидни ўз ичларидан тамоман четга чиқариб ташламоқчи бўладилар. Бунда ҳам аччиқланган ерсизларни қишлоқнинг бир неча гапга тушуни ширган Берди татар қаби меҳнаткашлари тўхтатиб қўядилар. «бу тайлан ош, ер олмас» садқани сар, балки ишлаш учун чоғи келмас» дейдилар.

Хуллас, Мулла Обидни бошла эпақага олиш, одамшаванда қилиш Тиктепа меҳнаткашлари учун арзонга тушмайди. Боягидек ерсизларни ранжитишнинг қаттиқ назар, уни қишлоқ йиғинларига, фаол мажлисларига жалб қилиш ҳам бир машаққат бўлади. Бирор йиғин бўладиган бўлса махсус бир йиғит ҳамма вақт Мулла Обид учун овора: «Фалон тўғрида мажлис бўлмақчи, ўртоқлар йиғилиб келганлар, мажлиснинг очилиши сизга қараб туради!» Мулла Обид чор-ночор боришга мажбур... Қишлоқ меҳнаткашлари йиғилган, мажлисни очмай ўзига қаратиб турган бўлсалар бормасдан чора йўқ.

Башарти Мулла Обид бирор сабаб билан бир йиғитга боровмай қолса, эртаси ёки бирини кун деҳқонлар унинг ҳисоб сўрайдилар: «Нега бормадингиз, шундай аринмаган иш учун ҳам йиғини ташлаш мумкинми, ёки шунча меҳнаткашлар сизнинг назарингизда ҳеч нарсами... Қишлоқ меҳнаткашлари отидан сизга воровизлик билдирамыз!» деб беозор шилталаб олгандан сўнг кечага йиғинда қаралган масалалар ва улар тўғрисида берилган қарорлар билан Мулла Обидни таништирадизлар.

Кимси қайси даражаларда индивидуалист бўлмасин, на даражаларда ўзини кўпчиликдан четга олмасин баҳар ҳол кўпчиликнинг таважжуҳи, тарбияси ҳазил ганга ўхшамайди. Мулла Обид кўпчиликнинг жозибасига, тағин ҳам тўғрироғи муҳаббатига қочиб жавоб беришдан виждонан азобланадими ёки бошқача бир таъсир бўладими, ҳарчи бир вақт уни кўпчилик қучоғида самимий ҳолда кўриб қоламиз...

Энди йигин хабарини эшитса кишиларни овоза қилмасдан ўзи югуриб келади, жиддий масалалар текширилиб турган пайтда азон айтилиб қолса, кўпчилик ҳурмати учун намознинг ҳам қазога қўяди, раёсатга сўйласалар дарров раёсат кўрсатига бориб ўтиради, рўзноmani кўриб, бу ҳақда ҳайъат раёсат билан жиддий равишда кенгашади, лозим топганда гарчи бирмунча қийинлиб бўлса ҳам сўзга чиқиб, ўзининг маъқул, маъмулий ва қисқа фикрини айтиб кўпчиликнинг оққонини ҳам олади...

Тиктепа, Дўстариқ ва Учқулоқ қишлоқлари бир овоз билан ҳисобланиб, ҳар уч қишлоқдан бир қишлоқ шўроси тузилиб келади. Бу ўртанинг қондаси бўйича Тиктепа ўндан ўн учта вакил кўрсатиши керак бўлиб, шу ўн уч вакилнинг бирнга минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилдан бошлаб бизнинг Мулла Обид сайланиб келмакда.

Қишлоқ шўроси Учқулоқ қишлоғига жойлашган. Тиктепадан узоқлиги уч чақиримча бор. Мулла Обид шўро мажлисларининг ҳеч бирдан қолмай, яёвлаб боришдан ҳам эринмайди. Минг тўққиз юз йигирма саккизинчи йилда қишлоқ шўроси ёнида тузилган ҳосилотни юқори кўтарини комиссиясига раис белгиланган эди. Ҳозир ҳам шу комиссиянинг бошида ишлайди. Минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилда қишлоқ шўросига муовин раис бўлиб сайланади. Шўронинг кўпчилигига уни раисликка таклиф қилган бўлсалар ҳам Мулла Обид, «ҳозирча колхоз йўлга қўйилиб етмаган — кечаяна тузилган «Четан»ни йўлга қўймасдан туриб бошқа вазифага ўтолмайман» деб раисликни қатъиян рад қилади. Район парткоми ҳам Мулла Обиднинг фикрини маъқул топиб уни «Четан»нинг раислигида туришини мувофиқ кўради.

4 ТИКТЕПАНING «УСТУНЛАРИ»

— Тиктепанинг учта устуни бор, бири мулла Султонқул, иккинчиси Хуббибой, учинчиси мен!— дер эди Абдужалил тегиримовчи кўкрак кертиси келган фурастарларда, - агар шу уч устундан бири жойидан қўзғаладиган бўлса, Тиктепа халқни том остида қолади!

Қишлоқнинг тўйини, азасини, баҳар ҳал каттарак бир гурунг асноси бўлса керак, Абдужалил тегирмончи гурунгнинг тўрида ўтириб аччиқ фамиля чойини қандлаб ичар экан, боягидек «Тиктепанинг учта устун бор...» деб кўкрак кёра бошлайди. Гурунгга йиғилганлар ичда чет қишлоқдан келган аскиячи бир меҳмон ҳам бўлади. Абдужалил тегирмончи ўздан кўкрагини кериб бўлгандан сўнг, ҳалиги меҳмон мулоийимгина қилиб айтади:

— Тиктепанинг учта зўр, шашраха устун бор, деб эшитиб юрар эдим... Шукур, бу кун уларнинг суҳбатларига ҳам етиндим. Лекин бу зинерат менга шунини билдирдики, маънави икки устун бирмунча узунроқ, аммо жанобингиз қисқароқ кесилган экансиз!— деб мажлисдагиларни кулдириб, ичакларини узади. Чунки Мулла Султонқул билан Хуббибойларнинг қадлари узун, Абдужалил тегирмончининг бўйи жуда қисқа бўлиб, аскиячи меҳмон шундан киноя қилади.

Юқорида, Мулла Обиднинг кўп вақтлар жамоат ишларидан четда юрганлигини ёзганимизда, «меҳнаткашларга чет бўлган унсурлар таъсирларига тушганми?» деган чамани ҳам қилган эдик. Биз ҳозир Мулла Обиднинг ҳалиги уч «устун» билан алоқа ва муносабати тўғрисида сўзлаймиз.

«Устунлар» қишлоқларидан ёки чет қишлоқдан ҳар кимни ҳам ўзларига тенглашига олмайдилар. Уларга тенглашиш учун қишлоқ катта масжидининг имом ва хатиби Мулла Исо маҳдум, кичик масжидининг имоми Мулла Муҳсин домла, қишлоқнинг собиқ оқсоқоли Юнус юртоғаси бўлиши керак. Қўшни қишлоқлардан уларнинг икки оғиз сўзларига арзийдишлари ҳам шу ўлчовда юрийди. Мана шу гуруҳ кишилардан бошқалар Мулла Султонқулча айтганда «сўтаклар»дир, Хуббибойга қолса «юпунлар»дир, Абдужалил тегирмонча эса бу тўғрида унчалик такаллуфланиб ўтирмай, «чиртиш-пиргинг» дейди ва орқасидан «чирт» этиб тунуғини сачратиб ташлайди...

«Устунларимизни» унчалик ҳам «қора қозондан олиб, қизил қозонига қуядиган» бесаҳобат, дастурхонсиз одамлар деб бўлмайди. Қишини ва ёзини бу уч «устун» ўз хизматларига Парли қассобнинг ўн олти ёшлик ўғли — Нуъмонжонни олиб, кўпгина очини учун бир бировларини

нинг қўрғонларига ҳар ҳафта бир-икки қайта егишиб турадилар. Бундан ташқари ўш-ўш беш кунда шаҳар ёки нариги қўшни қишлоқлардан келиб қолган одамларива-да қардошларни ёки дуоғўй эшон ва муллаларни ҳат қимтинмай кутиб турадилар. Бундай пайтларда Хатиб домла ва кичик масжиднинг имоми Мулла Мўҳсинларни ҳам қўшиб меҳмон қиладилар.

Юқориде айтилганча, бу уч «устун» аксар вақт чойхона каби кўичилик йиғиладиган жойларга ҳам бергалашиб сўз қўйишиб келадилар. «чиртинг-пиртинг»лардан айрим ўтириб, алоҳида суҳбатлашадилар. Чойхонада ўзаро чақмақлашиб ўтирганларида иш излаб қишлоққа янги бориб қолган «юнуш»ни учратиб қолсалар:

— Бегона кел... чамаси қишлоққа суяк қидириб келганов. Савоб учун оғзингизга олмайсизми, Хуббиб?

— Сиз бундай «савоб»ларни қизирган кичи эдингиз-ку, Мулла Султонқул? Буалтурги Зиём оёсарингиздай бир озгина жириши олиб, қишга кирганда доғқал қўйруғини кесиб қолсангиз янгамиз учун елпигич бўлар-ми-ку?

— Хиқ-хиқ-хиқ... эшакнинг эти ҳаром бўлгани билан кучи ҳалол демакчиёиз-да, хи-хи-хи-хи! — деб дулдигади.

«Устунлар» бу хилдаги ширин сўз вакиллари чиқмаган пайтларга фақат ҳаёсоти учунгина кўриладилар. Аммо қишдан чиқаётган, дала ишлари яқинлашган пайтларда бу хилдаги «қишлоққа суяк қидириб келган итлар» билан бошқача муомала қиладилар, оч ва ишен-дишдан тавғиб юрган «ит»ларни ёзда ишлатиб, кузда қўйруғини кесиб қолгани туғридан ҳараслашадилар. Ана бундай пайтларда суякка муҳажирлар «ит»ларни келти-сўраб, олдига бир чойшак олиб, итга аёл кўйиб, оуш-дан беғлаб олтига ҳам уқувлари чакка эмас. Кеч кулга етганда, янги дала ишлари битганда ҳалиги «ит»ни қишдан боқиб чиқариш жўни, ахир, бериб бўлади. Мулла Султонқулга «хивзи» «ит»ни кел сузда беда ўргати қилиб, ёзда ўзи «ит»ни берган «уст-бошини ҳам кесиб ўтирлаган бедамнинг» баданига» деб шиллиб қолиши «йул-лари» ҳам топилди.

«Устун»ларимизнинг Зиём оёсар кабилар билан таланиган муомала ва муносабати юқоридегича. Аммо Мулла Обид каби ўз олдига деҳқончилик қилмоқчи бўлган мустақил янги «келгиндилар» билан уларнинг қўйла

олти-бердиси бўлмайди. Мавридан келиб буллайлар билан қўл бериб кўришганда ҳам мулла Султонқул ҳам ёза аралаш эринибгина «омончи» дейди-да, кутарган қўзини нариги ёққа берар-бермас яна ёшига ташлаб юборади. Хуббидой тилини соқовлантириброқ «саватми-саватми» (саломатми, саломатми?) дейди ва орқасидан ёнидаги ҳамроҳига кўз қисиб қўяди. Абдужалил тегирмончи эса кўришгувчисига зўрагина бармоғининг учини беради-да, берган кўйи бир оз қараб тургач, бир оғиз сўзсиз кўришгувчидан ажрашади, агарда кўришгувчи «чиртинг-пиртинг» билан ўйнашмоқчи бўлса, узатган кўтнинг тезда ундан тортиб олмайди-да, бир нав жулмасираб бошдан-оёқ, гўёки ёғоч бозорида тиккайтиб қўйилган ходанинг тобини текшираётган дурадгор усту каби уни, яъни, «чиртинг-пиртинг»ни юқоридан пастга томон кўздан кечириб тушади...

Мулла Обид чойхона каби жойларга жуда оз чиқади. Чиққанда ҳам киши, тас¹ чой ташлаб ўлтурмай, ким тўғри келса, яъни ким ўз ёшига чақирса ўша билан ўтиришиб кета беради. Қулоғи оғирлиги учунми, ёки ўзини яратилиши шундайми, (биз яратилиши шундай эди, деб биламиз) баҳар қол биров унда гап сўрамаганда ўзга ҳам аралашмайди, жуда зарур бўлиб қолмаса ўзи ҳам гапирмайди, фақат қўлига тутқизилган пиёлани бўшатиб беришни, гарқаш вақтида ҳисоб бўйича тушган чой чақани тўлашингизга биллади. Шунга ўхшаш қишлоқнинг мулласи ким, домласи ким, тегирмончиси ва фалони ким, бу билан ҳам унча қизиқиб турмайди. Баъзан «елпатак юпунлар» каби анави баланд охурдан сув ичадиганларнинг эҳсосини қотириб, улар тиламаса ҳам қўл бериб кўришиб, ўзининг иззат-нафсини оёқ ости қилиб юришни ҳам билмайди ёки ёқтирмайди. Агар биров ўзи билан сўрашмоқчи бўлса қўл бериб кўришади, гап сўраса жавоб беради, ҳорма деганга, бор бўл дейди, ўлдурки, бу тўғриларда ўзи ташаббуе кўрсатмайди.

«Устун»ларимиз Мулла Обидни қишлоққа янги кўчиб келган йилнинг эрта баҳорида, кечаси гузар чойхонасида кўрадилар. Лекин бу янги меҳмонни бошқа

¹ Тас деб бу ўрнида чойхонада бирга тўпланиб бир пиёладан чой ичиб ўтирганларга айтилади.

юпун, ёки сўтакка ҳисоблай олмайдилар. Яъни Мулла Обид улар томонидан оддийгина, қўланиб ва масҳараланибгина қариниланмайди, билак, бирмунча фавкуллоҳлароқ, эҳтимолки, бир оз қизиқроқ истиқбол қилинади. Мулла Обиднинг ярим қоронги ичида бошқалардан чорак газ чамаси юқорироқ кўринган зўр гавдаси, айниқса оғир ҳаракатли зўр кўзи, икки жагини шоп каби ёпиб тулган мурти, кўк суф қийвигининг чап томонига осилган ярим газлик ивчели «устун»ларимизни дабдурустдан ёмон хаёлга тушириб қўяди. Мулла Обиди кўзи тушиш билан хусусан Абдужалил тегирмончининг юраги орқасига тортиб кетади-да, бир неча вақт сўзлашга ҳам тили келмай қолади. Оғзинга бирмунча тупук олгандан сўнг Абдужалил тегирмончи оҳистагина Хуббийойга қарайди:

— Қишлоғимизга одамхўр дарифон экан!— дейди.

Хуббийой секин ер остидан Мулла Обиднинг ярим газлик ғиҷоғига кўз юборади:

— Мелесага хабар бериб қўйиш керак эди!

— Мелеса боя Дўстариққа кетган!— деб Мулла Султонқул сездирмасдангина деворга суялиниқрайди.

— Мелесанинг қўлидан нима ҳам келар эди,— деб тегирмончи яна секин Мулла Обидга қарайди.

— Мелесанинг қўлидан ҳеч гапу келмайди,— дейди Хуббийой.— Лекин эҳтиёт лозим... Ўзи бу ерда нима қилиб юради, қай ердан келган, қай ерга тушган, паспорти борми?— мелеса мана шу тўғриларни текширар эди-да.

Тегирмончининг энсаси қотиб, манглайини тириштириб қўяди.

— Ҳамма вақт айтаман-ку, бир ганин сал ўйлаброқ гапиринг деб,— дейди,— лекин сиз ҳануз пашмалоқи гапларин айтиб қолгансиз!

— Гапимнинг қай ери пашмалоқи экан?

— Секкирак-секкирак... Пашмалоқисини айтиб берайми сизга: қай ерга тушдинг, деса, чойхонага дейди; қай ердан келдинг, деса,— фалондан, дейди; паспортнинг борми, деса, мана, дейди, хўш?.. Бу халқ учун нима кўп,— важ; нима арзон,— паспорт!

— Тўғри-тўғри!— дейди суялган жойидан Мулла Султонқул,— ҳарчи мақсадига етмасин-да, бадбахт... Менда-ку ўрадаги беш-ўн пуд галла билан оғидаги

беш-ўнта қорамолдан бошқа нарса йўқ... лекин, ҳарчи ташвиш бор-да...

— Менда нима бор дейсиз!— дейди камсухунлик билан тегирмончи,— ўша сизникига ўхшаш борди-келди... Уч тош тегирмондан келган даромал чой-чақадан ортмайди.. Нима, биз пўлат сандиқда асраган ақчамиздан қўрқармидик.. Сиз айтганча, бир оз ташвиш бўлмаса бошқа ваҳима...

Хуббибой ҳам ёронлари каби ўзининг «йўқлигидан» шикоят қилиш учун оғзини жуфтласа ҳам, аммо бирдан дами кесилиб қолади. Чунки бирор соатдан буён ўзига дамба-дам кўз ташлаб, аяланарса тўғрисида суҳбатлашаётган «устунлар» Мулла Обиднинг диққатини жалб этиб, оҳистагина буларга қараб қўяди. Тўё иттифоқлашган каби «устунлар»нинг ҳам қўрқоқ кўзлари унга тўқнашиб, шикоят гали ўзига келганда Хуббибойнинг нафаси ичига тушиб кетади. Аммо, Абдужамил тегирмончи фурсатини қочирмайди. «Даҳшатли» бир «чиртинг-пиртинг» олдидан бош эгеди, яъни Мулла Обидга имо ичида салом бериб, тамаллуқ билан ялтоқланиб қўяди. Мулла Обид тамаллуқ маъносига албатта тушунмайди, тунд бир турда бош ирғатиб, жавоб беради-да, кўзини четга олади.

— Мақсадн шу ёқда экан!— дейди энтикиб Хуббибой.

— Шу ёқда, шу ёқда!— дейди гутулиқиб Мулла Султонқул,— сизнинг садомингизни ҳам эмсаид қилмайди-а, Абдужалил?!

— Одамхўр-да,— дейди тегирмончи,— ҳукумат нуқул шунақа одамхўрларга йўлни катта очиб берди...

— Сиз Хуббибой, ҳалеб унга қарай берманг, ўчакишиб қолади!

— Йўқ, мен...

Учови ҳам бирмунча вақт сукутга боради, чойнакдаги чой эсидан чиқиб совийди...

— Қани Мулла Султонқул, чойни қуйинг, банда пеншонасидагидан ортиқчани кўрмайди!— дейди бир вақт тегирмончи.

Учови ҳам узун нафас олиб, сўз қўйишигандек Мулла Обид томонга қарайди. Иттифоқо Мулла Обид ҳам шу вақтда буларга қарайди. Дарҳол кўзини булардан олиб, ярим газлик пичоғини қинидан суғуриб чиқаради,

дамига чироқнинг нури тўқибини билан паноқ арқираб кетади. Мулла Обид тирмоғининг кетикларини тўғрилай бошлайди.

— Ана холос!— дейди шивирлаб тегирмончи.— Сиз қарай бериб уни ўзимизга ўчактирдик. Бад олганамиз-ни сезиб, пичоқ яншига турди. Ух, даюс... Бу пичоқ неча гуноҳсининг бетигини қурутган экан...

Энди ҳар уч кустунининг ҳам силтаси ўбдан қурайди. Хуббийбойнинг далага чиққуси келиб қолади: Хуббийбой астагина ўрнидан турганда қурдошлари: «қўрго-нингизга кетиб қолманг, биргалашиб кетамиз», деб талқиллашади.

Хуббийбой қайтиб келар экан, гузар ўртасида ким биландир улоққина сўзлашиб қолади. Сўзлашиб ажра-лишгандан кейин кулменган ҳолда қайтиб келади, жойига ўтирар экан, яна ўзича кулиб кўяди.

— Ким билан сўзлашдингиз?

— Нега кулдингиз?

— Биз кулмайдиган ваҳимага тушмабмиз-да!— деб Хуббийбой яна кулади,— ўтирган занталоқ Холмирза бу-зоқини кўси экан, қайнатасидан бир-икки талоб ер олиб, деҳқончилик қилиш учун шу кулларда Тиктепага кўчиб келган экан. Қўргонингизга баян дедик, тегир-мончи!

Бу сўз билан Мулла Султонқулнинг устидан ваҳимани юки кўтарилиб, юзига қон югуради:

— Ҳамма вақимани сиз бошладингиз, тегирмончи!

Аммо бу «хункубар» тегирмончига Хуббийбой кут-ловчанлик ўстириш бермайди, бояги ваҳимали вазиятга нуқс тегмайди.

— Мен, ҳали ҳат бояги мулоҳазамда туривера-ман!— дейди тегирмончи,— одамхўр, ёки босмади деган Холмирзанига кўёв бўлса нима таажжуби бор? Ёки қал-лабасерини қайнатаси манглайдан нух чиқарган бў-лади, деб эшитганмисиз? Пўқ, мен бояги мулоҳазам та-туривераман. Менга қолса, шу кеча-кундузларда ва-ригимиздаги қишлоқларда овозаси эшитилган босмачи-ларнинг бири ёки биришчиси шу Холмирзанинг туғди! Мен чуқалган ишнинг учини энди топдим... Сиз Хуббий-бой, қайнатасидан икки талоб ер олиб деҳқончилик қи-лаган келган, деб лақилламанг. Бу ўзи бир г.н. бир баҳона. Мулла Султонқул, сизнинг ақлингиз жайида-

роқ: Икки-уч таноб ер билан бола-чақали одамнинг тириклик ўтказиши мумкинми, бунга қийси аҳмоқ иллонади? Ҳа-ҳа, баракалла. Бу ўзи Хуббибойга ўхшаган лақмаларнинг кўзини бўяшдан бошқа гап эмас. Сиз, ошнам, Хуббибой, лақиллай беринг, сизга ўхшаш «сағир»ларга лақиллаш учун китоб ҳам рухсат берди...

Хуббибой қўлидаги пиласини қолта ютиб, ўзига томон илжайиб қараган Мулла Султонқулга узатади.

— Кўз билан қарамаган ишини худой биллади-да.

— Худой билдирса баиласи ҳам биллади,— дейди тегирмончи кичкина гавдасини ўтирган кўйи кеккайтириб.— ҳар бир ишга ақлни югуртириб бормасангиз, айниқса бу қалтис замонда қийин-да, Мулла Султонқул!

Шу чоқда Мулла Обидларнинг тослари кетишга қўз-галадилар. Мулла Обид кустунларига ватифот қилмай, чойхонадан чиқиб кетади...

— Қўрдингизми? — дейди Абдужалил тегирмончи ўз ливосига нес солиб,— қишлоқ халқи бизнинг соямизга салом беради. Айниқса қишлоғимизга янги келган чиртинг-пиртинглар бизга яқинлашиб салом бериб олгунча ўлиб қолади. Аммо бу? Бу бўлса бизни писанд қилмайди, бу ерда ит ўлтурганми, эшак ўлтурганми парвосига келтирмайди. Эҳтимолки, бизни танимайди. деб айтарсиз, йўқ, минг мартаба. жуда яхши билди. Бироқ, бу халқ ялинмайди, ялинтиради... Мен бу халқнинг феълини жуда яхши биламан. Сен билан ўчашмакчи бўлса жўртта қитиғингга тегеди. Агар сен унга ўчакшиб жавоб берсанг, ўзининг ёмонлиги учун йўл ҳозирлаган бўлади. Бир кун сен кутмаган вақтда бошингга қилмат савдосини солади кетади, ҳозир бу ҳам ўша йўлни тутди, бизга сирт бериб кўнглимизга адоват уруғини сепмакчи бўлди, хотинталоқ; йўқ, биз бу ўйлаган юзаки одамлардан эмасмиз. Биз бундай одамдан иззат-ҳурмат кутиб турмаймиз, балки иззатимизни букиб бўлса ҳам муроса йўлини тутамиз...

Хуббибой давлат важдан тегирмончи билан Мулла Султонқулларга қараганда жуда ҳам юқорнда туради. Уларда иккитадан коранда ишлаганда Хуббибойнинг тўртта қариндошини ҳам унинг дастгоҳига кўмакчилик кўрсатадирлар, чунки, фақат шолшининг ўзидангина ўт-

тиз ботмонгача борди-келди қилади. Бошқа экинлар ҳам ичунин. Аммо ақлга келганда Мулла Султонқулдан анча пастда, тегирмончидан эса жуда ҳам тубан туради. Тўғрисиини айтганда, унинг ақли кўпинча бир шиша ароқни ичиб олгандан сўнг киргандек бўлади, лекин шунда ҳам Ёқутхон олиқ бузуқ хотинни қандай қилиб яхши кўрганлигини ва унинг йўлига қанча пул сарф қилиб, базўр ошна бўлганлигини такрор-такрор айтиб беркидан нарига ўтолмайди.

Мулла Султонқул эса тегирмончига ишбатан саводли, гоҳо «тўққиз йил мадраса тупроғини яладик» деб, Мухтасар виқоянинг «Китоби салот» бобидан дарс олганлигини, гапга тушунадиган кишиларга тиқиллатиб қўяди. Ароқ ичишда Хуббибойдан қолишмаса ҳам, лекин муллага ёқалик кўйлак кийиб, бошига салла ўрашни асло тарк қилмайди. Баъзи вақтларда «бу ишларинг дуруст, буниси ношаръий» деб қишлоқчиларга фатволар ҳам бериб туради. Аммо, ақл, тадбир, яъни «алоқайи дунё» важига келганда, шунчалик «ийми» бўлгани билан Мулла Султонқул ҳам саводсиз тегирмончининг олдида аксар бош эгиб қолади.

Хуллас Абдужалил тегирмончи Мулла Обид ҳақидаги ўзининг вазвасасини уларга ҳам сингдиришга муваффақ бўлади. У ўзининг икки дўстига Мулла Обид билан алоқа боғлаш, муроса қилишни таклиф қилиб, бу тадбир фақат ўз жон ва молларини сақлаб қолиш учунгина эмас, балки бу алоқадан жуда катта гаплар кутиш имконияти борлигини ҳам тушунтиради:

— Масалаи,— дейди тегирмончи,— Анжан атрофида Холхўжа эшон, Қурама теварагида Раҳмонқул мингбоши, Ўш атрофида Қирғиз қўрбошлар большевикнинг биқинига қамчи тушираётирлар. Аммо бизнинг бу томонлар ҳам шундай азаматларга муҳтож. Битта-яримта ҳалигидек кўрагидан ёл чиқарганларимиз бўлса, қичиган жойини тополмай, келиб-келиб яна калтакзада — бизга ўхшашларга човут қилмоқдалар. Бунинг учун ким айбли?— Нафсамбирини айтганда биз ўзимиз айбли. Нега?— Негаки биз ўзимизнинг ёлдорларимиз билан ганишиб олишни, уларнинг елкасига қоқиб ишга солишни, бизга ўқталган пичоқларни керакли жойларга буриб юборишни билмаймиз. Нега ахир билмаймиз? Нима учун билганининг сўзига кирмаймиз?!

Тунда занжирдан бўшатилган Арслон тегирмон те-
варагидан зир қатнаб, ҳатто япроқ шитирлатган кеча
ҳашаротлари устига ҳам ириллаб югуради. Тувагини
сиплаб турувчи хўжасига садоқатини тамом адо қилиб,
тегирмон йўлагига кечалик қора чигирткани ҳам йўлат-
майди, дам-бадам тегирмоннинг кифтидаги ахтаҳонага
юзланиб, хўжайиннинг бир жуфт севикли отларидан
хабар олади, буида ҳам узоқ тўхтамай, тегирмон даро-
мади устидаги толларга жойлашган йигирма чоғлик
товуқлар оғидан ҳам айланиб ўтади.

Эгамберди ака ҳар кун тонг пайтида Арслоннинг
хўрагини бериб, занжирга бойлаб олади. Арслон зан-
жирга кирмагунча, унинг бад феълига тушунган қиш-
лақилардан ҳеч ким тегирмонга оёқ қўймайди. Ҳатто
бундай пайтларда Абдужалил бойнинг ўзи ҳам ўйла-
шиб тегирмонга тушади, чунки, ғазабли Арслон қорон-
гида ташланиб қолса, ҳатто ўзини танитиб олгунчалик,
бир қадоқ гўшт, ёки жула бўлмаганда тўндан бир пар-
часининг Арслоннинг оғзига ўтиб қолиши аниқдир.

Саҳар пайтларида ҳанпалардаги унларни қопга со-
либ, икки дўлни янги буғдойлар билан тўлғазгач, бир
оз кўз илинтириб олиш учун Эгамберди ака ухлашга
ётади. Сувнинг гувиллаб ыарраларга тўқниши, қалин
тошларнинг тегирмон биньясини қалтиратиб гир-гир ай-
ланиши, шу қадар олағовур кифоя қилмагандек, дўт
билан тошлар орасига бириктирилган шақилдоқ ёғоч-
ларнинг айланаётган тошларга тўхтовсиз равишда тақ-
туқ тўқниб чиқарган оҳангсиз товушлари Эгамберди
акага аллалаган каби таъсир қиладилар, яъни тезда
сув остига ўтирган қумдек тинчиб уйқуга кетади.

Гулдур-шалдир, тарақ-туруқ ўзгаришсиз давом эта-
ди. Дўллар тўғрисидаги бешинчи чироқ титраб-титраб
ун гарди ўтирган кичкина шишасидан хира, кучсиз нур
сочиб туради. Тегирмон йўлаги ун тўзони ичига кўми-
либ, кеч кузининг қуюқ туманли ҳавоси манзарасини
беради, димоққа эзилиб қизишган буғдойнинг ачимлиқ
иси тўқниб туради.

Эгамберди акани уйқу қаттиқроқ ушлайди, қуёш
туғаёзса ҳам уйқудан уйғонмайди. Арслон занжирсиз
тўрт томонга човут қилиб, изгиланликдан дошлаш вақти

кечган товуклар тол устидан тегирмон томига мўралашиб қут-қутлайдилар, гўёки Арслонни ўз вақтига заўжирга солмаган Эгамберди акадан шикоятлашиб қўядилар.

Арслон ахгоҳона билан обпарто ўртасида изгиб негадир қаҳрланади, тегирмон томига келиб тушган бир неча кўк каптар ва мусичлар, айниқса, унинг газабини юз қат орадирадидилар, одоёнас қушларининг татикларини беринч учун бир нав ёввайн товуш чиқариб томга иргашга йўллар қидиради... Шу вақт Арслоннинг қулоғига недир чалинган бўлса керак, томдаги қушларни унутиб тегирмонга тушлатурган катта йўл томига бирдан ириллаган кўйи ташланади... Арслон янглишмайди, қишғир-кийишк равнида тепани кесиб ясалган арава йўлининг юқорисида, орқасига бир-икки пуд юк кўтарган зўр гавдали биров оғирлик таъсири билан юзини ерга мойилроқ тутиб, ўзини истиқбол қилиётган Арслоннинг ҳужумидан тамоман хабарсиз равнида йўрғиб келмакда...

Икки ўртада ўн одимча масофа қолгач, бу қадар ирраёнас келган душман сари Арслон бутун қаҳр-газаб билан тўкиб ташланади. Аммо, қон орқалаган Мулла Обид ҳаууз кўзини кўн этивганинг бетидан узмай келади... Мулла Обиднинг кўзи худди ҳужум олдилагина Арслонга тушади, кўзи тушиш билан қон учини тугамлаб ушлаган ўнг кўкраги устидаги қўлини Арслон оғзида гажилганини сезадир... Теварагига аланглайди, ёрдам берарлик на топ, на кесак ва на калтак... Тишланган қўлининг алампиданми, ҳарчи бирдан қонни бўшашиб юборади, гажиллиб ётган қўлини бўшатиниша ниталий агирмай, соғ қўлини оҳиетагина Арслоннинг бўғзига юборади... Орадан бир неча сония фурсат ўтмайди, Арслон Мулла Обиднинг лепва устларига қўйган олдинги икки оёғини ерга ташлаб, баян ириллаган товуши бўғиллиб чиқа бошлайди, гажиб турган қўлини ҳам бўшатиб, ўзи икки ёнига чайқалади, яъни ҳиқилдоғини қутқаришига ҳаракат қилади. Бироқ, бўшаллиш қийин... Мулла Обид кўпта куч сарф қилмай, совуққонлик билан Арслоннинг бўғзини сиқиб туради, гажилган қўлидан чак-чак томиб турган қонини кийимига тегдирмаслик учун устидан узоқроққа чўзиб ушлайди ва оҳиетагина орқасига қарайди. Боя ерга тушишида қон оғзидан сач-

раган бугдойдан бир қанчаси ерда тўкилиб ётади. Арслон тоқатсизлангандек биғиллаб теварагига чайқалади, хириллаган товушлар чиқариб ерга ётмоқчи бўлади... Мулла Обид ҳозир ёки раҳмсиз ҳолга келади, ёки иғнинг бўшалгандан сўнг яна ҳужум қилишидан қўрқадди. Баҳар ҳол Арслоннинг бўғзидан сиқиб, вазиятини бир зарра ҳам ўзгартирмайди, мажруҳ қўлининг кафтига йиғилиб уйяган қонини мяжиклаб ерга оқизади... Шу ҳолда йўлнинг юқорисидан Абдужалил тегирмончи кўринади. Бошда бу маявара уяга англашилмайди, кўйми, эчкими ушлаб турган бировни кўради. Яқинроққа келгандан кейин...

Арслоннинг тумшугида қон кўрилгач, Мулла Обид хиқилдоғини бўшатади. Арслон жон чекишиб турмай, Мулла Обиднинг қўлидан бўшалгач, ерга чўзилиб қолади.

Абдужалил бой Мулла Обиднинг ўнгига ўтиб юзига қарагандан сўнг жуда ҳам шошади, тўрт оёғини баҳузур узатиб ётган садоқатли Арслоннинг хотираси эсидан чиқади, ҳозиргина кўнглига туккан «сенгли талоқдан Арслоннинг хунини тўлатарман» фикри ювилиб кетади.

— Қўлингизни ёмов ғажибди, Полвон!— дейди Мулла Обиднинг қўли устига энгашиб,— вой бааай, узин олишига озгина қолган экан-да... Падар лаънат ўзи ҳам ажаб ўлибди-да... Ўзи ҳам жонга теккан эди... Нима, қулогингизев ҳам тишладимиз? Қулогини эда жароҳат йўқ-ку. Ҳа-ҳа, пайқадим, қулогим оғир, қаттиқроқ сўзла, демакчисиэ... Йўқ, йўқ, тупроқ сепманг! Сиз илгарин ювиб қонини тозаланг! Мен ҳозир кигиз куйдираман! Кигиз куйдириб босмаса, қони тийилмайди! Кигиз ҳар яарсага ҳам доря, тиш заҳарини сўради! Қонингизни қўя берянг, ҳозир ўзимиз саранжомлаймиз! Эгамберди!! Ҳо Эгамберди!!!

Мулла Обид ўрнидан туриб, қонли қўлини кўкрагига яқин кўтариб, сув бўйига туша бошлайди. Тегирмон эшигидаи кўзини ишқалаган ҳолда Эгамберди кўринади.

— Шу топгача ухлаб ётдингми?! Падарингга миғлаънат, сен итнинг!! Шу чоққача итни занжирга солмай ухладдингми-а?! Кунга қара, кунга, даяс! Тегирмонини энангнинг бешинги деб ўйладдингми?! Ўрнинини ҳам бул-

гагандирсан, хунаса! Чиқ юқорига, йўлдаги тўкилган донларни териб, қопи билан тегирмонга олиб туш, даюс!

Эгамберди ака Мулла Обиднинг қонли қўлини кўрган он фожиага тушунади, бу тўғрида ўзини гуноҳкор санагачликдан Абдужалил бойнинг юқоридаги «ширин» ҳақоратларини ҳазм қилиб, секингина йўл бўйлаб юқорига чиқиб кетади.

Абдужалил бой сўкина-сўкина тегирмонга киради. Оёғи куйган товукдек типирчилаб тўя билан салласини ечиб ташлайди. Дарров кигизнинг четидан бир бурданни кесиб олади-да, гугурт тониб ёқади. Кигиз куйиб тайёр бўлгандан сўнг кулини товоққа солиб, сув бўйига, Мулла Обиднинг ёнига тушади.

— Ҳар нима йиртиб юбормаган экан!— дейди Абдужалил бой,— мен йиртганим деб кўрққан эдим. Фақат озиқ тишини қаттиқ ботирган... Сиз қўлингизни тутиб туринг, мен тиш теккан ўринларга кул босаман!

Мулла Обид қўлини тутиб беради, Абдужалил бой ўз қўли билан кулни босиб чиқади.

— Худо хоҳласа бир ҳафтада кўрмагандек бўласиз, фақат иш чоғида беш-олти кунгина... Мен сизнинг қишлоғимизга янги келган меҳмон бўлганингизни кечагина эшитдим. Сиз бизнинг қишлоққа куёв экансиз... Холмирза акам биз билан жуда ҳам қадрдон одам... У ёқдан Холмирза акам, бу ёқдан биз, ахир, сизни ёлғизлатиб қўймасмиз-ку... Фақат биринчи танишувимиз бир оз қалтисроқ тушди-да. Шошманг, шошманг, рўмолингизни менга беринг, мен ўзим беозор қилиб боғлайман. Ўз оти билан ит деб атаганлар, ит — итнинг қилиди-да... Лекин ўзининг ҳам ажали етган экан, ўзи ҳам жонимизга теккан эди. Ҳаммадан ҳам катта итнинг итлиги ортиб тушган, неҳолки кун чиққунча ҳўкиздек бўлиб ухласа...

Мулла Обид билан Абдужалил тегирмончи тегирмонга келиб кирганда Эгамберди ака ҳам қопни орқалаб келади. Қопни ерга қўйгач, Арслондек итни ўлдириб қўйган баҳайбат кўринишли Мулла Обидга ер остидан кўз юборади ва шошиб-пишиб дўллардан хабар олинган учун тошлар тепасига тушиб кетади.

— Бугеюни бу кун уш қилиб бўлармикан?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Ҳозир, ҳозир!— дейди Абдужалил бой,— қани, мана бу ёққа ўтириги; бугдойни бир гап қилармиз... Буни қаранг-а, полвон, озиб-ёзиб тегирмонимизга тушиб қолганингизда итга йўлиқибсиз.. Биз, сиздан жуда ҳам уятли бўлдик, пачча, Эгамберди, сен дарров самаварнигга ўт сол! Йўқ, мен хафа бўламан, ҳозир мен ҳам чой ичмаганман, биргалашиб ичишамиз!

Абдужалил бой уни чой ичишга кўндирилмайди. Мулла Обид такрор бугдойни қачон ун қилиб берилишини сўрайди.

— Бугдойингизни яхши унга ҳозирроқ олиштириб бераман, лекин, шуниси борки, бу мажруҳ қўлингиз билан ўзингиз кўтариб кетолмайсиз. Эгамберди отга ўнгариб элтиб ташласин. Ахир биз ҳам одам фарзанди, кишини итга қолтириб юбормаймиз. Эгамберди, шу бугдойнинг вазнига барабарлаб саримагиз ундан торт, айбонанг учун устига ўзимиздан бир пуд ун ҳам кўн!

Мулла Обид бир пуд ун қўшиб олишга эътироз қилади:

— Бугдойни тайёр унга алмаштирддингиз, миннат-дорман! — дейди,— бир пуд унингизни олмайман, итингиз қопган бўлса, мен ҳам уни...

— Улдирган бўлсангиз садқайи сар... Ит деган махлуқ топилади, аммо одам топилмайди. Сиз ҳали, бир ҳафтасиз ишга ярайман, деб ўйлайсизми? Албатта ярамайсиз, бир пуд эмас, ўн пуд берсак ҳам арзийди... Айтганча, ҳозир ваъда беринг-чи, қўлингиз ишга ярагунчалик бизга бир меҳмон бўлишингиз керак, биз пича ўтириб бир суҳбатлашайлик! Мавридини қўйинг, ҳозир чойга тўхтамадингиз, майли, аммо меҳмон бўлишга ваъда бермасангиз сира иложи йўқ! Эртами, хайр бўлмас бириси кун... Бириси кун шаҳарга тушадиган, бўлсангиз жума кунгаёқ ваъда берингизчи! Хафа бўламан, азбаройи худо хафа бўламан!!

Ўзига бояги Арслондан ҳам бадтарроқ ёпишиб олган Абдужалил бойга ноилож жума кун меҳмон бўлишга ваъда бергач, Мулла Обид тегирмондан чиқади. Абдужалил бой уни йиғирма-ўттиз қадам наригача узатиб боради.

Абдужалил бой тегирмонга қайтиб кирганда Эгамберди Мулла Обиднинг қопига бояги бир пуд мукофотини ҳам қўшиб турган бўлади.

— Қанча қўшнинг?— деб сўрайди.

— Бир пуд.

— Ўттиз қадоқ қўшсанг бўлади!— деб жекиради бирдан анвойи бузилган тегирмончи,— сени паҳе б-сма-си, кун чиққунча ухлармидинг?! Бу қандай расволикки, Арслондек ит кетса, тегирмон ҳақи кетса, бу ҳам етма-гайдек бир пуд ун ҳам кетса... Барибир бу ўттиз қадоқ унни ҳам сенинг ҳисобингга бзаван!

Эгамберди ака бирдан шилқиллаб, қўл-оёғи бўйла-шиб қолади.

— Бўшашма, сенга ҳалқ бу ҳам ози!

— Нима, сиздан у тегирмон ҳақини олма, итнинг қон-гачи учун бир пуд ун ҳам қўшиб бер, жума куни мени муҳтон қил, деб сўрадингми?

— Лулжингни ослатирма, ит эмган!— деб бақиради Абдужалил бой,— сен уни танидингми, Арслондек итни ўлдирган фалокатни танидингми?

— ...?

— Танимаган бўлсанг жим тур!— дейди Абдужалил бой.— худди энангни Учқўрғондан кўрсатади, итчи вақ-тда зайжрга солмай, уни қоптирганинг учун оғзинг-да тўйнуқ очиб, ичагиндан босингга белбоғ боғлатиб қўйдил, фахуладингми? Менинг ҳамма қилаётган одам-гарчиликларим фақат сенинг учун, сенинг бошингни ая-ганим учун!

— Мен ахир сенгли талоқни жўрттага қоптир-дингми?

— Яна тегин баҳслашмоқчи-я, бу аблаҳ,— дейди бўшироқ оҳангда Абдужалил бой,— хўп, сен ўттиз қадоқ унни тўламаёқ қўй, ҳали ҳам оғирликни ўзимнинг устим-га отайин... Сен ҳозир итчи йўл устидан четга судраб чиқар-да, ундан кейин шу унни отга ортиб, Хошимир-занинг кўрғонига элт!

— Итчи боя четга чиқариб танилаганман.

— Бўтмаса Бурутни тўқимлаб кеттир.

Эгамберди ака отга унни ортиб жўнайди. Абдужа-лил бой дўллардан хабар олиб, ҳангалардаги унларни курақлаб четга чиқарар экан, ҳозирги можародан ўзига ҳисоб бера бошлайди.

Абдужалил бой Мулла Обидга аниқ босмачи сифати билан баҳо беради. Туновчи кунги чойхонадаги ўз талло-сига ўн ҳам унчалик ишонқирамаган эди; ҳозир эса ўз

шубҳасининг жуда ҳам тўғри чиққанлигига икки жойда икки тўрт қабиладан эътиқод қилиб қолади. Чунки унинг фикрича, баяги Арслон фожiasi тасодифий бир ҳодиса эмас, баъки ўйлашиб, чизилиб қилинган бир иш дур. Яна ҳам тўғриси Мулла Обиднинг ўз тавниларига¹ ачиққолиб кўрсатган йигитликдир. Яъни Абдужалил бой ўзининг бу кашфиётини қўйидаги «формула»дан келтириб чиқаради: Мулла Обид ўз йигитларига, Абдужалил бойнинг тегирмон ахтаҳонасида боқиб қўйган бир жуфт тулпорларинин «гум» қилишни буюради. Йигитлар кечаси келиб, отларни олиб кетиш эбнин сира ҳам кўрсатмайдилар, яъни Арслоннинг яқинига йўл олмайдилар. Эртаси кун, ёки шу кун кечаси икки қўлларини бурунларига тикиб, қўл қуруқ хўжайинларининг ҳузурига борадилар. Мулла Обид улардан койийди, бир итдан қўққингизми, итдан хароб йигитларим, бўлмаса мен итнн ўлдириб, йўлингизни тозалаб берайин дейди-да, азон пайтида гўёки ун тортмоқчи бўлган киши каби елкасига икки пуд бугдойни қўйиб, тегирмонга юзланади. Абдужалил бойнинг фикрича, кишининг бахти қулмага эшак бозорига даллол ҳам бўлолмайди. Шунга ўхшаш «қўли келиб турган» босмачининг бахтига Эгам бердини «наҳе босиб» қолади-да, ўз вақтида Арслонни занжирга соллолмайди, шу билан босмачи Арслонни ўлдириб, от йўлидаги говин олиб ташлайди.

Босмачига исбатан ўзининг уста нуомаласидан жуда рази қолади: биринчидан босмачига мардлик, одамгарчилик кўрсатди, шу билан эҳтимолки, босмачининг кўнглини ҳам овлаган бўлса: ўттиз қадоқ ун кетган бўлса, барибир ҳисоб вақтида кўр бўлиб Эгамбердиннинг ўзи тўлайди. Иккинчидан ўз мардгарчилигининг ўттиз қадоқ ун устидагина тўхтамаганлигини, жума кунн зиёфатга таклиф билан яна бир қайта исбот қилди. Буниси билан шоядки босмачининг отлар тўғрисидаги ёмон ниятига ҳам хотима берган бўлса. Учинчидан, бир-икки зиёфат, бирмуъча борди-келди орқасида баҳар ҳол босмачи билан огайинлашган бўлади, ундан кейин... Ундан кейин босмачини кичларга қайраб солишни ўзи биледи.

Жума кунги зиёфат жамаргаларини ва яна кимларнинг зиёфатга чақирилишларини ҳам бир сидра кўн-

¹ *Тавил* — *тавил* — қўл остиллати киши.

лидан ўтказадн; бир қўй сўймаганда ҳам бир қўзи сўйиб тапўр кабоб қилиш керак, албатта, кабобнинг ёнида уч четвирт хонаки май, бу топилмаганда бирер четвирт самагон лозим. Булардан сўнг яхшилаб бир палов. Зиёфатга Хуббийбой билан Мулла Султонқулни албатта таклиф қилмай чора йўқ, чунки, уларнинг ҳам босмачи билан танишилари, сўнгра бирма-бир уни ўз уйларига меҳмон қилишлари зарур. Зиёфатга четдан кимларни таклиф қилишни ўйлаганда Абдужалил бой боя ўзидан ўтган бир хатони фаҳмлаб қолади; уни зиёфатга таклиф қилганда, «жума куни келасиз!» дейиш билан кифояланган, ҳолбуки, «ўртоқларингиз билан» деб айтиш керак эди. Кини орқали шундай деб айтдирсамкан... Хайр, энди унча келишмайди... Ҳозирча бошани қайиририб олса, кейинча қўйруғини букиш осон.

Эгамберди уни ташлаб келади. Абдужалил бой: «унни ким олди, полвон кўриндим, миннатдорчилик қилдим?» каби саволлар берса ҳам, Мулла Обиднинг кўринмаганлиги, уни Холмирза ака тушириб олганлиги маълум бўлади.

Абдужалил бой тегирмонда яна бирмунча вақт айланишади. Тегирмонга келиб, кетиб турган аллақанча қишлоқилар билан муомила қилинса ҳам мияси ҳануз эрталабки воқиа устида машғул бўлади. Узининг босмачига ишлатган хушмуомаласидан ҳар қанча рози бўлса ҳам, яна негадир шумланиб, «чаёнинг касби чақиш, эҳтиёт яхши. Бу кундан эътиборан отларимни қўргондаги молларим ёнига кўчираман, қўшчиларим ҳам қўргоним теварагида ётсинлар», деган қарорга келади, икки отини етаклаб «ваҳимали» тегирмондан қўргонга жўнайди.

Жума кун Абдужалил тегирмончи Мулла Обидни қандай меҳмон қилиб кутди, кейинги жума мулла Султонқул не зайлда зиёфат берди, Хуббийбойники қандай ўтди, бу тўғриларда тафсилот бериб турмаймиз. Аммо бу зиёфат асноларига баъзи нуқталарга тўхтаб, икки томон бир-бировларидан қандай таассурот олдилар ва қандай фикрга келдилар масаласига қоқиламиз.

Абдужалил бойникидаги зиёфатни Мулла Обид бирмунча таажжуб ичида ўтказадн, чунки, махсус қўзи сўйиб кабоб пинириш, яхши май, булар кифоя қилмагандек палов, уй эгаси томонидан ва бошқа икки меҳмон

тарафларидан ўзига қилинган фавқулодда тамаллуқ ва мулозамат, табиий, уни ўйлашга мажбур қилади. Аммо ўзининг яратилишидаги оғир табиати, кишиларга тамаллуқ қилишга, ўз сажиясидан ортиқча таназул этишга ўрганмаганлиги соясида бий томонлар унинг таажжубини пайқамайдилар, билакс, ўз қаршиларида сир бермас, маърур, оз сўзли бир босмачини кўрадилар. Лекин, шундай бўлса ҳам яна уларни таажжублантирган жиҳатлар ҳам бўлади. Масалан, Мулла Обиднинг намоз чоғи етганда дарров туриб намоз ўқиши, ўзига май ичиш навбати келганда қистатиброқ майни олиши, яъни майга совуқ қараш каби аҳволлари, Холбуки, уларнинг фикрича, босмачининг намоз-ниёз билан алоқаси бўлмаслиги, ичкиликка эса ҳарис бўлмоғи лозим эди. Майга тортинчоқлик қилиш балки шайтонлик жиҳати биландир, лекин намоз... Биринчи ўтиришда Мулла Обидга табиат-созлик юзасидан яна ҳам тўғриси «бенамознинг моли билан боши менга ҳалол бўлсин» деган фикрга келмасин, деган андишада, ҳатто жума намозини ҳам ўқимай турган Хуббийбой бетаҳорат бўлса ҳам намоз ўқиб, сирдан хабардор ўртоқларини мўйлаб остидан кулиб олишга мажбур қилади. Ҳар бир ичкилик мажлисида қипқизил жинни бўлгунча ичадиган бойлар, айниқса Хуббийбой бу гал босмачининг раъйига қараб ичкиликни бир мунча такаллуф, тортинчоқлик билан ичишади. Уларнинг майдан тортинчоқлигига босмачининг раъйига қарашдан бошқача сабаб ҳам бўлади. Чунки, кўп ичганда босмачига сир бериб қўйиш мумкин, аммо босмачи ҳар қанча ича бериши керак, токи ундан сир олиш қулай бўлсин. Мулла Обид билакс майни кам ичгандан сўнг, бойлар майдан жуда тортиниб қоладилар. Абдужалил бойнинг кўнглига, «бундан сир олиш қулай эмас экан» деган фикр келади.

Зиёфат охирида Мулла Обидни Мулла Султонқул ўз кўрғонига таклиф қилади. Мулла Обид ҳар қанча узр айтса ҳам кўнмайди, зиёфат вақти келаси жумага белгиланади. Мулла Обид бунчалик сийланиш, зиёфатдан зиёфатга ўтиш ва мулозаматларга яна тушунмайди, бу қадар гапларга арзирлик ўзида қандай лаёқат борлигини билмайди.

Мулла Султонқулнинг зиёфати ҳам яхши май, яхши манти ва сомсалар билан кечиб, бу ўтиришда ҳам улар

асли мақсадга яқинлашиш учун ботирлик қилолмайдилар. Мулла Обиднинг кўзидаги жиддий бир маъно, тубан жонларга қўрқув соладирган бир салобат бунга йўл қўймайди.

Мулла Обид учинчи жумада Хуббийойнинг энефатини ейишга ҳам мажбур бўлади. Лекин бу кун ўзининг таажжубини жуда ҳам орддирган, сирни биллиб олишга қасд қилади. Оғир ва жиддий табиатини бирмунча қийинлашиб бўлса ҳам изидан чиқаришга, уларнинг сўзидан йўлини, йўлсиз кулиб баҳар ҳол сир олишга тўришга... Унинг кўрилмаган даражада очилган чеҳраси бойларга анча таъминот беради. Абдужалил эҳтиётлаб, яъни рамз ва ишорат неҳда босмачига яқинлашади. Бошлаб, Фарғонада бош кўтариб, Шўра ҳукуматига халақит бераётган қўрбошиларнинг қаҳрамонликларини мақтайди, сўнгра шу теварақдаги қишлоқларни босиб турган йигитларнинг ҳам юракларига қойил бўлган чигани сўзлаб келиб, лурс-лурс орасида:

— Мен уларнинг юракларига ҳар қанча қойил бўлсам ҳам, лекин бир камчиликларини айтмай ўтолмайман!— дейди ва Мулла Обиднинг чеҳрасидан бир ўзгариш ўқинишга тиришади-да, сўзида давом қилади.— бизнинг ўртадаги йигитларимизнинг ҳам Фарғонадаги оғаларидан намунга олишлари керак эди, юракларини ўз баёнларига эмас, большевикларга қаратсалар, бой оғайонларни ҳам безрайиб қараб турмас, қўлларидан келган ёрдамни қаҳрамон йигитларидан аямас эдилар... Ўз отлари ҳам халқ оғзига юрганча... аталмай бек, қўрбоши, ёки қоза ичкандиб халқга бир газот қилган, кўп савобларга эҳаддор бўлган бўлар эдилар... Мана шу фикримиз сизга қандай ўқинибди, пелвен?

Мулла Обид «сир»га айланди-де, тушуниб қолади, бейхитёр мўйлаб бетидан кулиб қўйишга мажбур бўлади-да, бирдан кўзини зўр очиб, юрак шу эҳадгача кўрилмаган бир даҳшат касб этади. Бу кўрилишдан бойлар ерга синггандек бўлиб, кайфлари тарқайди, кўзлари очилади.

— Дурусти!— дейди Мулла Обид заҳарханда қилиб,— яхши ўй тагансиз!

Улар ўз фикрларининг босмачига ётишиб келма чинлигини пайқайдилар. Абдужалил бой ҳаляги тўғрида бошқача сўз айлантормай кўяди. Бу кун-эрта, бошлаб

Ўз мотивинг таланишини ва бошининг ҳам сапчадек ўзи-
лишини аниқ кўради... Мулла Обиднинг даҳшатли па-
зинги тезда тарқайди, мажлис тарқагунчалик ўзининг
табiiий кайфиятини ушлайди, гоҳо муносабатсиз бўлса
ҳам ўнча илжайишқираб кўяди. Улар бўлса: «Секин
ёқдан бутутдан, кулиб қараган подшоҳдан қўрқ!» мақо-
ли бўйича пофармон товланадилар... Тунда мажлис тар-
қалгач, йўллари бир бўлганликдан Мулла Обид билан
Абдужалил бой биргалашиб кетадилар. Абдужалил бой
муносабатсиз сўзлар билан боғлиғини мулла Обид-
нинг кўнгилдан чиқаришга тирашади, унинг қўрқоқ ва
ри ва табиатидан Мулла Обид гоҳ кулиб, гоҳ аччиқли-
нади. Мулла Обид ўзидан Абдужалил бойнинг қочин-
қираб юрганлигини ва пичогидан кўзини олмагавлиги-
ни ҳам сезади.

Абдужалил бой кўрғонининг яқинига етиб «эсон-
омон» Мулла Обид билан хайрлашади, ҳозирча соғ
қутулганига шукур қилиб, ўн қадам босар-босмас Мул-
ла Обиднинг: «Бой ака, тўхта!» деган товушини эши-
тади Абдужалил бойнинг юрагида кучли бир оғриқ
пайдо бўлиб, бу оғриқ бутун баданига югуриб кетади,
ҳатто бу оғриқ унинг оёғини юришдан ва тилини ҳам
сўздан қолдиргандек бўлади.

— Мен... мен...

— Қўрқманг!— дейди турган жойидан Мулла
Обид.— мен босмачи эмасман!

— Мен... сиз...

— Давдирамангиз... Ўзингиз васвасаланганингиздек
бошқаларни ҳам васвасага солиб, ҳалол касбли бир ки-
шини босмачига ҳисоблаб юрмангиз!— дейди Мулла
Обид.

Абдужалил тегирмончи нимадир айтмакчи бўлади.
Мулла Обид унинг сўзига қулоқ солмай, ўз йўлига жў-
наб кетади.

Абдужалил бой бу сирни бир неча вақтгача анови
ўрғи тарзига айтолмай юради. Сўнгралари уларга кулиги
тарзида айтиб чиқса ҳам, лекин нима учундир «хали ҳам
мен унга ишочмайман» деган эҳтимолни кўшиб кўяди.
Улар ҳам Абдужалил бойнинг икки тарафлама сўздан
шубҳали бўлиб қоладилар.

«Устунлар»нинг Мулла Обид тўғрисидаги шубҳаларни
узоқ давом этмайди. Мулла Обиднинг тена бўзиши, кет-

мони билан шуҳратланиши, ўша қиш «устунлар»имизча энг паст ҳунар ҳисобланган ямоқчилик билан қуи кечирishi уларни шубҳадан ҳутқаради. Чунки тепа бузиб деҳқончиликнинг энг оғир меҳнатини адо қилиш, эл ўрталарида ямоқчилик «разолатини» гарданга олиш энги касбга ўрганган босмачининг қилғни бўлмайди.

Мулла Обид билан Тиктепа «устунлари» мана шу йўсинда танишадилар ва Мулла Обиднинг кўчгидан чиқмай гўрган чучмал бир «хотира» қолдирадилар. Мазкур можародан сўнг ўзини таҳқир этган «устунлар» билан кўчада учраганда ҳам сўрашмайди, улар салом берганда ҳам жавоб қайтармайди. Ер ислоҳоти вақтида Абдужалил бойнинг еридан қирқилиб берилган бир ботмон жойни олмаганилигига ҳам фикримизча юқоридаги таҳқир сабаб бўлган эди. Чунки Абдужалил бойнинг: «Сен ўзингни порса олма, мэл босмачисен бўлмаганинда ҳам ер босмачисан!» деб пичинг қилиши ва ўзини ўша оғирликдан ҳутқазishi аниқ эди.

Тиктепанинг «устунлари» билан Мулла Обиднинг алоқаси колхоз тузилганча совуқ ҳолда давом қилади.

6 БИР ТУЛКИ ВА БИР КУЛГИ

Тиктепанинг катта ва кичик масжид деб аталган иккита масжиди бор. Катта масжид қишлоқнинг ўрта жойида (гузардан бир оз нари) бўлиб, бунда жума ва ид намозлари ўқилади; хонақоси зўр, уч томони айвон. Бу масжидни ўн уч йилдан буён халқ оғзида: «Хатиб домла» деб шуҳратланган Мулла Исо махдум «обид» қилиб келади.

Кичик масжид қишлоқнинг Этак маҳалла деб аталган қисмида бўлиб, сиқикроқ бир хонақоҳ ва торроқ бир айвондан иборат. Бунда ид ва жума намозлари ўқилмайдн имомни «домла шалҳак» деб от чиқарган Мулла Муҳсин домла.

Хатиб домла — Мулла Исо махдумнинг асли таги Тиктепа қишлоғидан эмас, шаҳарлидир. Катта масжиднинг илгариги имомни Мулла Худойназар ўлгандан сўнг Мулла Исо махдумни, унинг собиқ шогирди Мулла Султонқул далолатидан, хайри садақадан ташқари ҳар йилги бир юз пуд буғдой бериш шарғи билан олиб келган-

лар. Тиктепа деҳқонлари ҳам бошқа қишлоқилар каби диний томонга чакки эмасдирлар. Хатиб домланинг Тиктепага келганига ўн уч йил бўлган бўлса-да, шундан буён қишлоқиларнинг манглай териси, яъни меҳнати билан кўкарган тўрт таноб жаннат каби обод боғли, яхши кўрғонли, бир говмиш сигирли, танача, поввасчи ва бир қанча қўйли бўлиб олади. Ҳолбуки қишлоққа янги чиққанда шаҳардаги бор-йўқ давлатини мусодарасига бериб (чунки «озроқ» савдогарчилик ҳам бор эди), мусичадек увол ҳолга келган, афтидан безгак испи ақиб турган бир афтодаҳол эди.

Кичик масжиднинг имоми четдан келтирилган киши эмас, қишлоқнинг ўзидан етишган бир домла. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деганларидек даромади Хатиб домланикининг ярмисига ҳам етишмайди. Илминки Хатиб домланикидан паст деб бўлмаса ҳам (чунки баъзан мубоҳасада уни мулзам ҳам қилиб қўяди), таб-даҳан эбида ва ўзича муттақийнамо ҳам бўлса керак. Нариги домла каби имоматга «фалон нарсаин берасиз» деб бошда шартлашиб киришмаган ва ҳануз шартлашмай келади; ўзига қарашли деҳқонлар йнгиин-теримини олгандан сўнг нимани берсалар, гарчи ичидан ранжиса ҳам, юзаки «худо қабул қилсин» деб кета беради. Бундан ташқари деҳқонлардан Хатиб домла каби ушр, закот, хайрот, зиёфат, худойи ва шуларга ўхшаш тапларини ундирилмайди. Беш олти таноб ери бўлиб, лоақал ўз қавмларидан шу ерни дурустроқ ишлатиб олши йўлларини ҳам билмайди. Ҳолбуки, бу тўғрида Хатиб домладан ўрнак олса аллақанча молли, жонли бўлиб қолар эди, деб ўйлаймиз. Хатиб домланинг озгина фурсатли ўнлаб молга эга бўлганлиги ҳаммага маълум. Аммо Мулла Мўҳсин бўлса биттагина сигирни базўр эплаб боқади, ҳар йил қонда каби қишдан ёки бир оти қирчанги қилиб чиқаради, ёки очликдан ўлдириб қўяди. Мулла Мўҳсиннинг мол боқиши Тиктепанинг ҳаммасига маълум отхонада бўлса, ҳар кун бир бора хашак солиб, «эҳтиёт-лайди», хотиридан «фаромуш» бўлган баъзи фурсатларда икки кунгиз отхонага оёқ босмайди. Унинг мол «боқишини» яхши билган деҳқонлар домланинг қўлига дурустроқ от тушганини кўрсалар: «яхшигина мол экан, ажал и етмаган бўлса эди» деган тилакда бўладилар. Бу жиҳатдан қараганда, қишлоқиларнинг

«домла шалҳақ» деб унга берган лақаблари жуда ҳам ўйланиб айтилган кўринади.

Мулла Муҳсин Хатиб домла каби пишик пухта, яъни замона ишларига тушунадирган киши ҳам эмас. Жумладан, масалан, бир вақт шўрога сайлов олдига ҳаққонлар рўйхати қишлоқ кўчаларига ёпиштирилиб қўйилади. Мулла Муҳсин ҳаққонлар рўйхатида ўзини ҳам кўриб қолгандан сўнг, баъзиларининг маслаҳати билан бўла керак, шўрога ҳаққи қилишни сўраб, ҳаққонларни текширадирган комиссияга ариза беради. Ариза ўз кўли билан қуйидагича ёзилган бўлади. (Айнан):

«Ассалому алайкум каминга фақир Мулла Муҳсин домла Кичик масжид имомидан сиз ҳурматли ва баланд мартабалик олиммақом бўлшевик улуғларига ариза қилиб ёзадирман каминга аялҳол ёшим сизни пайгамбарга етган бўлса шундан йиғирма етти йилдир Кичик маъжидга имом эрдим ва яна қавмларим ҳар нафар ҳаққи яморатимга берсалар кўп-оз демасдан олиб зероки ҳазрат абу Ҳанифа мазҳабларида шуни таржи қилган эрдилар. Ва яна қавмларини кишткоримга чақириб ишлатган эрмасдирман азбиёки ужрат¹ бермасам ҳаром бўлур ва лекин бурноғи йилда ташқаримдаги ҳаққимга беҳисоб дойна тўлиб қовимлардан олган обдўрлар ҳавузининг суви азбароғи қишда сер² бўлгани ва яна таъми бўлмагани деб ўзлари бахтиёр жамият бўлиб қазилган эрдилар. Бинобарин фақир каминга гуноҳ йўқдир, беш вақт намозга омада турганман ва ҳола ҳам ҳозир ороета қавмларимиз маҳталлик тортмайдилар қиссайи кўтоҳ фақирни шўрога беҳақ қилиб полугдан ранжитмасалар деб каминга Мулла Муҳсин Кичик масжид имоми қўлим қўйдим Олим сўфи ўғлидирман маънам и оввал ойида рўзи жумъа бадъаз саяот таҳрир бўлди».

Домланинг аризасини ўқир экан, комиссия сизни хоҳлашдан қутқара олмайди ва унинг ўз шероғи шаръиси бўйича аризани нагжасиз қолдиради. Мулла Муҳсин натижасиз жавобни олгач, «хайр, бизни большевиклар беҳақ қилса-қилсин, ўзи беҳақ қилмасин. Полугдан ранжитсалар ҳақтаоло уларга ҳам бирор офатни юборар» деб кета беради. Имоматдан истеъфо берма-

¹ Ужрат — меҳнат ҳақи.

² Сер — қуш.

ганидек, бошқа жиҳатдан ҳам баъзи тадбирларни кўр-майди.

Ҳолбуки Хатиб домла ҳақсизликка қарши бошқача пухта тадбирларни кўради. Аввало, ўзига сирдон қишлоқ кексаларини йиғиб можарони англагани, ҳақсизлик ба-лосининг ўнгини олтинмасга, кейинчалик кўп «фалокат-лар» юз беришини сўзлаб, бунга лозим чора ва тадбир-ларни ҳам айтиб чиқади. Кексалардан ҳар қандай мас-лаҳатга ҳам тайёрлик ваъдасини олгандан сўнг, дарров масжидга қарашли умуммеҳнаткашлар отидан Мулла Исо махдумнинг бундан беш йил илгари имоматини тарк қилиб кетганилиги, шундан буён халқдан ҳеч қандай да-ромат қилмаганилиги, тўрт таноб боғни ишлаб шу орқада кўп кечирганилиги, фақат кўп қатори масжидга кириб намоз ўқиганилиги ҳақида бир иттифоқнома ёзилиб, ос-тига Қатта масжидга қарашли партия, комсомол аъзо-лари ва баъзи батрақлардан ташқари ҳаммадан кўп қўйдирилади. Юқоридаги мазмун билан иттифоқнома ёнига бир аризи қўшиб, ҳақсизларни текширадирган комиссияга берилади. Чора ва тадбир шунинг ўзидаги-на тўхтаб қолмайди. Чунки кишилар теракининг шохиди юрса, Хатиб домла баргида юрийди. Комиссияларнинг илдизини топиб, илтимос учун одамлар белгилатади, халқдан текширганда сир очилмасин учун партия, ком-сомол аъзолари ва ҳоказо «ишонченлар»нинг ўз яқин-ларидан илтимосчилар ёллайдилар. Ўзи ҳам дарров сел-ла-чопонини сениб ташлаб, содда, аалбир-шалбир деҳқон сифатига кириб олади.

Табийи, бу қадар тадбир ва бунчалик эҳтиёт натижа-сиз қолмайди, лип этиб Хатиб домла шўрога ҳақли ҳам бўлиб олади.

Мулла Муҳсин ўз қавмлари орасида уста муомала, амри маъриф билан халқни илдириш йўлларига ҳам уқувли эмас. Қавмлари орасидаги ўтиришларда ўз ак-лидан чиқариб, бирор нарса сўзлаб амри маъруфи қил-майди. Башарни қавмлари китоб ўқиб беришни сўраса-лар «Мухтасар»нинг «ҳайзу инфос, тухл ва таъдират» каби баҳсидан ёки қишлоқилар тушуниб етмайтурган масалалардан бошлаб ҳамманн ўз ёнидан қочириб юбо-ради-да, бир вақт ўз ҳузурини масжиднинг муаззини Исҳоқ сўфи ва тушунса-тушунмаса, ёки эшитса-эшитма-са мудраб ўтиратурган Насъмат бобоярдан бошқа

кинши қолмаганлигини пайқайди. Шуниси ҳам борки, китоб ўқиганда ёнида ўзидан бошқа «сометь» қолмаганда ҳам нафси ранжирмайди, яна бир оз китобни ўзича ўқиб ўтиргандан сўнг мужтаҳидларнинг руҳларига фотиҳа ўқиб китобни ёпади.

Мулла Муҳсин гоҳ ўзининг баъзи ҳаракат ва сўзлари билан кўрувчи ва эшитувчиларни кулдириб, кўп вақт оғизларида зарбулмасал ҳам бўлиб юривди. Масалан, бир вақт — Катта масжид қавмларидан Салимат исми бириси ўлади, давра ва исқот учун тобут ёнига Хатиб домла, Мулла Муҳсин ва яна бир исчалари ҳозир бўлиб, давра қилувчи — Хатиб домла майитнинг ёшини сўраганда, ўлик эгалари марҳумнинг ёшини дуруст билдирмайдилар. Шу ҳолда Мулла Муҳсин қўли билан ўликка ишорат қилади экан:

— Ё мен ит — марҳум Салимат тўнғиз, ёки марҳум Салимат ит — фақир тўнғуз¹ — дейди-да, Хатиб домладан тортиб, ҳатто йиғлаб турганларигача хохлатиб юборади.

Мулла Муҳсин ақча ҳисобларига ҳам унчалик етук эмас. Бир йили кузга яқин пайтларда шаҳардан савдогарлар мева олиш учун қишлоққа келиб, қишлоқ боғларидан олма, поклар олиб юривдирлар. Мулла Муҳсин уларга ўз боғида бир туп қишлоқ олма борлигини билдириб, савдогардан иккисини чақириб келади. Савдогарлар олмани кўриб ёқтирганларидан сўнг баҳолашадилар. Мулла Муҳсин чаккисига бир туп олма учун йигирма сўм сўрайди. Савдогарлар ўн сўмдан бошлаб ўн саккиз сўмгача чиқадилар. Домла кўнмайди. Савдогарлар савдони битиролмай, боғдан чиқиб кета бошлагани ҳолда бириси иккинчисига айтади: «Домла кўринишига қараганда жуда ҳам соддага ўхшайди, чунки ўзи йигирма сўм сўраган парсага биз ўн саккиз сўм берсак ҳам кўнмайди... Шошма, сен боравер, мен домлани бир ўйнаб кўрай», — дейди-да, домланинг ёнига келиб қўлини олади:

— Табаррук қўлингизни менга беринг, домла... Шу бир туп олмангиз тухум пачоқ, тўқсон танга, бердингизми?

¹ Бир зерининг саккиздан бири бўлган 12-13 йилли бир мучал денгизлар. Мучалнинг ҳар бир йили бир ҳайвоннинг исми билан аталиб, буларнинг ичиде ит ва тўнғизлар ҳам бор. Масалан бироп ит йилида тугилган бўлса, «йилим ит» деб ҳисоб крнлади.

Мулла Муҳсин ҳам узоқ ўйлаб турмайди:

— Бор барака топ!— деб юборади.

Савдогар кулимсиған ҳолда бай пулни бериб жўнагандан сўнг савдо устида ҳозир бўлган Исҳоқ сўфийча бармоқлари билан ҳисоб юргузиб қарайди да, домлага томон бошини чайқаб кулади:

— Эй домла, ахийри яна ўн саккиз сўмга сотибсиз!— дейди.

Домла ҳеч бир пинагини бузмай:

— Эй ука, илгари ўн саккиз билан тўқсоннинг фарқини қилсангизчи,— деб жавоб беради.

Мулла Муҳсин Советлар ҳукуматига ҳар чанд душман бўлса ҳам, Хатиб домла каби фавқулодда ваҳимали баҳолар бермайди, ёки беришни билмайди:

— Боён ва деҳқонлардан (муштумзўрлардан) инсоф кетиб, улар закот ва ушрни унутган эдилар; камбағал, бева-бечораларга сира раҳм қилмас бўлган эдилар. Бинобарин, оллоҳи таоло қаҳру ғазаби билан уларнинг устига Шўро ҳукуматини мусаллат қилди...— деб юрғийди.

Хатиб домла қишлоқилар билан муомала қилишни жуда яхши билади. Ҳар кимнинг аҳволига қараб сўз сўзлаганидек, амри маъруфий ҳам одамга ва фурсатига қараб бошлайди. Унинг муомала ва амри маъруфийнинг бир тарафида ҳамма вақт ўзининг моддий ва маънавий манфаати эргшиб боради. Масалан Хатиб домла: бир мажлисда неча нуқталарни кўзда тутади: Аввалам, қизиқ гап ва ҳикоялардан сўзлаб, халқни хурсанд ва ўзидан рози қилади. (Бунда ўзининг фазлини авомдан тасдиқ этдириш мақсади ҳам бор). Шундан кейин оҳистагина тузоқ теварагида айланишиб қолган қишлоқиларнинг орқасини силаб, кимлар ва қандай умматлар жаннатга лойиқ бўлади, қандай миллатлар жаҳаннамга сазовор қилинади баҳосига ўтади. Қишлоқиларнинг барчаларини ҳам жаннатга жойлаштиргандан сўнг, жаннатнинг энг олий, ой юзли ҳурлар билан тўлган, бол-шарбатлари ҳар тарафга оққан, дарахтлари анвойй мевалар тўққан бир мақомни кўз ўнгига келтириб тасвир қилади, аммо бу жойни кишилардан бўш кўрсатади-да, аҳли мажлисдан: «Биласизми, бу олий мақом кимларнинг жойи?» деб сўрайди. Қишлоқилар ҳайрон бўлиб турадилар.

— Мана бу мақом дунёда ўз молларининг закотини ва деҳқончилигининг ушрили берган мўминларнинг манзилидир,— дейди (Ўзига закот ва ушр беришга таринбот) ва давом этади,— башарти бир киши на закот ва на ушр беришга қодир бўлмай, аммо ўз умрида бир мартаба бўлса ҳам бир муллани меҳмон қилиб кутди, бу ҳам бир сазоватга ўтиб, у ҳам шу мақомга эга бўлади (Ўзини энёфат қилишга ташараёт), энди учинчи яна бир киши борки, на ушрга кучи етади ва на бир муллани меҳмон қила олади, яна шу ҳолда ҳалиги мақомга сазовор бўлса, албатта, биз таажжубланиб қоламиз. Лекин ҳеч бир таажжуби йўқ. Зероки, бу учинчи киши муллани кутолмаса ҳам унинг бир мушкулнинг ўзининг меҳнати билан осон қилган эди. (Богига ишлатишга тарғибот), бас яна тўртинчи даражадаги яна биров бор... Худонинг қудратин! Бу одам на ушр беролган, на муллани кута олган ва на кучи етмаганликдан мулланинг мушкулини осон қилган! Хўш, қандай қилиб бу одам шундай мақомга сазовор бўлди дейсиз? Жуда ҳам еягилигина: бу киши фақат муллани ҳурмат қилди, орқасидан гийбат сўзламади ва ҳар турли йўллар билан бўлса ҳам, мулланинг молларига кўз олайтирмади. Мана шунгина билан бу мақомга етибди! (Қишлоқилардан ўзини ҳурмат қилдириш, молларини сақлаш учун ташвиқот ва эҳтиёт!)

Бу йўлли «амри маруф»ларни албатта «варсоқи авом халқ» ўртасида ўтказади. Ҳукуматдан «кишт теккан» ўз кишилари орасида ўтирганда мажлисининг руҳини сибсий рангда олиб боради:

— Шўро ҳукумати ҳам беш-олти кулли қордек гап, — дейди Хатиб домла,— теваракдаги қиронлар саккиз томондан тикилганлар, фақат вақт-соати етмай турадида... фикримча бу кўкламдан ўтмас!

Еронлар Хатиб домланинг оғзидан ўнш даражасида хурсанд бўлиб, унинг шу мақомли «амри маруфини» кўп эшитадилар. Домланинг «руҳларини енгиллатуачи» суҳбатига мойил бўлиш учун тез-тез уни меҳмон қилиб кутадилар ва ушр закотлари билан ҳар доим йўқлайдилар.

Лекин орадан неча кўкламлар ўтиб кетади, Советлар ҳукумати битмайди, аммо «кишт текканлар»нинг ўзлари, мол-мулклари, ундан сўнг домланинг «каримати» та-

риқасида сўзлаган фикрларининг аҳамияти битади. Хатиб домла ўз фикрини, эмиш-мемишини янгилаб олишга мажбур бўлади, чунки, билакс унга нон қолмайди. Ўзи ҳам умидсизланган фурсатларда бўлса керак, Советлар ҳукумати тўғрисида диний таъвилотга киришади.

— Бу муттафақун алайҳ Дажжол!— дейди ўз дўстларига,— ҳаммангиз ҳам эшитгансиз: Дажжолнинг манглайига «бу кофир» деб ёзилган бўлар экан, буни етти яшардан тортиб, етмиш яшаргача ҳар ким билар экан; **большевикларнинг** худога инкорини, яъни кофирлигини гўёки манглайига ёзилгандек ҳар қайсимиз билмайми.— Дажжолнинг бир кўзи кўр бўлар экан; **большевикларнинг** дунё кўзлари очиқ, аммо охират кўзлари кўр эмасми?! (яъни охират ҳаётинга мункирлар демоқчи); Дажжол хуруж қилганда эшакка миниб кезар экан; **большевиклар**, ахир, ким билан устун бўлмоқда, кимларнинг ёрдами билан теваракка қулоч отмоқда?— Ялангоёқ, пастарин одамларнинг кўмагинда эмасми? Дажжолнинг орқасидан оммаини халонинг эргашар эканлар; ҳозирда кўпчилик одамлар Шўро ва фирқанинг орқасидан кетмадиларми, фақат сиз ва биз каби озчилик кишилар четга чиқиб қолмадикми?!

Хатиб домла ўзининг бу таъвилоти билан эшитувчиларни жуда ҳайрон қилиб, ҳатто баъзида йиғлатиб ҳам юборади.

— Энди, тақсир, Дажжолни алайҳилатаъна кимнинг қўлида ҳалок бўлса керак, китоблар бу тўғрида нима деганлар?— деб сўрайди биров.

— Китобларимиз Дажжол маълунни ҳеч кимса ҳалок қилолмайди, магар кўкдан Ҳазрати Исо тушиб ҳалок қилсалар керак, деганлар. Аммо бунда ҳам таъвил лозимдир. Яъни ҳазрати Исо алайҳуссалом кўкдан тушмайдилар, магар у зотнинг руҳи маънавилари ўз қавмлари устига нузул қилиб, қавми Исодан бўлган ҳозирги француз ва италяялар, немис ва англичанлар, америко ва испанялар, ромоня ва палаклар бу бадбахтни ҳалок қилсалар керак

— Китобларда Дажжолни лани бутун ер юзини ўзинга қаратса керак, деб ёзилган экан. Ҳали бу маъъун ернинг олтидан бирини эгаллаб турган бўлса, бундан маълум бўладирки, **большевиклар** бутун ер юзини олиб битирсалар керак экан-да?

Сомеъларнинг бири томондан берилган бу савол аҳли мажлисга бир даҳшат берганидек, Хатиб домлани ҳам эсанкиратиб қўяди...

— Тўғри... Тўғри — дейди Хатиб домла, — бутун ер юзини Дажжол олса керак. Лекин қўлида узоқ ушлаб туролмайди, китоблар шундай деганлар... Мана биз шундай шум замонда яшаймиз. Ҳар вақт Дажжолнинг шарридан паноҳ сўраш, ланининг амри фармонларига итоат қилмаслик, ўзаро хайри эҳсонга қўл очишимиз лозим.... Оллоҳ таоло малъуннинг шарридан ҳаммамизни ҳам ўз паноҳида асрасин!

— Омин тақсир, омин...

Хатиб домла ҳамма мажлисларни ҳам юқоридаги руҳда қаршиламайди. Баъзи мажлисларда тасодуфий равишда тўғри келиб қолган партия, комсомол аъзолари ва шулар сингарни ҳукуматга яқинроқ турган кишилар билан ҳам муомала қилишни яхши билади.

— Большевикларнинг аксари йўллари бизнинг шариятга тўғри келади. Мени номоз ўқийди, руҳоний демасалар, аллақачон большевиклар фирқасига ёзилган бўлар эдим... Жаҳонгир давлатлар Шўро ҳукуматининг йўқотамиз деб кўкнори хаёлини қилмоқдалар. Агар улар Шўролар ҳукуматининг бир тала мўйини ҳам қилсалар шу соқолимин шартта кесиб ташлайман! — деб пахмоқ соқолини тутамлаб олади. Мажлисдан кейин, ёки «ишончсиз кишилар» ўтиришдан жўнагандан сўнг ўз кишиларига:

Осонини ду гети, тақсирини ду ҳарф аст
Бо дўстон мурувват, бо душманон мадору.¹

деб Ҳофизининг байтини ўқийди.

Юқоридан ҳам фаҳмланган бўлса керак, Хатиб домла зиёфатдан-зиёфатга, тўйдан тўйга ва маърақадан маърақага ўтишни жуда ҳам дўст тутати. Қишлоқилардан бирининг уйида зиёфатда бўлса, зиёфатнинг дэвомини кимнинг устига қўйиб юбориш қайғусини чекиб, зиёфатдагиларнинг жўлдам ва муносиброғини кўз тагига олиб ўтиради.

¹ Ҳар икки оламнинг тиячилиги мана шу икки сўздан иборат, у ҳам бўлса дўстларга меҳрибончилик ва душманлар билан муроа қилишдир.

— Ҳой, сиз фалонча бой дейман, ўзингиздан бир гап чиқар десам, бетамизлик қиласиз... Ахир ўғил уйлантириб, келинлик бўлдингиз, янги келиннинг қўлини кўрсатай ҳам демайсиз!— дейди ва ёнидаги кишини «сез ҳам сўзимни кучла» дегандек қилиб туртиб қўяди. Кўпчилик Хатиб домланинг сўзини кучлаб тушгандан сўнг, у ҳам нислож зиёфатни бўйнига олишга мажбур бўлади.

Албатта баъзи жумъаларда зиёфатсиз қолишга ҳам тўғри келади. Бундай сакталардан ҳам домла осси қутулади. Жумъадан сўнг қавмлардан бирини жўплаб туради-да:

— Ҳой Каримжон, мен бу кун сизникига бориб суҳбатлашиб қайтмоқчиман; унчалик такаллуфнинг ҳождати йўқ, уйингизда нимаки бўлса олиб чиқсангиз бас!— дейди, дабдурустан бу кунги ошни Каримжоннинг устига юклаб юборади.

Хатиб домланинг бу хилдаги борди-келдиси, албатта, қишлоқнинг бирмунча гапга тушупадиган жирлироқ деҳқонлари устида юрийди. Аммо, «қаторга киролмаган» деҳқонларга бошқачароқ тadbир қўлланади. Бу хил кишиларни кўча-кўйда учратиб қолса (чунки булар масжидга жуда оз борадилар):

— Тўлаган бой, Тўлаган бой!— деб ёнига чақириб олади-да, жиддий вазиятда ундан сўрайди,— отангга қуръон ўқиб бағишлайсанми?

Албатта, Тўлаган саводсиз, қуръон ўқишни билмайди; бунин Хатиб домла яхши билади.

— Йўқ тақсир!— дейди содда Тўлаган.

Хатиб домла ачиниш туси олади.

— Эсингизна, отанг бечора шунинг учун ҳам бетинч экан-да.

Тўлаган ўлиб кетган отасининг бетинчилигига тушунмай туради.

— Ҳайрон бўлма,— дейди Хатиб домла,— мен икки кечадан бери раҳматли Йўлдош акамни тушимда кўраман... Тўлагандан дарак йўқ, сиз ўқинг домла, деб қуръонга ишорат қилади... Киши ўз отасини ҳам шунчалик йўқламай қўядими, отанг сени шу умид билан ўстирганмиди? Агар ўзинг қуръон ўқишни билмасанг, менга айт, мен албатта ўқиб бағишлайман.

— Уқинг тақсир,— дейди отасига ачинган Тўлаган.

— Хўп... Бўлмаса мен бу кундан қуръон бошлайман. Тўрт кунсиз қуръонни хатм қилиб бўлмайди. Тўртинчи кун панжшанба бўлса хатмин битириб, асрдан сўнг қуръоннингга бориб, ўша жойда бағишласам керак. Арвоҳ ҳамма вақт ўз уйида бўлади.

— Хўп тақсир, мен сизни кутаман.

Демак, домла панжшанба кунига бир палов ундирди. Тўрт кун ўтириб қуръон «тиловат» қиладиган Хатиб домлани Тўлаган элбатта қуруқ қайтармайди — беш-ён сўм пул ҳам униб қолади...

Мулла Муҳсин ҳар жиҳатдан ҳам ўқувсиз, айтганларича «берсанг ейман, урсанг ўламан». Мулла Муҳсиннинг қавмлари ичида пичоққа илинадиргавлари анчагина, бироқ, Хатиб домла каби соғишни билмагандан кейин нима фойдаси бор. Хатиб домла Мулла Муҳсин таълиқини ҳам чекади. Мулла Муҳсин билан кўча-кўйда учрашиб қолса, уни ишга солиш ҳаракатига тушади.

— Кўпдан буён ўтириша олмадик, бир китоб қарансак бўлар эдимиз, дейман Мулла Муҳсин.

— Жуда яхши бўлар эди,— дейди мақсадга тушунмаган Мулла Муҳсин.

— Қавмларингизнинг зиёфатларини ўзингиз ёлғиз еб юрасиз; бизни ўшандай вақтларда йўқлай ҳам демайсиз...

— Бу замонларда зиёфат қаёқда дейсиз,— дейди Мулла Муҳсин,— икки ойлардан буён зиёфат у ёқда турсин, лоақал зяғирмоёлик маърака оши ҳам кўрмадик.

Хатиб домла бошини қимирлатиб Мулла Муҳсиннинг ҳолига афсус қилади:

— Лаб-даҳан йўқ, денг.

— Қих-қих-қих... айтганча лаб-даҳан ҳам йўқ, заллод аълам... Ўзи чақирмагандан кейин мен ҳам...

— Шўрвага йиқилдинг домла, иззат талаб бўлиб ўзи чақиршини кутиб юрсангиз ёвгонсираб ўласиз, хала керак, хала. Шундагина улар йўргалаб сиз билан бизнинг кўкрагимизга шамол тегади. Бўлмаса келаси жумъа бир суҳбатлашайлик, қавмларингиздав бирининг устига зиёфатни юклар, менга хабар юборингиз, хўпми?

Мулла Муҳсин манглайини қашийди...

— Нега ўйланасиз? Шу аҳволингиз билан ҳанузгача очиниб ўлмаганлигингиз таажжуб, қавмларингиздач Эгамберди, Сотиболди ва Собир новчалар ўлиб бора-

ётган одамлар эмас; ҳар бири хирсдан ҳам тўқ. Шулардан бирига: «Хатиб домла билан китоб кўришмоқчи эдик, жумъа кунига савоб талаб бирингиз бизни кутасиз» десангиз холос.

Мулла Муҳсин манглайини қаший-қаший, «хўп» жавобини бериб, мулла Исо мвхдумдан қутулади. Аммо ўз қавмлари орасида Хатиб домланинг увадасини чиқариб, жумъалик зиёфатни белгилаб олгунча бир жойга бориб етади:

— Хатиб домлангизнинг томоғи кичиган,— деб сўз бошлайди номоздан кейин Мулла Муҳсин,— бирортангиз жумъа кунига зиёфат қилмасангиз, мени кўрганда баайни итдек қопса керак, қих-қих-қих... Чунончи, китобларимизда тамаъни ҳаром дегавлар, магар бу маънидин Мулла Исо махдум мустасно бўлса керак веҳ-веҳ-веҳ... Бу зиёфатда савоб-ку бўлмас, илло, Мулла Исонинг товуши ўчар, қих-қих-қих!— дейди ва қавмларини кулдира-кулдира охирида зиёфатни бировнинг устига қўяди.

7 ҚАРҒА ҚИЗИЛ ҚУРАДИ

Бошда Хатиб домла бошқалар каби Мулла Обидга тубан даражада бир «галварс» сифатяда қараб, ортиқча аҳамият бермайди. Уша йил кузга етиб Мулла Обид ўзининг даҳшатли кетмони, занбалъалтаги ва қаҳрамонона меҳнати билан қишлоқчилар орасида донг тортганда ҳам Хатиб домла «жони вичмаган аҳмоқ валлоҳи аълам» деган фикрда бўлади. Аммо Мулла Муҳсин уш уш жинни Увуқ! авлодидан ҳисоблаб, Мулла Обиднинг меҳнатдаги қаҳрамонлигига эмас, беш вақт намозни ўз вақтида ўқиб туришига таҳсин қилади. Кўкламга чиқиб Мулла Обид маълум экшларини барчадан ўн беш-йигирма кун илгари экиб олиб, бу тўғрида қишлоқ бўйлаб сўз кетганда ҳам на Хатиб домла ва на Мулла Муҳсин бундай «бемаъни» лофларга эътибор қилмайдилар. Бироқ Мулла Обид ўз ҳосилотини элдан ўн беш-йигирма кун илгари бозорга чиқариб, деҳқончилардан катта муваффақиятлар қозона бошлагандан сўнг, айниқса, Хатиб домланинг қулони тиккайиб кетади.

1 Асотирда узун бўйли хавлий бир шахс.

Мулла Обид жумъа намозларида кўриниб қолганида аксар хутба асноси унга бир неча бора қараб олишга мажбур бўлганидек, кўнглида унинг зиёфатини ейиш, зиёфат асноси ушр масалаларидан «камри маъруф» қилиш ҳаваси ҳам туғилади. Уз қўл остидаги қишлоқларнинг устига зиёфат қўйиш Хатиб домла учун, маълумки, унга оғир гап эмас. Бироқ, Мулла Обид Муҳсин домлаининг «тобей»ларидан бўлгани учун ундан, яъни зиёфат тўғрисида Мулла Муҳсиндан илгарчи баҳс очиб маълум бир даражада обрўсизлик саналади. Гўрсўхта — домла шалҳак бўлса оғзидан луқмани ҳам эплаб ютолмайди. Бу тўғрида «оғирлик ва ташвиш» яна бечора Хатиб домла зиммасида Бу ҳақда бир неча вақт қайғуриб юриб, бунинг устига домла шалҳакни учратолмай, понлож бир жумъа асноси гарчи бир қадар тапазул ҳисобланса ҳам, Мулла Обид билан танишиб тамаилуқ кўрсатади.

— Мен сизнинг қилган меҳнатларингизни орқангиздан эшитиб жуда ҳам хурсанд бўлиб юрибман, ҳар доим холисона дуонингизни қиламан. Ҳар ким деҳқончилик даъвосида бўлса, киройи сизча бўлсин, боракалла укам,— дейди ва яна бир қанча ҳалигидек тамаллуқ мадҳияларда бўлгандан сўнг асл мақсадга ҳам ўтади,— кеча имомингиз Мулла Муҳсин билан бирга эдик. Мулла Муҳсин сизнинг тавсифингизда бўлиб,— мен бир кун Обид куёвнинг деҳқончилигига меҳмон бўлмоқчиман, башарти вақт топсангиз сиз ҳам ҳамроҳ бўлингиз, ўзи кўп солиҳ, обид ва сахий йигит,— деди. Мен унга ваъда берсам ҳам бироқ сизнинг фурсатингиз қандай ва қачон вақтингиз бўлади, палак экинлардан ни маларингиз пишган — андиша қилиб қолдим...

Хатиб домла, «маслаҳат» йўлида аксар ёлгонни ҳам бежаб юборади. Чунки, ўзи устоз Саъдийнинг «дурўғи маслаҳатомиз беҳ аз рости фитнаангиз»¹ сўзига амал қилувчилардан саналади. Юқорида «Мулла Муҳсин фалон деди, башарти фурсат топсангиз сиз ҳам менга ҳамроҳ бўлингиз, деди» сўзи, албатта, тамоман ёлгон, бу гап ҳатто Мулла Муҳсиннинг тушига ҳам кирган эмас. Хатиб домла эса буни «маслаҳат юзасидан» сўзламоқда ва бу томондан қараганда домлаини айблаш ҳам оғир...

¹ Маслаҳат юзасидан айтилган ёлгон, фитнага сабаб бўлгунчигача ростдан яқиндир.

Мулла Обид Хатиб домла каби «олим, фозил, соҳиби меҳроб» бир зотнинг сўзини қайтаролмайди, «ўзим ҳам жанобларини кўриш фикрида эдим, фурсати билан Мухсин домла орқали сизни йўқлатарман», дейди.

Хатиб домла шу йўсин кўнгил илинжини муваффақиятли ҳал қилиб, дарров баъзи андишалар юзасидан Мулла Мухсинга ўзи бориб учрайди. Унга «дуруғи маслаҳатомиз»ни яна бошқача «дуруғи маслаҳатомиз» билан айрибошлаб муомила қилади:

— Бу кун баъдаз жумъа Холмирзонинг кўёви «бизнинг янги деҳқончиликка бир меҳмон бўлсангиз» мазмули таклифда бўлиб қолди. Мен домлангиз Мулла Мухсин билан сўзлашиб бир кунни тайин қилсангиз борарман, дедим. Майли-да, мабодо сизга зиёфат кунини тайинлаб хабар юборса мени ҳам бирар кун илгарирак йўқлаб қўясиз дейди. Мулла Мухсин «хўп-хўп» айтиб, домлани хотиржам қилмоқчи бўлади, лекин Хатиб домла хотиржам бўлиб етолмайди.

— Гапга яхши қулоқ солинг, Мулла Мухсин,— дейди Хатиб домла,— ўзингизга маълум, бу йигит деҳқончиликдан жуда ҳам бўлиб, шухрати бутун офоқни тутди. Албатта, тарозига қараб тош қўйган яхши: Хатиб домлани ҳам қўшиб чақирадиган бўлсанг қўй сўйишинг лозим, ундан кейин битта тўн бермасанг яна ўхшамайди; зеро тўнсиз жўнатсанг «таҳқири уламо» қилган бўлиб, гуноҳқор бўласан,— деб айтасиз, маъқулим? Менга тўн бергандан сўнг ўз имоми бўлган сизга ҳам тўн бермай чораси бўлмас, тушундингизми?

Мулла Мухсин негадир кўзини ўлган бузоқникидек бақрайтириб, Хатиб домлага қарайди. Чамаси ёки Хатиб домланинг даромадга жуда ҳам усталиги уни таажжублантиради, ёхуд «шариятда тамаъ муттафиқун алайҳ ҳаром алъаёзи биллоҳ» деб ичдан истиффор айтади.

— Бақрайманг Мулла Мухсин,— дейди, кулимсираб Хатиб домла,— бу гапларни «танозуи бақо ва муборазий ҳаёт» деб айтадилар. У қадарли роҳиблар сулуқини тутиш ҳам жилла бизнинг бу замонларга тўғри келмайди, билакс, ёвгонсираб ўламиз. Мулла Мухсин... чунончи, «свало тулқув бнайдийякум илаттаҳлика»¹ ояти каримасидан ҳам танозуи бақога катта ишорат бор,

¹ Ўз ихтиёригиз билан ўзингизни ҳалоқатга ташламангиз.

сиз бу томонлардан хотиржам бўлингиз, мен буни аллақачонлар муталаа қилиб, боягидек задбирлар учун йўл борлиги қаноатига келганман... Сиз нима деб ўғирасиз ҳали? Шундай, сиз менинг ҳалиги таълимотим бўйича унинг бўйинга қўй сўйиш ва тўн беришни юк-лашга ҳаракат қилингиз.

Мулла Мухсин бир оз кулимснб олади-да, маъқул дегандай қилиб бош иргатади.

Мулла Мухсин Хатиб домланинг феъли-хуйига леҳи тушунганидан унинг ҳамма сўзларига ҳам батамом ишониб етолмайди. Бинобарин, зиёфат тўғрисида на Мулла Обидга ва на Холмирза акага чурқ этиб оғиз очмайди. Ўзини, Мулла Исо махдумнинг сўзи чин бўлса, ўзи зиёфатга йўқлар, деб кутади. Аммо, Мулла Исо махдумнинг «ифодаи калом» килишидан, башарти ростини айтса «ўлгунча бепарвосиз» деб кейиншидан чўчиб унга кўринмай юрийди. Орадан ўн кунлаб фурсат ўтиб, зиёфатдан дарак бўла бермайди. Бу ўртада ҳарчанд ҳаётнинг қилса ҳам бир жаноза асносида Мулла Исо махдумга учрашишга тўғри келади. Мулла Исо махдум ўз қаршисига жанозаси ўқиладиган тобут келиб тўхтаसा ҳам Мулла Мухсинни кўздан қочирмай, оҳистагина «хушхабар борми» деб сўрайди. Мулла Мухсин воилож «сдуруғи маслаҳатомиз» ишлатишга мажбур бўлиб, «ўзим фурсати билан йўқлайман» дейди, деган жавобни беради. Хатиб домла мадраса замзамаларига ҳам жуда уста. Атрофини сириб турган кишиларга сездирмай анча таъкидларда бўлади:

— Халаси бўлмаса зотилажам касали, деб айтилмайди, бинобарин сиз халасини пайқашга ҳаракат қилингиз. Иншо оғло шифоёб ҳам бўлиб қолар, деб ўйлайман. Баҳар ҳол рўшнолик бўлса бир қўй сўйиб юборишга ҳаракат қилингиз ва лекин мен айтган гап ёдингиздан кўтарилмасин... Шаҳарнинг чапон бозоригаги табибдан сўралса, ўзида бўлмаса ҳам толиб беради!— дейди.

Мулла Мухсин бошда «гапга» тушунмай турса ҳам, сўнгра пайқаб олиб илжаяди ва домланинг «маслаҳатларини қабул қилган вазият кўрсатади. Лекин Хатиб домла қошларани чимириб, ёнидаги кишига қарайди-да, ярим товуш билан «тиржаймай ўл, куйдирган калла!» деб қўяди. Унинг сўзиши чалароқ эшитган киши «ҳа-ҳа тақсир, зотилажам касалига куйдирган калла даво экан-

ми?»— деб сўраб қолади. Хатиб домла кулименраб, «қўйнинг бақалоги мужарраб» дейди-да, оқ бўйра устидаги тобут ёнига боради ва салласининг фашиши тўшириб, такбир учун қўл кўтаради.

Шу йўсин интизор орқасида бир неча ҳафта ўтади. Бир кун тонг наъмозидан кейин Холмирза ака Мулла Муҳсиннинг ёнига келиб, жумъа куни куёвнинг кутмоқчи бўлганлигини сўзлаб «тушови кун Хатаб домла Мулла Обидга тегишган эканлар. Куёвнинг тигиз ишлари бўлса ҳам у зот тилга келганларидан сўнг ноилож қолдик. Хатиб домлага ўзингиз хабар юборасиз-да, жумъа кунига ҳар икковингиз меҳрибончилик қиласиз... Бизнинг қишлоқдан ҳамма вақт эт топиб бўлмайди; билмадим, бирорта қўй сўямизми»,— дейди Мулла Муҳсин Исо махдумнинг «найрангбозлигини пайқаб, таклифга ижобат қилади. Аммо чапон ваколати тўғрисида гарчи ўзида ҳам бу масалага бир қадар рағбат уйғонган эса-да, лекин Холмирза аканинг «...ноилож бўлдик» деб бир қадар шикоятланиброқ ўтиши, чапон масаласини очмаслик мажбуриятини туғдиради. Хатиб домлага «дурўғи маслаҳатомиз» ишлатишни кўнглидан ўтказар экан:

— Яхши, яхши, қўй сўйганингиз маъқул, беш-ўн қадоқни зиёфатга ишлатсангиз, қолган ёғ-гўшт, ахир рўзгорчилик...— дейди.

Ўқувчининг хотирига солиб ўтиш керак: Мулла Муҳсин шу ерда ҳам бир аёфлик кўрсатадир. Яъни зиёфатга беш-ўн қадоқ ишлатсангиз қолгани рўзгорингизга... деб катта бир «евёсий хато» ишлайди. Ҳолбуки, Хатиб домла унинг ўрнида бўлса, зиёфатдан ортиб қолган ёғ-гўштга қандай маслаҳат кўрсатар эди, бир қўйнинг ёғ-гўшtidан беш-ўн қадоқни зиёфатга ишлатдириб, қолмишини беозоргина Мулла Обиднинг рўзгорига қолдириб кета берар эдими?

Хатиб домла билан алоқа ва муносабатда бўлган тиктепалчк бир биродарнинг фикрига қараганда, Мулла Муҳсиннинг ўрнида Исо махдум бўлганда мана нима қилар эди:

Биродар Холмирза,— дер эди мулойимона,— шу қўйнинг кимнинг йўлига сўйилади, айтчи?

— Албатта худонинг йўлига, тақсир.

— Баракалла,— дер эди домла,— қўй худонинг йўлига сўйиладиган бўлса, сен ва куёвнинг жуда ҳам ёмон

бир маслаҳатим бор: керагичани зиёфатингда ишлат, қолмишни ўзим, бола-чақам есин, деб қурумсоқлик қил, мағил-да, борини ҳатто уйингга бир жаз ҳам қолдирмай, ёғ-гўшт аралаш мустаҳиқларга тарқат: ана ундан кейин бунинг мукофотини кут!

— Холмирза акага ўхшаш содда қишлоқи «халис» бу тарғиботга, албатта, «хўп тақсир»дан бошқача жавоб бермайди,— дейди бояги Тиктепаллик биродар ва давом қилади,— албатта, сизнинг фикрингизга Хатиб домла халис бир диний тарғиботда бўлди, деган сўз келгандир. Ҳозирча Хатиб домла Холмирза акадан қўйининг худда йўлига сўйилиши, зиёфатдан ортиқча ёғ-гўштни худда йўлига тарқатилиши учун иқрор олди. Энди Холмирза ака бола-чақаларининг ҳақларига дуо қилиб, у билан хайрлашганини ҳам кўрсангиз яна «халис диний тарғибот экан» деб қоласиз. Йўқ, ҳали шошмангиз. Холмирза ака ўн-ўн беш қадам Хатиб домладан йироқлашсин, Хатиб домла ҳам гўёки ўз йўлига қараб ўн қадамни боссин,— деб кулади бояги биродар,— бирдан... шу вақтда бирдан домланинг ёнига бир нарса тушгандек тўхтайдди ва Холмирза акани чақириб ҳам қолади.

— Биродар Холмирза, кета туриб ёдингга тушди; игна ўз тешигини тикалмайди-да... Уйлаб қарасам, ўзим ҳам ёғ-гўштга муҳтожман; у ёгини сўрасанг бола-чақа ўн беш кундан буён гўштли ош емаган... Қўйининг гўшт-ёгини тарқатган вақтингда бизни ҳам ёдингга тут... Дуррустрак жойидан кўпайтириброқ... Ҳа, болаларингнинг мақсадига ет, биродар, ҳа шундай бўлсин!

— Эҳтимолки сиз,— дейди ҳалиги тиктепаллик биродар, давом қилиб,— ҳақиқатан, домла бошда халис тарғиботда бўлди. Аммо, бора туриб ўзининг рўзгор аҳволоти ёнига тушиб, худойига ўзини ҳам мустаҳиқ санаб қолди, деб ўйлагансиз. Лекин ундай эмас. Гўшт-ёгини худойига тарқатини тўғриендаги тарғиботи ҳам ўз гарази юзасидан бўлган эди. Аммо, хайрлашиб йўлга тушиши, йўл устида бирдан ўз оила аҳволотини эслаб қолиши ўзини халис кўрсатиши, Холмирза акани ўз гаразидаи четга қочқин йўлидаги бир ўйин,— деб кулади тиктепаллик биродар.

Биз ҳозир асли мақсадга ўтамиз.

Хатиб домла панжшанба кунидан туз ялаб зиёфатга борини ҳозирланади. Мулла Муҳсиннинг «дурўти мас-

лаҳатомиз» билан унинг тўн қиядирган елкаси ҳам қичишиб қолади. Зиёфат вақти «жумъа кунига» дейилганликдан, жумъа кун эрта биланоқ наҳорга ўтги кичик маҳдумдан иккита зўр муқовали китобни кўтартириб (демак, амри маъруф ҳориқуллодда бўлса керак) Мулла Обидникига томон йўл солади. Пулакай Мулла Муҳсинни ҳам чақириб олиб (чунки мулла Муҳсинсиз бориб, Хатиб домланинг обрўси учун яхши эмас...) бирга кетадилар. Бу ўринда гарчи бир қадар муносабатсиз бўлса ҳам Мулла Муҳсиннинг бир бетамизлигини айтмасдан ўтолмаймиз.

Мулла Муҳсин ўз кўрғонидан чиққач, оқ яқтак кийиб, бошига кичкина салла ўраган кичик маҳдумни китоб кўтарган ҳолда кўриб, ундан китобларни ўз қўлига олмоқчи ва маҳдумни овора қилмай, шу жойдан уйига қайтариб юбормоқчи бўлади.

— Йўқ, йўқ, қўя беринг, китобни ўзи кўтариб боради,— дейди Хатиб домла Мулла Муҳсиннинг бетамизлигидан ранжиб,— асли сиз ҳам ўғлингизни бирга олиб борсангиз яхши бўлар эди, болалар мажлис кўрса, одоб ўрганари, амри маъруф эшитиб қулоғи ҳам пишйди.

— Мезбон! болалар тўғрисида оғиз очмагани учун мен...— дейди-да, Мулла Муҳсин бетамизликни яна икки қат ортиради.

Хатиб домла бир оз сукут қилиб боради.

— Киши зиёфат тадорикини қилгандан кейин, албатта, борди-келини тарозуга тортиб пиширмайди... Ундан сўнг бир-икки боланинг еган овқати билан мезбон ўлиб ҳам қолмайди, жилла, бунчалик, сертакаллуф бўлиб ярамайди. Мулла Муҳсин!— дейди Хатиб домла ва бир оз индамай кетади,— ҳали ҳам сиз кўрғонингизга қайтинг, дарров ўғлингизни кийинтириб бирга олиб келинг, биз мана шу сув бўйида кутиб турамыз.

— Боланинг дурустрак кийими ҳам йўқ,— дейди Мулла Муҳсин.

— Дурустрак кийими бўлмаса нима қилади? Боринг, эски кийими билан бўлса ҳам олиб кета беринг; нима, хон олдига борардики, хонни ўзининг инфолиги билан ранжитадими.

Мулла Муҳсин иккиланади.

¹ Меҳмон кутувчи, уй эгаси

— Бу кун жўхори сугоришга буюрган эдим... Жўхори-лар ҳам жуда қовжираб қопти... Шукур, уйда озиқ-овқати ҳам йўқ эмас...

Мулла Мухсин сўнгги жумла билан бетамизликни яна ҳам ортдириб юборди.

— Астағфирулло,— дейди Хатиб домла юра бошлар экан,— сизга сира ҳам ақл кирмади-да, Мулла Мухсин... Нима, бизникида озиқ-овқат йўқ, деб ўйладингизми? Салда десам соддага ўхшамайсиз, оғсар десам оғсарга.

Мулла Мухсин баҳслашиб турмай сўзини четга чалгитади:

— Қандай китоблар олдингиз?

Хатиб домла жавоб бермай, оғиз ичидан нимадир тўнғиллаб қўяди. Мулла Мухсин негадир эшитар-эшитмас қилиб «алҳамдулиллоҳ» дейди.

8. ХАТИБ ДОМЛАНИ ТАРРА ТУТАДИ

Мулла Обид домлаларни жумъа намозидан сўнг кутмоқчи бўлганидан ҳали кўп ҳозирликларни кўрмаган, шунга кўра уларнинг вақтсиз ташрифларидан анча шошади. Уларни оёқ устида тўхтатиб, Ўктамбой ва Холмирза акаларнинг ёрдамида қовуз ёнидаги сулага лалос ёзиб, кўрпача тўшади. Ҳозиргина чойни ичиб бўлганликларидан Фотима опага самоварни янгидан қайнатиб, дастурхон ясашга буюради. Ошириб қўйган хамиря ҳали ачиб етишмаганликдан Фотима опа: «Ноним ҳам қолмаган эди, ичикмай ўлсин гадоёй домлар»,— деб қаргаб олади.

Меҳмонлар сулага ўтириб олганларидан сўнг, Хатиб домла Мулла Обидга эшитдириб, баланд товуш билан деҳқончилигига баракат, ўзига узун умр, соғлиқ ва яна аллақанча яхши тилаклар қўшиб дуо қилади.

Домлаларни чой ва дастурхон тайёр бўлгунча овуғиб туриш учун Мулла Обид палакдан уч-тўртта қовун узиб чиқади. Хатиб домла Мулла Обиднинг қучоғидаги кўрилмаган даражада зўрайиб кетган қизил уруг қовунларга ва уларнинг узоқдан кўриниб турган қоп-қора қуюқ палакларига қараб ҳайрон қолади:

— Ҳай-ҳай-ҳай!— дейди Хатиб домла,— бизнинг деҳқонларда ҳали ҳандалак ҳам пишиб етмаган, ҳолонки сизнинг қовунларингизни қаранг, ҳай-ҳай-ҳай!

Хатиб домла билан Мулла Муҳсин супага думалатилган қовунларни қўлларига олиб салмоқлайдилар.

— Офарин, офарин!— дейди мулла Муҳсин.

— Ҳай-ҳай-ҳай!— дейди яна Хатиб домла.

— Мулла Обиднинг умри узоқ бўлсин,— дейди Холмирза ака нос искаб,— бизнинг Уктамбойларнинг ҳандалаги эндигина бир-икки арава узилди. Аммо Мулла Обид ҳандалакни сотиб битириб, бир ҳафтадан буён қовунни ҳам бозорга чиқарди.

— Таҳсин-таҳсин!— дейди Хатиб домла ҳасадли таажжуб билан,— тоза ҳам пулни қирдик, денг... Таҳсин-таҳсин! Ўзимиз ҳам деҳқонлардан эшитиб турамыз. Мулла Обид дейман, сиз, бу деҳқончилик илмини қай ерда ўқигансиз.

Мулла Обид бир илжайиб кўйиб, жавоб бермайдн. Қовуннинг бирини баркашга олиб пичоқ кўяди. Пичоқ тегиши билан қовун тарсиллаб кетиб, ҳар томондан тартибсиз равишда чатнаб ёрилади.

— Бай-бай-бай!— дейди Хатиб домла,— қўл-кўзинг дард кўрмасин, ука, қовун экамбсан — шакар экинбсан!

— Мулла Обид деҳқончиликни биздан ўрганди ва лекин «шоғирда калони шумост» деб кўлади Холмирза ака,— биз унга устоз бўлсак ҳам, бироқ бизни «шалоқ деҳқон» деб атайдилар, Мулла Обид эса пухта — рисоладаги деҳқон чикди. Биз унга берган ер шилта, гумай ва ажриқ босган бир ориқ жой эди. Кузда бу ерни Мулла Обид шундай ағдариб чопди ва гумайни тозаладикн, ҳанузгача деҳқон боласи бундай меҳнатни қилган деб айтолмайман. Ундан ташқари, мана шу кўриниб турган хирмон тепанинг ёнидан очилган янги ерни кўрасизми, ана шунинг ҳамма тупроғи беш таноб шудгор устига келиб ётди. Бола фақирнинг қилган меҳнатига ҳали бу ҳосилотлар ҳам оз, тақсир!

— Оз-оз!— дейди Мулла Муҳсин.

— «Обид кетмон» лақабини беҳудага тақадиларми?— дейди кулиб Хатиб домла.

Холмирза ака хих-хихлаб Мулла Обидга қарайди. Мулла Обид илжайган кўйи қовун тўғрайди.

Хатиб домла давом этади:

— Баъзан «Обид тепа бузган» деган лақабини ҳам эшитиб қоламан, каласка аравадан ҳам каттарак занбалгалтаги ҳам машҳур. Мулла Обид, сиз, ҳали менга

шу кетмони азимингиз билан занбалғалтаги жасимингизни чиқариб кўрсатингизчи, худо ҳақи, эшитганимдан буён уларни кўришга орзуманд бўлиб юрибман!

Кулишадилар. Мулла Обид ҳам кулимсираб қўяди.

— Кўрманасиз кўриш мумкин эмас!— дейди Мулла Муҳсин.

— Кўрмана ҳожат бўлса, унга ҳам тайёрмиз!— дейди Хатиб домла.

— Сиз билан мендан қандай кўрмана кутилар эди, кетмон билан занбалғалтакдан кўрманани биз оламиз!

— Тўғри-ку, аммо кетмон билан занбалғалтакнинг ҳақларига мен дуо қилсам, сиз омин десангиз, шу ҳам кўрмана-да, олтин олма, дуо ол демаганларми!

Ҳаммалари кулишиб, айниқса, Холмирза аканинг хихиллашдан ичаги узилаёзади.

Домлалар ва махдумзода қурт даҳага киргандек барқашдаги янгилик — қовунга ёпишадилар. Хатиб домла қовунга зарбдорларча ҳужум қилганликдан соқол-муртидан қовун шарбати оқиб тушган сайин тилни ҳилип-ҳилиб тағлайинга қайтариб, «қовунингиз ажойиб ширин бўлган, Мулла Обид!» деб қўяди. Иккинчи қовунни ҳам Мулла Муҳсин барабар олишиб битиргандан сўнг, қорни кўпчиб тиралинқирайди. Учинчи қовундан смай қўлини артади. Аммо Хатиб домла ҳарчанд қорнининг эшилиб тушганига парво қилмай, «жаннат неъматларининг бири қовун экан, бу қовунларда асло гу-бор йўқ, ҳар қанча есангиз ҳам ҳазми енгил» деб, гоҳ қовун таърифини ва гоҳ унинг ҳифзишҳат учун манфаатини сўзлайди, махдумзодасининг қовунга тартиб қилиб, Мулла Муҳсинга, «қовун есанг саҳар е, саҳар есанг заҳар е» деб кулади ва меъдонларин ҳам биргалашиб туришга чақиради. Тўртинчи қовундан ҳам бир неча карж еб, қорнидаги оёқ етмас ҳамма бурчакларин ҳам чала чайналган қовун шарбат ва туруплари билан тўлдиргач, олдига бир ҳўкнзни тўйдирарли пўчоқни тўплаган ҳолда, ноилож қўлини артишга мажбур бўлади. Қорини бўғоз сиғирникидек ўбдан эшилганликдан ёнидаги ёстиққа Мулла Муҳсиннинг бўш турган ёстиғини ҳам замлаб ёндамасига чўкиб олади.

Орадан узоқ фурсат ўтмайди, саккиз-тўққиз ойлаб қовун кўрмаган меъдага олатдан ташқари кўн тиқилган

янгилик ўз ишини қилади. Яъни Хатиб домлани қовуннинг тарраси тута бошлайди. Кучала еган каби тиришиб, бузоғи тескари келган сизирдек тўлғанади ва ихрайди...

Қовун ҳақидаги бояги таърифотларнинг барчаси ҳам ҳозир бирдан ёдидан кўтарилди:

— Нафс қурсин... Сиз ақллили қилган экансиз, Мулла Муҳсин,— дейди қурсоғини ишқалаб,— чоғи қовуннинг тарраси ушлади мени...

— Тарраси ушлаган бўлса-ку, ҳеч гап эмас, аммо қорнингиз чатнамаса шукур қилингиз, махдум!

— Уҳ-уҳ, еб боради... Сизнинг сассақ гапларингиз қурсин-да, Мулла Муҳсин... Сиз, ким, ҳали Холмирза ака, тарра тутганининг давосини билмайсизми!— деб мурожаат қилади ва тиришиб ижирганади,— бай-бай-бай, ажаб бемаъни оғриғи бўлар экан-да!

Холмирза ака муолижашунослик қилиб, Ўктамбойин бир пиёла совуқ сув келтиришга буюради ва сувни домлага тутиб бир қўнғум қолдирмай ичиб юборишга таклиф қилади.

— Совуқ сувми?— деб кўзини олайтиради Хатиб домла,— ичкарияда ҳатто тупук ютушга ҳам ўрин йўқ, биродар!

Мулла Муҳсин қих-қих кулади.

— Дарҳақиқат шундан бошқа тadbири йўқ махдум, нчингиз...

— Иссиқроқ чой берилса нечук бўлар экан? Бай-бай-бай... Баайни кучала егандек тиришиб бораман, ўҳ-ўҳ...

— Ҳозир иссиқ чой мумкин эмас,— дейди ҳозикнамо Холмирза ака,— тарра, қовуннинг ширасидан пайдо бўлади, ширани совуқ сув билан юмшатишмаса меъдадаги совуққа иссиқ аралашгандан кейин яна ҳам азоб ортади.

Хатиб домла ионлож бир пиёла совуқ сувни шимириб юборади, бечора қорин яна ҳам тирсиллаб кетади...

— Қабзият ортди-да, қабзият... Шу вақтда бир ел юришса кўзим очилармиди дейман... бай-бай-бай, эҳ...

— Бу ерни сасятманг, махдум!— дейди жиддий турда Мулла Муҳсин.

Хатиб домла оғриқ аралаш Мулла Муҳсинга ҳўм-райиб қарайди ва лекин у билан сўзлашиб туриш учун

ўзида мажол топмайди... Мажародан хабардор Уктамбой пиқ-пиқ кулиб, бир четга кетишга мажбур бўлади, Холмирза ака илжайиб ерга қарайди.

Қўрғондан дастурхон ва лалани олиб чиққан Мулла Обид ёстиқ тортиб ётиб олган «янгил бемор»га бир оз тушунолмай тургандан кейин фожияни англайди.

Холмирза аканинг муолажаси тезда ўз таъсирини кўрсатиб, домланинг «бемаъни оғриғи» босилта тушади, кучала сгандек тиришиб, туғадиган сизирдек ихрож жараёнлари ўтади, домла эркин нафас олади.

— Луқмондан ҳам зиёда экансиз, Холмирза ака алҳамдулиллоҳ оғриқлар зайил бўлди... бай-бай-бай-бай, ёмон азоб чекдим-да!

— Қовунининг тарраси ёмон бўлади, тақсир, бу дарднинг совуқ сувдан бошқа давоси йўқ-да. Бир оздан кейин бир пиёла аччиқ чой ичиб юборсангиз жуда ҳам тирилиб қоласиз!

— Таажжуб, таажжуб!— деб Хатиб домла дурустлаброқ чўзилади,— бай-бай, тарраси қурсин дейдиган бўлди-да.

Мулла Мухсин ўзининг сассиқ-қўлансами ёки соддатўғрини баҳар ҳол ўз бисотидаги сармоёси билан сўзга аралашади:

— Вай-вай, нафс қурсин дейдиган бўлдингиз домла.

Хатиб домла ётган жойидан Мулла Мухсинга ҳўмрайиб қарайди...

— Жуда ҳам сассиқ сўзлик ярамайди, Мулла Мухсин!

— Одамларнинг ҳузурини илдан «с» юриштириб ҳаммани беҳузур қилганга қараганда, меним сассиқ сўзим маъқул-да, қиқ-қиқ-қиқ...

Уктамбой билан Холмирза ака қаттиқ куладилар, ҳатто кичкина маҳдум ҳам кулгига қотишади. Мулла Обид орадан ўтган гапини эшитмаганликдан алаң-жалаң бўлади. Ҳозирда Мулла Мухсинга сўзлаб обрў ортдириш қийинлигини сезган Хатиб домла сўз айлантириб турмайди, фақат ўзинча «садқайи одамгарчилик» деб тўнғиллаб қўяди.

Хатиб домла сунадан тушиб, бир оз ўзини шалмолагиб ва ичди тирилиб қолган «захира»ларини нарылатиб келгандан сўнг, чой ичишга навбат етади.

Чой асноси орадан унча аҳамиятли гап ўтмаса ҳам, Хатиб домла Холмирза акамнинг ҳовузи устида баҳс очиб, шу воситада Мулла Муҳсиндаги бояги кекларини бир оз енгиллаштирмоқчи бўлади.

— Ҳовузингиз даҳи дардах¹ эмас, Холмирза,— дейди кашфият ясаб Хатиб домла,— бу ҳовуздан сув ўтиб турмаса суви истеъмол учун макруҳ бўлади. Сиз, Мулла Муҳсин, фақат қўланса гапларнинггина кутиб юргандан қавмларингизнинг шундай шаръий ишларига назорат қилиб турсангиз, ҳам ўзингиз савобли ҳамда қавмларингиз тўғри йўлли бўлар эдилар! Гўё сиз ҳам домласиз-да! Ҳам ўзингиз осий, ҳам қавмларингиз залолатда.

Мулла Муҳсин бирмунча вақт жавобсиз ўтиради...

— Ҳовузнг ифлос сувлардан, нажас нарсалардан эҳтиёт қилинса, ҳеч боки йўқ.

Хатиб домла истеҳзоли заҳарҳанда қилади.

— Ҳовуз бошига ифлос сув ва нажас нарсалардан эҳтиёт қилиш учун қоровул қўйиш керакми, башарга, борди-ю бир мушук, ёки сичқон тушиб ўлиб қолди, унда нима бўлади?

— Ўлимтуқин чиқариб ташланади-да, бир сув ҳайдаб юборилса тоҳир ва атҳор... Сиз ўқиган китоб биринчи ойда ҳам сув кўрмай турган иқлимлар учун ёзилган; ҳолонки, бизнинг бу жойларда, шукур, ҳамма вақт оқар сув тайёр. Сиз айтганча ҳовуз даҳи дардах бўлганда ҳам ичига ўлимтуқ ёки шунга ўхшаш нажас царса тушганда ичувчиларнинг, албатта, кўнгиллари тортмайди, кўнгил тортмагандан кейин яма сувни янгилаш лозим бўлади.

Хатиб домла боладан кулган каби ясама кулиб олади.

— Ҳўй, сизнингча ҳам бўлсин. Аммо даҳи дардах бўлмаган ҳовуздан қўл ювган, таҳорат олиб бурун қоққан нақтларда нима бўлади, албатта, макруҳ ва акроҳ! Сизлар айтингизларчи,— деб мезбонларга мурожаат қилади,— шу ҳовузда қўл ювиб таҳорат оласизларми?

Мезбонлар тасдиқ ишорасини берадилар. Хатиб домла кучая тушади.

— Ана ҳолос!

¹ Даҳи дардах — ўнга ўн. ёки ҳар томони ўн газлик.

Мулла Муҳсин ҳам бўш келмайди:

— Имоми Молик мазҳабларида агарчи ҳовуз даҳи дардаҳ бўлмаса ҳам ўзидан тез-тез сув ўтиб турадиган бўлса жавозига¹ рухсат бор! — дейди ва бу ҳам мезбонларга мурожаат қилади. — шу ҳовуздан кун ора сув ўтадим, ёки йўқ?

Мезбонлардан кун ора эмас, балки ҳамма вақт сув ўтиб туради, деган жавоб бўлади.

— Ана холос! — дейди тантана билан Мулла Муҳсин. — бунда ҳатто ҳовуз ҳукми йўқ, биз бунни оби жорий, яъни оқар сув деб атаймиз!

Мунозара бирмунча жиддийлашади, мубоҳаса ҳатто Хатиб домланинг обрўйига (айниқса Мулла Обидини қошида) тўқинадиган бўлади.

— Илгари билмиш керак. — дейди Хатиб домла ҳаяжонланган ҳолда, — сиз имом Аъзам Абуҳанифа мазҳабларидамисиз ёки имоми Молик?

— Мен Абуҳанифа мазҳабларидаман, хўш?

— Жуда яхши, — дейди Хатиб домла ёришиб, — бас, сиз, нега энди имоми Моликдан рухсор оласиз?!

Мезбонлар қизиқсиниб Мулла Муҳсиннинг оғзига тикиладилар. Хатиб домла «қўлга тушдинг» дегандек қилиб, қурбонининг устида ўтирган арслон вазиятини олади. Лекин домла шалҳакнинг юзида душман кутганича мағлубият сезилмайди.

— Аввал имоми Моликнинг ўзи мусулмонми, эмасми, баъдазон имоми Молик мазҳабидаги кишилар мусулмонми, кофирми, сиз ким, мулла Исо маҳдум, шу тўғрига жавоб берингизчи?

Хатиб домла энтикади, чунки оёғим остига тушди, деб талтайган Исо маҳдумнинг бетига душман томонидан «мудҳиш» бар зарб берилади...

— Имоми Молик мусулмонми, деб масалани чалғитманг, Мулла Муҳсин, ўзингиз Абуҳанифа мазҳабларидамисиз, ёки имоми Молик, ахир?

— Мен Абуҳанифа мазҳабларида бўлсам ҳам, — деб кулади Мулла Муҳсин, — бирор масалада мушкулот пайдо бўлса, имоми Моликдан ҳам маслаҳат сўрайман, Шофий ва Ханбалиларга² ҳам мулозамат қилиб

¹ Жойинлигига, дурустлигига.

² Булардан ҳар бири исломда мустақил бир мазҳаб эгаларидир.

қўраман, қиҳ-қиҳ-қиҳ. Ахир уларнинг ўзлари ва мазҳабларидagi одамлар ҳам мусулмон-ку, аҳли суннат вал-жамоат-ку¹.

Хатиб домла қуйруқ қидириб, қулоқдан ҳам ажралиб қоладиган бўлади.² Кутилмаган жойда жуда ҳам эзиллиб мезбонлар олдида обрўси тушганга ўхшаб қолади. Чунки, масалани жиддий тинглаб турган Мулла Обид билан Холмирза ака Мулла Муҳсиннинг ҳалиги жавобидан сўнг «енгдинг домла шалҳак» дегандек, бир-бирларига кулимсиб қарайдилар. Бу ҳолдан ўзини йўқотаёзган Хатиб домла душманининг тўғри келган жойига ҳужум қилгани туради:

— Бўлмаса, сизнингча эшак сутн ҳалол экан-да,² топилса эшак сутидан ҳам қаттиқ уютар экансиз-да!

— Зарурат тушганда шубҳа йўқи!— деб кулади Мулла Муҳсин.

Хатиб домла жуда ҳам ўнғайсиз ҳолатга тушиб қолади. Ўзи ҳам иш кўрган туллак эмасми, энди бу оғир ҳолатдан усталлик билан чиқиб олиш йўлларига ёпишади.

— Сиз, Холмирза ака, домлангизга яхши тушунсангиз керак, бу ёқнинг сўзини ҳуллол, деб қўя беринг,— дейди,— домлангиз зарурат чиқди, деб шиаликка ҳам ўта беради... Кузга боргандан сўнг беш-олти кун сувни ташланг-да, ҳовузни даҳи дардаҳ қилиб кенгайтинг... Менга хабар юборсангиз, худди китобларимиздагича ўзим ўлчаб кўрсатаман!

Холмирза ака Хатиб домланинг оғир ҳолатини яхши тушунганликдан ўзининг жуда ҳам хурсанд бўлишини изҳор қилади. Мулла Муҳсин ўз маслакига, яъни фатво-сига тескари бўлган бу битимга қарши чурқ этиб оғиз очмайди. Эҳтимолки, унинг ўзи ҳам Хатиб домлани ҳозирги оғирликдан чиқармоқчи ёки душманини аҳмоқ ҳисоблаб, унга сукут билан жавоб бермоқчи бўлса.

Қўй сўйилиб меҳмонларга яхши қовурдоқ билан тушлик берилгандан сўнг, айниқса, Хатиб домла Мулла Обиднинг экинларини оралашга орзу билдиради. Холмирза ака бошлиқ домлалар экинга кирадилар.

¹ Шу тўрт мазҳаб имомларига эргашган мусулмонлар аҳли суннат вал-жамоат, яъни пайгамбарнинг сўзларини тўғри тушунишчилар дейилади.

² Шофиларча эшак сутн ҳалол ҳисобланар эмаш.

Такроллаш яхши бўлмаса ҳам, яна сўзлашга мажбур-
ми: тепа бузган Обид кетмон қайси нав экин эккан бўл-
масин, давлатнинг намунали боғидан ҳам юқори дара-
жада битган ва кўкارتган кўриниши ва кутилган ҳосилот
бизнинг чучмаал домлаларнигина эмас, деҳқончиликда ва
тиришқоқликда донг чиқарган чемселарни ҳам ажаблан-
тирарди даражада.

Мулла Обид бошқа узбек деҳқонларимиз қондаси
бўйича меҳмонларга ўз қўллари билан, пишиб етган пар-
салардан узиб олиш тақлифида бўлади. Эгасининг одам-
гарчилиги қар қанча катта бўлганда ҳам меҳмоннинг
бир қадар истиғно ва ниждон доирасидан чиқмаслиги ло-
зимдир. Ҳолбуки Хатиб домла... Хатиб домла экин эгаси-
ни «шаръий шўрор»ни олгандан кейин қовундан тўртни
узати, пишиб етмаган ва ҳатто Мулла Обиднинг ўзи
ҳам ҳали емаган қовоқдан иккинчи, палок ичига янглиш
тушиб қолган тарракдан «болалар куш кўради» деб, бир-
ни, хазонак бўлган ҳандалакдан «жонивор, жонивор»—
деб учини, «шўрвага янглик» баҳоласи билан ёш қизил-
чи пайлагидан уч-тўртни, «бизники ҳали қабоб учун бу-
чилик етмаган» деб, жўхорилад етти-саккизин, «пиезин-
га ажаб битибдимиз» маҳдудаси билан йигирма-ўттизи-
ни, — қулоса деҳқончиликдаги кузга кўринган парсалар-
нинг ҳар бирисига бир нав эҳтисж кўрсатиб ола боради.
Ҳаши паш дегунча оз деганда бир арава юк қилиб, катта
маҳдумдан эртага бозорга жўнатса ҳам арзийдиган миқ-
дорга етказиб қўяди...

Мулла Мухсин, ёки Хатиб домлага қараганда ўзини
истиғно ва ниждонли кўрсатмоқчи бўлади, ёки бунда
ҳам бўшлиқ ва шўрвақлик кўрсатади, иккита палаги ўлатиб
бозорга иси аяқиб турган ҳандалак билан ўн-ўн бешта
собиладан бошқа нарса олмайди. Мулла Обид унга «қо-
вундан ҳам олдингиз» тақлифид, «бўлса ҳам, сизгари
ўзинг сот, ука, биз бўлсак ҳамма вақт шундамиз», дейди.
Мулла Обид уш қовун ошига қўндирилмагандан сўнг
ўзи бир қовун узиб беради.

Хатиб домла дарров кичик маҳдумга икки қовунни
кўтартириб уйига жўнатади ва «қайтишингда аканг бир
қови билан келиб, буларни ташиб кетсин» деб буюради.
Қўлмиш «гаиматлар»ни ўзи, Холмирза ака ва Мулла
Обидларга кўтартириб, қовуз бўйига — супачага келти-
риб олади.

Мулла Муҳсин жумъадан сўнг келмоқчи бўлиб кўрғонга кетади. Хатиб домла «ўз юкларини» катта ва кичик махдумлар келиб олиб кетгунчалик супадан қўзгалмай, «ҳалол молларига кўз бўлиб туради», бу ўртада Мулла Муҳсиннинг йўқлигидан фойдаланиб, «ҳордиқ ҳам чиқариб» олади.

-- Домлангиз шиами деб қўрқаман... Бобий бўлса ҳам ажаб эмас, лекин сиз, Холмирза ака, албатта, ҳовузни келгайтирингиз. Мулла Муҳсиннинг ўзи муртад бўлибди... ҳа, айтганча Мулла Муҳсиннинг орқасида номоз ўқиш ҳам подуруст, агарчи тарки жамоат бўлса ҳам унга иқтидо қилмангиз; сиз ҳам Мулла Обид!

Холмирза ака «хўп тақсир» билан турса ҳам, Мулла Обид ушнинг таклифларини сукут қилиб кечиради ва сирт бергандек сўз тугалгунча эшитиб турмай, кўрғонга кириб кетади. Домлави нам босади, ўзининг хатосини англаб, сўзни кесишга мажбур бўлади. Жумъани ўқиб қайтиш учун Холмирза ака билан катта масжидга кетадилар.

Мулла Обид бу кунги зиёфатга домлалардан ташқари шу ўртадаги уч-тўртта қўшмиларая ва Тиктепанинг гузар четидан Берди татар исми яна бир ўртоғини ҳам айтган бўлади. Жумъадан сўнг улар ҳам супага йиғиладилар. Бир оздан кейин кичик махдумни бошлаб Хатиб домла етиб келади. Анчагина кутдириб Мулла Муҳсин ҳам аловир-шачвир таширф этади. Меҳмонларга манти берилади, мантидан кейин уч-тўртта қовун сўйиб ширинлик қилинади.

Мулла Муҳсиндан, «огир суратда» енгилиш ва маълум гийбатга Мулла Обиднинг сирт бериб кетиши Хатиб домлави анча руҳсизлантириб ва бўшаштириб қўйган, ҳар бир мажлисда булбул бўлиб сайрайтурган Хатиб домла ҳовир сувга тушган кондек бўкиб ва шилқиллаб ўтиради. Мулла Муҳсиннинг аҳволи эса маълум, ўзидан бир гап чиқариб мажлисни хурсанд қилишга иқтидор ва маҳорати йўқ. Гўёки қайнотасининг чарловига келган уятчан эски куёвлардек, ёки домласининг ҳузурда ўтирган «пешқадам» муллалардек сўл оёғини остига босиб ва ўнг оёғини бўксасидан чиқарган ҳолда, икки қўлини қовуштириб ва зўр салла ўраган бошини ўнг кўкрагига мойил эгиб, баайни мууроқабада ўтиради.

Ба ҳар ҳол мажлисни идора қилиш яна Хатиб домла нинг ўзига қолади. Қовунни еб бўлгандан сўнг Хатиб домла бояги китоблардан бирини олиб, Мулла Муҳсинга тутади:

— Буларга китоб ўқиб беринг, Мулла Муҳсин.

— Йўқ, мен.. ўзлари марҳамат қилсинлар.

— Сиз ўқинг ахир, домла.

Мулла Муҳсин ортиқ қистатмай, китобни қўлига олади ва қўйини чўнтагидан ойнагини чиқармоқчи бўлиб анча қийналади. Охирда ойнагини тополмай, китобни эгасига қайтаради.

— Ойнагим уйда қолган.

— Қайси фаслдан ўқисак экан,— дейди китобни варақлаб Хатиб домла,— а, Мулла Муҳсин?

— Бахтиёр,— дейди Мулла Муҳсин.

Хатиб домла китобни ёстиқ устига очиб қўяди ва фурсатни қўлдан қочирмай ушр масаласидан бошлайди. Мажлиснинг Мулла Муҳсиндан бошқаларига маълум бўлмаган арабий ибораларни ўқийди. Бир неча жумладан сўнг ўқишни тўхтатиб, қаттиқ товуш билан Мулла Обидга хитобан амри маъруфга муқаддима ясайди: аркони ислом, аркони исломнинг бири бўлган закот ва закотнинг бири қисми бўлган ушрнинг нимадан иборатлиги ва кимларга вожиблиги ҳақида сўзлаб, яна бир-икки жумлани китобдан ўқиб қўяди. Китоб бундан неча асрлар бурун ёзилган, китобнинг айтишнча ушрни қандай ва кимлар томонидан йиғилиб, нималарга сарф қилиниши бу кунги шароитга сира ҳам қовушиб келмайди. Табний, Хатиб домла бу тўғрида анча кучанади. Юз бало орқасида бурмалаб, сурмалаб дегандек «мақсад»га яқинлашиб келади. Сўнгга Мулла Обидга хитобан айтади:

— Ҳар бир деҳқони мўминга, яъни мусулмонга ўзининг зироатгоҳидан олган ҳосилотининг ўндан бирини, яъни вазили ўлчовларда ўн пуддан бир пудини, идиш билан ўлчаганда ўн идишдан бир идишини мустаҳиқларига бериш вожиб экан. Башарти, бу икки усулни зироат навига татбиқ қилиш имконияти бўлмаганда, яъни қовун, қовоқ, тарвуз, ҳоказо ва вазили ўлчовларга ва на идишларга тушмай турган ҳосилотларни айни пишиб турган фурсатида икки ҳолис амни одамни чақириб, масалан, шу палакда қанча ҳосил бер деб сўрашув ло-

зим бўлар экан. Мазкур даъват билан келган холис аминлар қанчаки тахмин айтсалар, шу тахминнинг ўндан бирини хоҳ баҳойи томом билан пул, яъни ақча суратида ва хоҳ мазкур тахминдаги ҳосилотнинг ўзидан ўндан бирини ажратиб ўз мустаҳиқларига бериш фарз экан...

Мулла Обид Хатиб домланинг сўзини қулоғи орқасига қўлини тутган ҳолда диққат билан эшитиб олади ва:

— Мустаҳиқлари кимлар бўлар экан?— деб оҳистагина сўрайди.

— Мустаҳиқлари,— деб Хатиб домла Мулла Мухсинга қараб қўяди,— мустаҳиқлари толиби илмлар ва муллалар бўлади-да, а, Мулла Мухсин?

Мулла Мухсин тасдиқ ишорасини беради.

— Толиби илмлар деб кимларни айтилади?—деб сўрайди Мулла Обид.

— Толиби илмлар деб илм олиш йўлида юрганларни, яъни қашшоқ муллабаччаларни айтамин.

Мулла Обид бир оз ўйлаб туради:

— Ҳозирги кунда ўқиш учун қишлоқдан шаҳарга бориб мактабларда ўқиб юрган камбағал ёшларга бериш керак, денгчи?

— Йўқ, йўқ, хошо ва калло!— деб Хатиб домла кулади,— шундай толиби илмларгаки, улар фақат мадрасаларда диний илм таҳсил қилатурган бўлсинлар. Ҳоланки ҳозирги ёшлар динга энд бўлган ва балки динсизлик илмини ўқимоқдалар. Агар уларга ушр бературган бўлсангиз, сизга кафорат¹ лозим бўлиб қолади, ука.

Мулла Обид манглайини қашиб, Мухсин домлага қараб олади:

— Ёшлар ўқиб турган илмларнинг аксариси ўзимиз учун фойдали эмасми?— деб сўрайди.

— Масалан, қайси бириси?

— Масалан,— деб ўйланади Мулла Обид,— масалан докторлик, инженерлик, кимёгарлик...

— Гап ундай эмас,— дейди Хатиб домла,— мужтахидларимиз фақат охираат учун фойдали бўлган илмни илм деб атаганлар. Агарчи сиз айтган илмлар ҳарчанд дунё учун фойдали бўлсалар ҳам асли илмга қўшилмайди. Масалан, касал бўлганда доктор топмасак та-

¹ Диний жарима, штраф.

биб, табиб ҳам топилмаса эми-димми билан навъе қилиб бора берамиз, ажал етган бўлса уларнинг ҳар учови ҳам фойда бермайди. Аммо, диний илмчи, диний илмдан хабарсиз қолсак, аввало мусулмончилигимиз барпо бўлмайди, намоз, рўза, ҳаж, закот каби аркони исломдан хабарсиз қилиб, ҳатто ўлганимизда жанозасиз кўмиламиз, наузанибиллоҳ. Мана шунинг учун ҳам бизга диний илм керак, хайри садақатимизни диний илмни тиргизиш йўлига сарф қилишимиз фарз!

— Ҳозирги вақтда кўп диний мадрасалар ёпилган, толиби илмлар йўқ,— дейди Мулла Обид,— яна энди кимларга бериш керак бўлади?

— Ҳа-а-а-а ука, ана бу саволингиз тўғриси— дейди Хатиб домла, чунки ов сайёд ёнига анча яқинлашиб қолади,— толиби илмлар топилмаганда диний йўлга ишлаб, халойиқни роҳи ростга бошлаб борган муллаларга бериш керак!

— Қандай муллаларга?

— Ҳозирда масжидларимизни обод қилиб турган домдаларга бериш керак. Масалан, Мулла Муҳсин, яна шу кишига ўхшаш домдаларга...

Мулла Обид унча ҳам бўш келмайди:

— Ҳўп,— деб рўмоли билан ўзини елпийди,— Мулла Муҳсин домланинг ўзига яраша даромади бор, масалан, боғидан унади, имомтарчиликдан келади, сигари, оти, ба ҳар ҳол ўлар ерда эмас, ўзига тўқ... яна шу ҳолда ушрга мустаҳиқ бўла оладими?

— Тоатга қувват деган гап бор,— дейди Хатиб домла,— домлангизни қанчалик яхши таъмин қилсангиз масжид ва диниёнгиз шу қадар обод бўлади.

— Яхши, тақсир,— деб кулимсирайди Мулла Обид,— домланинг бу йил икки таноб жойга жўхори экинларини мен яхши биламан. Шундан энг ози эллик пуд дон кўтарсалар керак. Мана шу эллик пуд дондан Мулла Муҳсин домланинг ҳам ушр беришлари керакми?

Хатиб домла ўзининг ким билан баҳслашиб турганини энди фаҳмлаб, кўзи чарақлаб очилиб кетади. Бир неча вақт қандай жавоб беришини ҳам билмай туради.

— Мулла Муҳсиннинг ўзидан сўранг...

Мулла Обид савол назари билан Муҳсин домлага қарайди. Мажлисдаги бошқа деҳқонлар ҳам қизиқсиниб Мулла Муҳсиннинг оғзига тикиладилар.

Мулла Муҳсин «шалҳаланади».

— Ҳа, ука,— дейди тамшаниб, тамшаниб,— алҳамдулиллоҳ мусулмон бўлгандан сўнг ҳар бир мўминга ушр вожиб... башарти худоё таоло менга эллик пуд дов ато қилса, шундан беш пудни жоним билан мустаҳиқларга бераман...

Мулла Обид қих этиб кулади-да, Хатиб домлага юзани ўғиради:

— Узи ушр берган киши бошқалардан ушр олса бўладими, тақсир?

Хатиб домла бир соатли эмас, бир неча ойли ҳамма меҳнатларини ҳавога кетганлигини фаҳмлайди...

— Бўлмайди,— дейди аранг, жон бераётган кишидек кучланиб,— ушр беришга қодар бўлган хоҳ мулла, хоҳ эшон ва хоҳ бошқалар ушр ололмайдилар... Менинг сўзим шундай даромади бўлмаган мустаҳиқ мулла-лар устида эди-да, ука...

— Узингизни ушр олишга мустаҳиқ фаҳмлайсизми?

Хатиб домла ичидан ихранади, ҳамма ишни ост-уст қилиб юборган Мулла Муҳсинга хўмрайниқираб қарайди... Мустаҳиқлик издор қилса давлати Мулла Муҳсинникидан ўн барабар ортқ, унинг устига бу йил қирга септиргав қирқ пуд бутдой ҳам ҳаммага маълум...

— Йўқ ука, мен ҳам мустаҳиқ эмасман, алҳамдулиллоҳ... Мен фақат ҳадя олсам мумкин...

Мулла Обид бошқа савол бериб ўғирмайди. Хатиб домла ҳам ушр баҳсин ортиқча узайтирмай, тезда китобни ёлади. Нима, аллақандай мустаҳиқларга ушр ундириб бериш учун кекирдакни беҳудага чўза беришга кимнинг тоқати бор, дейсиз. Хатиб домла фақат ҳадя олса мумкин...

— Уғлим, шу китобни нариги ёнингга олиб қўй,— дейди қачқини маҳдумга қўлвадаги китобни узатиб,— а, Мулла Муҳсин, кун ўт қўйдими, терлаб бораман... Ҳай, Уктамбой укам, аччиқ-аччиқ қилиб менга бир-ички пиёла чой беринг-чи... Манти ҳам яхшигина чанқатди!

Бундан сўнги суҳбат жуда ҳам руҳсизланиб кетади. Айниқса Хатиб домла бу кун сар топо бахтсизликка учраб, сувга тушган мушукдек тараниб қолади. Палов пишкунчалик орадан у қадар тилга оларлик гаплар ўтмайди, фақат икар-чикир ҳангамалар бўлиб туради. Ҳа-

тиб домла кўпроқ Берди татар билан ҳазил-мазоҳ қилиб вақт кечиради.

«Четан» колхозининг энг фаол аъзоси, батрак Берди татар ўртоққа алоҳида тўхтамоқчи бўлганимиздан бу ўринда ўқувчини у билан таништириб турмаймиз.

— Хўш, татар,— деб кулади Хатиб домла,— нега бу қадар уйланишдан безорсиз Кетган хотинингиз юрагингизни жуда ҳам олиб қўйган чамаси!

— Номақул бузоқнинг гўштини бир едик-да,— дейди Берди татар,— бир-икки йил хотин қучоқлаб шохим чиқмади, тақсир: қайтага уй-дунё алғоқ-далғоқ бўлди.

— Ўзингиз татардан уйланиб янгилишгансиз-да, ўзимизнинг жайдарилардан олсангиз, бунчалик безиллаб қолмас эдингиз, «кабутар бо кабутар, жинс бо жинс», деганлар.

— Жинси ҳам қурсин, ножинси ҳам!— деб қўл силтайди Берди татар,— Бердининг манглайига хотин билан турмуш ёзилмаган экан, тақсир. Энди бундан сўнг агарчанди манглайимга ёзилган бўлса ҳам қўлимга бир чўп олиб, ўзим қириб ташлайман!

Берди татарнинг сўзи ҳаммани кулдиради.

— Энди Бердибой учун каптарлари омон бўлсалар бас!— дейди Холмирза ака.

— Эй, сиз нима деяпсиз ҳали Хол ака!— дейди Берди татар,— наҳс босган, каптарларни ҳам қурутиб кетдику, юзта каптардан ўн еттита қуш қолди. Яна қандай деиш, энг ўйинчи, серпарвоз каптарларимдан ажралдим-да... Эй ака, хотин олмай мен ўлай!

Олов вақтига яқин меҳмонларга палов берилиб, зиёфат итмомига етади. Ҳар қайсиларни бир-икки шёла чой ичгандан сўнг Хатиб домланинг тўн умиди билан юқори кўтарилган қўли бошқа қўлларни ҳам бир неча даққа муаллақ тутиб зеркитиради. Фотиҳадан сўнг меҳмонлар тарқала бошлайдилар. Хатиб домла бир Мулла Мўҳсинга ва бир тўн чиқиб келатурган кўрғонга қарайди. Мулла Мўҳсин ўзининг тўн тўғрасидаги мунфаиллигига тушунганлигидан у қадар илинжлапмай, олдинроқ жўнаб кетади. Аммо, Хатиб домла тақ этса эшикка қарагани ҳолда, Холмирза аканинг кузатиши билан кўчага чиққач, почер тўндан умидини узиб, бошқа нарсага чапгани солади. Гўёки сирли бир гапи бор каби Холмирза акани четроққа олиб боради...

— Холмирза ака, энди Мулла Обид уят қилса ҳам майли, зарурат... ўзингизга маълум, бизнинг қишлоқдан гўшт топиш жуда ҳам қийин. Ўша сўйган қўйингизнинг гўшtidан беш қадоққинани хоҳ пул олиб, хоҳ шундай...

— Хўп, хўп!— дейди Холмирза ака,— беш қадоқ гўшт нима бўлар эди дейсиз, шукур. Мулла Обид қўл очиқ йигит. Қани, рўмолингиз бўлса менга берингиз, тақсир.

— Худо хайр берсин, эсдан чиқмайдиган иш қиласиз!— дейди Хатиб домла рўмолини чиқариб.— Сен ўглим, бирга кир, гўштни олгандан сўнг ўзинг борасан, мен кетдим, хайр Холмирза ака!

— Хайр, хўш.

Холмирза ака қўлида рўмол ушлаб, супада Берди татар билан чой ичиб ўтирган Мулла Обид ёнига келиб кулади ва баланд товушда:

— Хатиб домлага озроқ гўшт керак экан, берсак майлими?— деб сўрайди.

— Майли, берингиз!— дейди илжайиб Мулла Обид. Гўё домланинг гўшт сўрашини илгаридан кутиб турган каби бепарво кўривади.

Холмирза ака кичик махдум билан гўшт учун қўрғонга жўнайди. Берди татар Хатиб домланинг кичик махдуми борлигидан бепарво Мулла Обид томон шанғиллайди.

— Яшасин Хатиб домла, уяти бўлмаса елкасига тўрва солиб гадоёйлик ҳам қилар эди!

Мулла Обид кичик махдумга ишорат қилиб «эшитад!» дейди.

— Бе-э-э... буларнинг нимасидан уялай? Обид кетмон дейман, берган қишлоғини қайтариб олсин, мен тўғриси сўзлайман-да, ўртоқ! Лекин боя зап бўғдинда, ошнам, мен сенинг ақлингга қойилман-да. Ўзи тўнғиздан тўқ, тагин сендан капсан олар эмиш, вой капсан еган тишингга... Лекин шалҳак домлани шу замоннинг авлиёси деса бўлади... Мен ўзим-ку, дўппим масжидга тушса одам ёллаб олдираман-а, аммо ҳалигидек худо тавфиқ берганда ўзига пир қилиб қўл берсанг ҳам арзийди.

Мулла Обид жавоб бермайди, фақат илжайган кўйи қўлидаги чойни пуфлаб ичади...

Берди татарни Тиктепада билмайдиган ва таппмайдиган киши йўқ. Илгарида «Берди» ва ҳозирда «Берди татар» деганда Тиктепадан ҳаркимнинг кўз ўнгига умри оғир меҳнатда кечган сартажанг, баджаҳл ва ўз сўзи биле бир шахс келиб тўхтайдди.

Икки ағдарувчиларнинг ҳисобларини тарафда ҳазир Берди татар 56 ёшга кирган эмиш. Уни бўйича «ичка ёшга кирдингиз?» деб сўровчига — «Йиллим маймуш» деган жавобни беради. Яъни «Йил ағдарилгани билсанг, меннинг ёшим сенга керак бўлса, ўзинг ҳисоблаб ол!» демоқчи бўлади. Берди татарнинг ота-онаси ёшлик вақтида ўлиб кетиб, Чирешоқ хола немал ола томонидан яқинроқ бир қариндошининг тарбиясида ўсади. Қўлида иш келадиган бўлгандан кейин Тиктепанинг бош деҳқонларидан ҳисобланган Шодмонбой отлиқ кашига «мазай» сўзлаб киради. Бошда Шодмонбойнинг молларини боқадди. Уч йил шу хизматини қилиб суяги бир оз қотгандан кейин ҳам мол боқиб, устига мой жувоз ҳам ҳайдайди. Икки йил мой жувоз ҳайлаб ўзининг «йилликка ер тишлайтиган» хизматчиларини сўрсатган, унга «харидорлар» кўпаяди. Шодмонбой беш йил ишлатиб унга беш сўм бермаган ва беришни ҳам ўйлаб кўрмаган бўлиб, соғинда иш ош»ни четга чиқаргиси келмайди. Бердибойнинг «йилликка эллик сўм» бермоқчи бўлган харидорларининг оғзига «эллик сўми мен ўзим бераман» деб қоқолмайди. Аммо Бердибойнинг онаси ва кенгашичи мақомда турган Чирешоқ холаги аврашга туради: «Бердибой тўғриси ва меннинг муддаом бешқа, Хайримнинг бўйи чўйла, уни ўзимга кўв қилсам деган шиятим бор!» дейди. Чирешоқ хола Шодмонбойнинг сўзига лақиллайди. Бердибойга: «Иссиқ ўрнинини совутма, яна уч-тўрт йилни ўзингга кўриб, Шодмонбойнинг қизини ол, бойнинг мол-мулкига шерик бўл!» деган маслаҳатни беради. Бердибой ҳам Чирешоқ холанинг кенгашига кўпади, ихлои билан Шодмонбойнинг хизматига бел боғлайди! Куз ва қишда мой жувоз кўшади, кўклам ва ёзда деҳқончилик қилади. Шодмонбойнинг бир ўли ўрида, ишани тўғ ўзиники каби жон отиб ишлайди: совуқ демайди, иссиқ демайди, кеча-кундуз меҳнат қилади. Шодмонбойнинг молига мол қўшилади, ерига ер, ўзи ҳам беш ола йилнинг ичида

қишлоқнинг ўрта қўлдек бойларни сирасига кириб қолади. Бердибой эса Хайрининг бўйи чўзилишини кутади. Лекин бу «чўзилиш» ҳадеганда меёрига етмайди. Қуёв қилиш ваъдаси олинганда Хайри тўққиз-ўн ёшлик бўлса ўн тўққиз-йигирма ёшга борганда ҳам бўйи «чўзилиб етган» ҳисобланмайди. Қолбуки мучаси онасидан ҳам тўлароқ, кўкраги бола боқнишга ярайтурган даражада кўтарилган, баъзи кезларда Бердибойга ўптириб, қучоқ-латишдан ҳам тортинмайди.

Бердибой Хайри учун ишлашнинг тўққизинчи йилида (ёшликда ишлаган беш йили бу ҳисобдан бошқа) орага Чиршоқ хотани қўяди. Шодмонбой, «сиз айтмасангиз ҳам, меннинг ҳар яққ ташвишим шуларнинг тўйи, бу кузга-ку тўй қилолмасмиз, аммо келаси йил куздан ҳам қолдирмасмиз» деган жавобни беради.

Бердибой келаси кузни кутади, қиши билан мой жувозни қўшиб Хайрининг ишқанда ашула айтиб чиқади. Қишдан чиққач, ердан қер кетар-кетмас ёнига Шодмонбойнинг ўғли Қурбонни олиб деҳқончиликка урнайди. Бердибойнинг ўзи: «айниқса шў қиш билан ёзда итдек ишладим: қирга эллик пуд бугдой селдим, Шодмонбойнинг ўз еридан эклмаган бир бўйра эни жойи ҳам қолмади, булар озлик қилгандек икки ботмон ерни кишидан ижарага олдириб шоли ҳам экдим, кузда тўй бўлса, гуруч ўзимиздан чяқсин дедим», — дейди.

Лекин кузга борганда Бердибойнинг ўз таъбирича «Шодмонбой хўнасалик қилади». Қирдаги бугдойлар, қўриқдаги деҳқончиликларни саранжомлагандан кейин Бердибой тўқайга шоли ўроққа кетади. Шоликорлик қишлоқдан бир тош чамаси нарида бўлиб, Бердибой унда ётиб ишлайди, ўроқ, хирмон дегандек ўн-ўн беш кунгача қишлоққа келмайди. Шу фурсатдан фойдаланган Шодмонбой Хайрини ёзда яширанчи битишилиб қўйилган бировга бериб ҳам юборади.

Бу ёқдаги «тўй ишларини саранжомлаган» Шодмон аки сип-силлик бўлиб шоликорга тушиб боради. Баракалла, баракалла, билан Бердибойни яна ҳам гайратга келтириб, хирмондан чиққан тайёр шолларни қоплатади, қопланган шолларни ўғли Қурбондан аравадаб қишлоққа жўната бошлайди. Уч куннинг ичиде шоли ташилиб битганидек, похол ҳам шоликорнинг мўшинга гарамланади. Ҳамма ишдан тамом хотиржам бўлгандан

сўнг, сўнгги мартаба келган араванинг орқасига икки хўкизни боғлаб, остларига уч-тўрт боғ похолни тўшак қилиб, Шодмон ака билан Бердибой аравага чиқадилар. Қурбон отни ҳайдаб қишлоқ йўлига тушадилар.

Хайри, Бердибой каби йиғитларнинг юрагини ўйна-тарлиқ даражада обдор. Бердибой ҳам қизлар кўзини сузса арзийдиган, тожикафт, кўк кўз, қирра бурун. Уз сўзига қараганда Хайрининг жон-дилдан хуштори бўлган. Овлоқроқда ўптирар, теваракка аланглаб қучоқла-тар эди, дейишидан, чамаси Хайри ҳам Бердибойга мойил. «Танача кўзини сузмаса буқача ипини узмас» деганлар.

Шундай, ўн беш кундан буён маъшуқасини кўрмай соғинган Бердибойнинг қишлоққа яқинлашган сайин юраги «каптарбачча» дек ўйнайди, ваъда кузи етганлигини ўйлаб, ўн беш йиллик меҳнатини хотирига ҳам келтириб қарамайди, ҳозир унга хурсандчиликдан бошқа гап йўқ...

— Тақдир шундай эканда!— деб қўяди Шодмонбой.

Бердибой «тақдир...»га тушунмайди, ёки сўзни эшитмайди, фақат Хайри тўғрисидагина ўйлайди...

Шодмонбой Бердибойга бир қараб олгач, яна бояги сўзни такрорлайди:

— Тақдир шундай экан-да!

Бердибой ҳануз бир нарса фаҳламайди, фақат «тақдир...»нинг кўзига қарайди, анграйиб қарайди.

— Сеннинг тўғрингда яхши ниятлар қилиб юрган эдик, Бердибой ука,— дейди Шодмонбой,— аммо ният бошқа, тақдир бошқа бўлар экан...

Бердибой яна ҳеч нарса англамайди...

— Бердига ваъдамиз бор, десак ҳам қўймадилар. Бердига ҳам тақдир қилгани бордир, дедилар... Ахир бўлмади, сенга ёлғончи бўлдиқ-да, ука!

— Нима!— дейди Бердибой.

— Хайринг, тўғриси айтиман!— дейди Шодмонбой,— синглинг Хайрини кишига бериб юбордик!

Бу сўзни эшитганда Бердибой қандай ҳолатга тушганлигини ўзи ҳам тасвир қилолмайди, гўёки мени заҳри ҳалоқилга¹ ботирдилар, дейди.

¹ Ҳалоқил — шарқ тиббида сганда тузалиб бўлмаётган заҳар.

— Аммо, сен кўнглингни бузиб юрма,— деб давом қилади Шодмонбой,— сен менинг бир боламдек гапсан... Бу йил бўлмаса янаги йил, ахир ўзим уйлантириб кўярман...

Бердибойнинг “бир оғиз бўлсин сўз айтишга тили келмайди, фақат кўзидан қатор-қатор ёши оқиб туша бошлайди. Қишлоққа келиб кирадилар. Қишлоқ кўчаларида учраган кишилар Бердибойга кулиб, масхара-лаб қарагандек бўладилар... Қўрғонга келиб аравадан тушадилар, шундай пайтларда аравадаги юкларини бўшатилган Хайрининг ўрнидан с.лар эсади...

Бердибойнинг қорни ҳар қанча оч ва ўн беш кунлардан буён иссиқ кўрмаган эса-да, олдига қўйилган паловдан бир-икки ошам олиб, томоғидан нарига ўтказолмайди. Бу машъум қўрғондан насибаси узилганини пайқайди-да, қўлини артади. Меҳмонхонага кириб янги кийимларини ахтаради. Меҳмонхонадан эмас, жувозлованинг бурчагидан бир эски қонга тикилган ҳолда топди. Қопни қўлтиқлаб ўн беш йиллик таниш қўрғон билан видоълашади, таниш қўрғон билангина эмас, шу куннинг ўзида туғилган қишлоқ билан ҳам хайрлашади. Қишлоқда бундан сўнг бош кўтариб юра олишини тасаввур қила олмайди. Чунки унинг Шодмонбойга куёв бўлиш учун ишлаб юрганлигини қишлоқда ҳар ким билди. Энди бундан сўнг ўзини бутун қишлоқ томонидан «куёв» деб масхараланишини ва айниқса, бу масхарага чидай олмаслигини яхши сезади.

Қишлоқдан қоронғида чиқади. Ҳозир қаёққа боришини, қай ерга қўнишини ўзи ҳам билмайди. Фақат шу машъум қишлоқдан қочишигина керак!

ҳ р га к га т и да ма й ў л а та д ф ҳ а -
қ л ган к ш ин и г ша ар га бор т ган ли г са ба б
бў ла ди. р м к ча ва қ т да ша ҳ ар га ки ра н ё ни да
ет к ҳ ам ро ни г кў ма г да бир ч ой хо на га к б э ли ш
га м қ бў ад и. о тан лаш у н ин г о да ти ў ма са
м ту ш а. об кеч б ч қад . Б ир том н ан
ал дан ш қ р т об а а и к к чи б и да н г
қ о ро и ст и бол т ти ра р г л н
ла ма й ди г ё е га к б тў . Ам мо р та га ни а
и ла ов қ ат қ ла д ч та г а ло а қ ал б р та н га а
ул йў қ. Бо ш г ск иш ки им лар ни еч сот ш
кр ке ла ди

Эрта билан ювиниб «асъвли» кийимларини кийишади, эски кийимларини қонга тиқиб, чойхонадан йироқлашади. Бирорта чой-нон ололмагандан кейин, чойхонани қуруққа банд қилиш яхши эмас. Эски латта безорини топгунча кун чоштгоҳга етади. Бир эски этик, яқтак-пштон, пахтаси оққан чопони қириқ тийиндан нарига ўтмайди. Лекин ҳозир у пунига ҳам хурсанд, ахир уч-тўрт кун очқуманди-ку. Беш тийинга чой-нон ичиб, бир оз ёришгандек бўлади.

Икки-уч соат боши оққан ёққа кетши натижасида шаҳарнинг янги қисмига юзланади. Бир-бирисига ўхшаш кўчаларда боши айланади, ихтиёрни савқи табиийга топширади. Нима, йўқса ҳозир Бердибойда бир мақсад борми, унинг гоёси, ўн беш йиллик меҳнати оёқ ости қилиниб, ўзи номаълум кўчаларга ташланмадими? Шундай, ҳозир қаёққа борганини, қай ертан чиқишини у қадар ўйлаб қарамайди, шаҳарнинг ўри-да, қири-да фарқсиз, ҳар бир жойдан бўлса ҳам кечаси ухлаб туриш учун бир далда топилса бас...

Қишлоқ чаёнининг заҳари уни шаҳарга келтириб таштайди. Аммо, шаҳарнинг усти етдик илонлари ҳам ундан ўтмасибатларини чиқара бошлайдилар.

Бердибой шаҳарда ён уч-ўн тўрт йиллаб қолади. Унинг шаҳар ҳаёти ҳам ранг-баранг жабру юлм лавҳаларидан иборат бўлади. Биз, қиссамизнинг ҳаёми сиғдирмаганликдан унинг шаҳардаги сафил ҳаётини тафсилли тўхтаб олмаймиз: Бердибой ҳар бир қадамда бир алданади, турмуши хийла ва тазвир аёсига қурилган жамиятининг туоғидан-тузоғига ўтиб кетяди, ботқоқдан-битқоқга утиб йезилади. Қўнғил пул бериб, ҳўнғил хон ва фойшахоналар ваҳитасига торғиб оладилар, очқидириб бир бурда нон бадалига ойлаб, йишлаб иштатадилар, яланғочлаб номуси бадалига кийинтирадилар ва ҳўнғил...

Одатдан ташқари меҳнат ва у яшаган муҳитнинг сафоҳати, фақини уни жисман ва руҳан сўндиради; тинчроқ, осойишроқ, бир ҳолатга ўткиси келиб қолади. Англи «номус» масаласи ҳозир аҳамиятининг йўқотганидан қириққа қайтади. Тиктепада турариган «латани» йўқ, оғасидан қонган чордевор бузилиб, ёрилиб кетган. Ҳўнғил, чойхоналар турмушидан безор бўлган Бердибойнинг яна қишлоқ чойхонасига келиб қўниши унинг асли

мақсадини қанотлантира олмайди. Узоқ ўйлаб турмай, бу кунги Тиктепанинг гузарга тескари томонидан ўзи учун бир «бошпаноҳ» очиб қарорига келади. Бу тўғрида кишилардан нэи сўраш лозимини ҳис қилмайди. Чунки Тиктепа кишининг хусусий мулки эмас, тепанинг мўъжалга келган қудай четидан ўн беш газ чамаси жойини кесиб туширади. Кесилган тупроқни саҳннинг ўнқир-чўнқир ва бўғаз-қисир жойларига тарқатиб, текис бир саҳн ҳосил қилади. Кесилган тепа деворидан бир эшик ўрнини мўъжазлаб ер — уй очинга тутунади. Эч кунлик иш натижасида бўйи ва эни беш газли, қадди уч ярим газли бир даҳлиз ясабди. Тўғринчи кун даҳлиз ичкарисининг сўл биқинидан бир равоқча очади, яъни бу равоқча даҳлиз орқали кириладиган ҳужранинг эшиги хизматини ўтамоқчи. Бешинчи кун ҳалиги равоқча ичин кенгайтира, яъни ҳужра оча бошлайди. Ҳужранинг ишланиши даҳлизга нисбатан анча қийин кўчади, чунки кўчирилган тупроқни даҳлиз орқали челақлаб ҳовлига чиқариб ташлашга тўғри келади. Иш узоққа тортилади. Ун кунлик меҳнат орқасида ҳар томони беш газли ва қадди уч ярим газли бир ҳужра ҳосил бўлади. Бироқ, ҳужранинг ичи оқшом каби қоронғи, даҳлиз орқали тушган ёруғлиқ ҳужрани ёритишга кифоя қилмайди. Агар ҳужра даромадига эшик қуриладиган бўлса, қоронғи бир қабр, яна ҳам тўғриси даҳма ҳолига киради. Ҳар кун Бердибойнинг «янги билон»га келиб кенгайлар бериб турадиган Мирвали банги даҳлиз тўғрисида бир нарса демаса ҳам, ҳужра устида нарх уриб қолади.

— Агар эшикни ёлиб бу оқшом ухласанг, эшикни очувчи бўлмаса, азбаройи худо ҳужранда бир ҳафтагача тонг олмайди!— дейди.

— Ҳали иши бор!— деб кулади Бердибой.

Дарвоқе Мирвали банги эртаси кун келганда даҳлизнинг ташқи қаторидаги ҳужра деворидан бўйи икки ва эни бир газли дераза ўрни очилганини, ҳужра ичи ҳовлидаги каби ёриб кетганлигини кўради.

— Менга қўлингин бер, Берди, сен шаҳардан Берди фаранг бўлиб чиқибсан!— дейди.

Бердибой даҳлиз билан ҳужра девор ва шипларини бир кун ишлаб пардозлайди, андава чети билан қириб, теша ва кетмон изларини йўқотади. Даҳлиз ва ҳужранинг томи ҳисобланган тепа устини текислаб, қор-ёмғир

ювиб бузмасин учун «бино» манглайнга бўғотлар чиқаради.

Даҳлиз ва ҳужрадан чиқарилган тупроқлар ўз олди-га бир тепа ташкил қилиб, «бино» олдини бўғиб ётади. Тупроқни четга чиқариб ташлаш ёки шу тупроқдан «бино» теварагига иҳота турғизиш масаласи туғилади. Мирвали банги иҳота ясаш томонида бўлади:

— Қичикроқ бўлса ҳам «равоқларнинг»нинг олдини бўғмасанг, кўчада ётгандек гап! — дейди.

— Чама йўқ!

— Чаманг келмаса, мен қарашай, мен ҳам савобдан қуруқ қолмай!

Мирвали бангининг далдасида иҳота деворига ҳам уннайди. Пахсага қараганда гишт девор тез битиши учун икки қолиплаб қуядилар! Бир ҳафтада уюлган тупроқ гиштга айланиб, учинчи кунда бу гиштлар икки боши кесилган тепага (бино ёнларига) келиб битган, ярим доира шаклидаги қўрғон деворига ётади. Ярим доира ўртасидан кичикроқ даромад ўрни қўйилиб, агар бунга «дарвоза» қурилса, Мирвали банги таъбирича «пўлат сандиқдек» бир қўрғон пайдо бўлади.

Бердибой кичкина ҳовли саҳначасини кўнгли тиллаганча текислаб ва баъзи ҳожат ўринларини ҳам қуриб битиргач, қишлоққа келгандан буён чойхонада ётган рўзгор алоқаларини «янги ҳовлига» кўчириб, ўзи ҳам ўш учинчи май, минг тўққиз юз ўн олтинчи йил тарихида умрида биринчи мартаба «муस्ताқял турмушга» ўтади. Янги ҳовлининг «расми кушоди»да иштирок қилган Мирвали банги хутукдек чилиминини кўтариб келади, ҳужранини наша дудига тўлдирган ҳолда ҳар иккиси наша чекадилар. Янги ўчоқда қайнатилган чойни қандлаб ичиб, «шу ердан ўтган яхшилар»нинг арвоҳига фотиҳа ўқийдилар.

Бердибойнинг шаҳар ҳаёти унга анча ҳунарлар бағишлаган: яхши бир понвой, шу воситада танур ва ўчоқлар қуришни билади, жуда уста бўлмаса ҳам миёнароқ бир сартарош, соч олишни ҳам уддалайди; уста бир арракаш — шерик топилганда тахта ҳам тила беради; ўртача гилкор, гиштчи — шаҳарда товуқхона ва ўтинхоналар солиб бериб тажриба ортдирган; уста кесувчи — шаҳардаги қалтис ўсган дарахтларни зарарсиз йиқитиб олқишлар олган; гулчи — икки йил Прохоров

тўранинг гулзорига қараб, тақдирнома олган. Булардан бошқа қассоб топилмай қолганда қўй ҳам сўя беради, қўйларингизни кузатмоқчи бўлсангиз, кузатувчилик ҳам қўлидан келади... Қисқаси, Бердибой гарчи шаҳардан думи юлинган муснадек бўлиб келган бўлса ҳам фазлсиз эмас. Бу ҳонарларга тегишли бўлган ҳамма асбобларни бут, ҳозир янги ҳужранинг обрўсини олиб турган «рўзгор асбоблари» ҳам шулардан иборат.

Бердибой янги ҳовлининг кам-қўстига ортиқча қараёлмайди (масалан энг зарури кўча даромади учун эшик, ҳужра учун эшик, ҳужрага деразани ёки шунга ўхшаш дарпардами ва бир-икки бўйра). Чунки шаҳардан ортириб чиққан йиғирмаикки сўм дастмоёси «бинокорлик» билан тугаб, Мирвали банги таъбирича «ҳисоби тоқ» келиб қолади.

Мирвали банги қишлоқнинг маълумот столи деса бўлади: қишлоқда кимнинг қандай иши бор, ким нимага муҳтож, кимнинг кимда қандай ўчи ва ғарази бор, ёки фалончининг ҳамёнида қанча ақчаси бор, буларни жуда ҳам билади. Бердибойнинг «ҳисоби тоқ» келиб қолганлигини сезгандан кейин кўз очиб юмгунча унга иш толади: ҳозирги Хуббийойнинг отаси Исҳоқ семизнинг терак гўллаларини тилиб, тахта қилиб беришни ўзи ҳам бир тан шерик бўлган ҳолда баҳолаб олади. Бердибой осткашлик, Мирвали осткашлик қилиб иш бошлайдилар.

Шу кезларда мардикор масаласи тугилиб, қишлоқ оқсоқали Шодмонбойнинг оёғи олти бўлиб қолади. Шаҳардан олган таълимотиغا биноан қишлоқда тартибсизлик чиқариши мумкин бўлган шубҳали кишилар устидан назорат қилишга махфий одамлар белгилайди. Айниқса, шаҳарнинг «ҳамма муттаҳамчиликларини ўрганиб қайтган» Бердибойни кўз остида қаттиқ ушлайди.

Бир-икки хуннинг ичида шаҳардан янги «ваҳимали» хабарлар келиб қолади: халқ ҳукуматга қарши кўтарилган, Полицемистрини ўлдирган, Турпоққўрғонга ҳужум қилмоқчи эканлар... каби гаплар кўпаяди. Бу гапларни эшитган сўйин Бердибойнинг эсига шаҳарга янги борган йиллардаги мастиравойлар¹ тўполоқи тушади.

«Шаҳардан закон ўрганиб келган» Бердибойнинг янги қўрғонига кечалари қишлоқилар йиғилишиб кела-

¹ *Мастиравойлик қўзғолоқи* — 1905 йил инқилобига иштирок қилган ишчилар.

дилар, мардикор масаласи тўғрисида ундан фикр сўраб, шаҳарда бўлаётган жанжаллар ҳақида музокара қиладилар.

— Урўсиянинг мастировой отлиқ бир халқи бор,— дейди Бердибой билимдонлик сотиб,— агар жанжалга мусулмониялар томонини олиб шулар аралашса, мардикорни бердирмайдилар, бўлмаса барибир оқпошшо бўш келмайди.

Деҳқонлар «мастиравсей» ҳақида эшитган бўлсалар ҳам уларнинг кимлар бўлганини яхши билмайдилар. Бердибой бу тўғрида ҳам «маълумот» беради:

— Урўсиялар мастировой, деб завод-фабрикаларда ишлайдиган ҳунарманд халқларни атайдилар. Оташ араво, милтиқ, тўп, ўқ, калүш, газлама... борингчи шу рўйи заминда кўрнннб турган ҳамма илми-ҳунар шулардан чиқади. Ана шу халқ оқпошшонинг боғидек кирдикорини сира ёқтирмайди.

— Ҳа ҳа, одамоқун десакииз-чи?

— Одамоҳун, деб секинроқ айтасанми,— дейди Бердибой,— худди оқпошшанинг юзига таптортмасдан: «Сен зolimсан, сенда адолат йўқ», деб айта берар эканлар, алайи-балай деса, дарров заводдаги бўкироғини чалиб, товинларини йиғиб, лашкар торта берар эканлар. Мен бу халқнинг оқпошшо одамлари билан урунганини ўз кўзим билан кўрганман: жондарол бўлсин, қозоқ аскари бўлсин булардан зир-зир қилади... Ана шу халқ мусулмонияларнинг ишига қотишса, оқпошшо биздан мардикор эмас, эски маҳси ҳам ололмайди!

Бердибой айтганча, «мастиравсейлар» мусулмонияларнинг ишларига қотишмаганликдан ёки қотишгиритмаганликдан «оқпошшо» зўр келади, мусулмониялар мардикор беришга мажбур бўладилар.

Тиктепа қишлоғининг эллик тўрт рўзғорига йигирма етти мардикор, яъни икки рўзғорга бир киши белги-ланганлигини Шодмон оқсоқол халққа эълон қилади. Бердибой ҳам қишлоқда бир рўзғор қисобланиб, Исҳоқ семиз билан бирликда ўртадан бир киши бериши билдирилади.

Бердибой бу «тўғри» тақсимот тўғрисида безовталиқ кўрсатмаса ҳам, лекин нчидан жуда ҳам аламланади: ўн беш йил Шодмонбойнинг бир пулсиз хизматини қилнб, охирда ўн тўрт йил қишлоқ бетини кўрмай кетсин,

шуича йил шаҳарда саргардон кезсин, эндигина «тинч бир турмуш» қуриш учун қишлоққа қайтиб келганда тепадан қасиб очилган бир ертўласи учун бир рўзгор қаторига, яъни Исҳоқ семизга тенглашсин-да, Исҳоқ семиздан арзиматган йўл харжи олиб, уруш-майдонига кетсин... Исҳоқ семиз билан бириктирилиш сприга ҳам яхши тушунади, Шодмон оқсоқолнинг Исҳоқ семизга енгил тушириб бериш учун бир «оғайнигарчалиги» бўлганлигини сезади.

Бердибой бу кун ишга бормайди, шериги Мирвали бағига «бу кун тобим йўқ» деган жавобин бериб юборади. Унчалик овқатга ҳам иштаҳаси бўлмайди, кечгача ҳужрадан ташқарига чиқмай, нималар тўғрисидадир ўйлаб ётади. Вақт хуфтадан ошганда терак бутайдиган белтасини белига қистириб ҳужрадан чиқади.

Шодмон оқсоқол ўйда йўқ, мулла Султонқулнинг зиёфатида. Бердибой қўрғон дарвозасидан нарироққа бориб, ун кутиб ўтиради. Узоқ кутади, лекин кутишдан зерикмайди. Эл ётган вақтда узоқдан бир қора кўринади — бу оқсоқол. Қўрқмасин учун Бердибой йўталиб ўзини сездиради.

— Ҳа, сенми Берди болам,— дейди оқсоқол.

— Мен... Сизга икки оғиз арзим бор эди.

— Арзангя эртага айтсанг ҳам бўлар эди, болам, бунчалик бемавряд...

— Ўзи икки оғиз гап...

Шодмон ака «эски ҳисобларни сўрамоқчимми» деб бир оз ичдан б-заниглайди.

— Хўп, хўп, ганир болам.

Иккиси дарвоза камтагига тусма-тус ўтирадилар.

— Бошқалардан ҳам менинг сирич сизга маълум: ўн беш йил сизнинг хизматингизни қилдим, ўн уч йил шаҳарда саргардон бўлдим...

— Насибанг-да, болам.

— Қишлоққа келганимга ҳали икки ой тўлган эмас, ундан кейин менинг қишлоқда бир қарич жойим йўқ.

— Худой етказар, ўғлим.

— Мана шу ҳолда мени ҳам қишлоқнинг бир рўзгори ҳисоблаб, Исҳоқ семиз билан тенглаштириш, ўша билан баравар мардикор жамарчасини тўлашга мажбур қилиш тўғрими, инсофми?

— Э-э-э-э, болам, ёшсан-да ҳали... Биз сени ўзимизнинг бир роғадимиз ҳисоблаб, жамарга беришингни лойиқ кўрсак сенга обрў эмасми? Бу ўзи кўпга келган тўй, бунга бор ҳам, йўқ ҳам баравар: мулки борми, қишлоққа кеча келганми, уни суриштириш йўқ, менга уяз ҳокимдан келган бўйрўк шундай?

— Свзча ҳам шу инсоф, шу адолат?!

— Инсоф шу болам, ҳаракатингни қила бер...

Оқсоқол сўзини тугата олмайди, ногаҳон келиб тушган ўткир болта Шодмонбойнинг бошини баравар иккинчи бўлади... Душман иккинчи зарбини ҳайфсинган каби ўзича алланарсалар деб сўкиниб жўнаб кетади. Оқсоқол эса камгакнинг деворига суянган кўйи қирр-қирр товуш чиқариб қола беради...

Оқпошша учун содиқ бир қулнинг «раҳмсизча» болталаниб ўлдирилганлигини эшитган улз «улуғлари» эртаси кун «шаъни шавкат» билан қишлоққа етиб келади. Қишлоқ «обрўдор»ларининг маълумотлари бўйича оқсоқолнинг қотили деб Бердибой кўрсатилади. Бердибойнинг қотиллиги гувоҳ ва ҳужжат билан исбот қилина олмаса ҳам унинг оқсоқолга ўн беш йил хизмат қилганлиги, шу чоқкача ўн беш йиллик ҳақини ололмаганлиги (Шодмонбойнинг бермаганлиги эмас!) адоватга сабабчи ва шунинг ўзи Бердибойнинг қотиллигига далолатчи қилиниб кўрсатилади.

Бердибой оқсоқолда ўн беш йиллик хизмат ҳақи борлигини иқроор қилади, аммо ўлдирганлигидан тонади, баҳарҳол Бердибой қамалиб, шаҳар турмасига жўнатилади.

Жиноятни исбот қилиб бўлмаганликдан «тергов» узоққа тортилади, ҳатто минг тўққиз юз ўн еттинчи йил февраль инқилобидан ҳам Бердибой тергов остида қамалиб ётган бўлади. Февраль инқилобидан сўнг қамокдан озод қилиниб, қишлоққа қайтади.

Бердибойнинг минг тўққиз юз ўн еттинчи йил Октябр инқилобидан то минг тўққиз юз йигирма олтинчи йилгача, иккинчи хил айтганда қишлоқда ер ислоҳоти ўтказилганча, ортиқча кўзга чалинадиган инқилобий фаолиятига учралмайди. Ер ислоҳотидан бишлаб, айниқса, колхоз тузилиб қишлоқда синфий кураш кескинлашганга уш инқилобчи қишлоқ камбағалларининг биринчи сафида кўрамиз.

Бердибойда синфий фаолият кучайгунчалик у қандай кечинади, нималар қилади, биз ҳозир шу тўғрида тўхтаб олмақчимиз.

— Етмиш икки ҳунаринг бор, лекин хумчангда беш пайса жиринг йўқ!— деб Мирвали банги бир кун Бердибойни койган эди.

Хумчасида беш пайса жири борми, йўқми унисининг бизга тегишлиги бўлмаса ҳам, аммо етмиш икки хил ҳунари борлиги анча муболағали, шунинг билан бирга ҳақиқатдан ҳам унча узоқ эмас:

Бердибой дарахт кесади, тахта тилади, таанур ва ўчоқ қуради, том сувайди, соч олади, қўйларнинг юнгини қирқади, енгил-елпи иморат солади, жўякчиликка биринчи, пахта чопиғига бўлса қишлоқда унинг олдига тушадиган уста йўқ, қўй сўйиш, балиқ ови, тўр тўқиш, ошпазлик, уч-тўрт пуд гуручни палов дамлаш, ҳалим пишириш... Хулоса, ёзин-қишин бекор қолган вақти жуда оз, дуруст, қишқи пайтларда ишсиз қолган кезлари ҳам бўлади, бироқ, Бердибой шунда ҳам чин маъноси билан бекор эмас: бирор киши йўқлаб келса сочини олиб қўяди, сочдан бўшаса, ёзда йиғиб қўйган тахта парчаларидан курак чопади, қозони қайнамайтурган, ёки шунинг сингари бирор тоқчилликка учраса тайёрлаган куракларини кутариб шаҳарга жўнайди. Шундай вақтларда ўзи билан бирга, болта олишини ҳам унутмайди. Чунки куракларни сотолмаса бирорта танишига амонат тариқасида қўяди-да, ўзи болтани елкасига қўйиб янги шаҳар кўчаларидан айланади, ўтти ёриб бериб нон пули ишлайди. Шундай кезларда қор ҳам ёғиб қоладиган бўлса, дарҳол болта куракка айирбошланиб, қор қурашга тушилади. Шаҳарда бир неча кун қолишдан, қишлоқдаги «амлок рўзгор»ни эгасиз ташлашдан у қадар ташвишланмайди, чунки ҳужрага дераза ва эшик қурилиб, ўз қўли билан ясалган лўкидони солинган; занбал эшикка бўлса кишан қулф урилган... Яхши, кишан қулф синдирилиб занбал эшик ҳам очилди, ҳужрадаги лўкидоннинг «тилига» тушунадиган ўғри бўлса уни ҳам очди деяйлик. Шунда ҳам ўғри нимага эга бўлар эди, дейсиз?— Уч-тўрт пуд келадиган «ассоб» исмли темир-терсақларгами, ёнғоқ ва қайрағоч гўлаларидан кесиб олинган беш-олтита қийма тахталаргами, ҳужранинг рапиға эҳтиёт учун терилиб

огир табиятини унча ёқтирмайди. Ёқтармаганлигини Мулла Обиднинг ўзинга ҳам очиб айтади: «Ошнам, тевдек огир, нуфусланган мешдек димсан, бир кун ёлди ёрилиб ўлчиринга эга бўлмасалар шў», дейди. Мулла Обид кўжайиб қўяди.

Биз юқорда Бердибойни инқилобий ишларга ер ислохотидан кейингина чинлаб енг шимаради, деган эдик. Тўғриси ҳам шундай: ер ислохоти ўтказилиши олдида қишлоқ камбағаллар уюшмаси тузилди ва уюшманинг раислигига Бердибой сайланади. Ер ислохоти бошланиб, қишлоқнинг ерsiz камбағалларига ер берилди, шу жўзладан қишлоқ камбағаллар уюшмасининг раиси Бердибой Шоди ўганга ҳам икки гектар ер ва хўкиз ажратиб берадилар.

Бердибойнинг оғзи қулогига етади:

— Ана энди Шўро ҳукумати билан фирқаси менинг дидимга келди!— дейди,— ҳа, ана буниси дуруст!

Орадан кўп ўтмай, Бердибой аъзоликка қабул қилишни сўраб, партияга ариза беради.

1. ЧЕТАН ҚУРИЛИШ ОЛДИДА

Киш чиқар кезида деҳқоннинг ичи гивирлашадди, дейдилар.

Ердан қор кетар-кетмас қўш ҳозирлигини тамом қўриб қўйишга одатланган Мулла Обиднинг ичи бу кунларда жуда ҳам гивирлашиб қолади. Қиши билан йиғилган гўнларни чуқурдан чиқариб, ернинг кучсиэланган қисмларига яйратиб қўйилганлигига ўн кунлаб бўлади. Ернинг чегараси бўйлаб экилган жийда ва ар-ар теракларнинг ортқича шохларини ва қуриганларини олиб ташлаганлигига ҳафталар ўтади. Бу кун қўрғон йўлагидаги ҳужрага кириб олиб, қўш асбобларини кўздан кечиради: от жабдиқларининг мертилган, йиртилган жойларини тикиш билан тикади, баъзи қувраган жабдиқларини жайдарини шам билан мойлаб, ийлаб қўяди.

Мулла Обид қўлидаги тиркишнинг у ёқ-бу ёғини диққатлаб кўздан кечириб қарар экан, бирдан ҳужра ичи қоронғилашиб бошини юқори кўтаради. Ҳужрага Хатиб домла кириб келмоқда... Мулла Обид ўрнидан туриб, домлани ўзи ўтирган кўрпачага ўтқазади.

— Қачон кўрсам бир ишга оворасиз,— дейди баланд товуш билан домла,— дунёдан нималар ўтиб турганидан хабарингиз йўқ чамаси!

Мулла Обид жавобсиз илжайли, Хатиб домла фотиҳа ўқийди. Қаршидаги тўқим устига ўтирар экан, домланинг фотиҳасига биргалашади.

— Сиз шўронинг аъзоси, яъни бизнинг улугимизсиз,— дейди домла,— бу гапларнинг ўзи теги борми?

— Қандай гапнинг?— дейди Мулла Обид, домланинг сўзини дурустроқ эшитиш учун сўз қўли билан қулоғини ўнглаб туради.

— Одамлар: колхоз бўлади, мол-мулк ўртага солинади, деб гапирядилар!

— Ҳа, шундай гап бор.

— Эртага қиёмат бўлади деган вақтда,— деб кулади домла,— одамлар қаламча экар эканлар, шунга ўхшаш бу ёқда колхоз бўлмоқчи, сиз эса тирқиш тузатасиз!

Мулла Обид кулади.

— Колхоз қиёмат эмас,— дейди,— колхоз бўлганда ҳам, пон керак, ош керак...

— Ҳўш,— дейди домла,— ўзи теги бор гапми, ахир сиз ҳам ҳукумат арбобларидансиз?

Мулла Обид гапни эшитмайдими, ёки эшитса ҳам домлага жавоб бериш учун ҳозирлик кўрадимми, баҳар-ҳол бир оз ўйланиб туради...

— Яхши хабарим йўқ.

Хатиб домла Мулла Обиднинг кўзидан бир маъно ўқиш учун тиришгандек бир оз тавммул қилиб қолади...

— Э, биз аҳли қишлоқ — меҳнаткашлар ажаб одамни ўзимизга улуг сайлаган эканмиз,— деб кулади,— арбоби ҳукуматдан бўла туриб, фуқарога энг зарур гапни ҳам билмаса...

Мулла Обид қўлини қулоғидан тушириб олжаёди.

— Ҳукуматнинг ҳар бир сирини ҳам билиб етказиш қийин, ҳукумат аҳли синалмаган кишига сир айтмайди!

Домла бу жавобдан тараддудга тушади. Мулла Обидга ишонмагандек тикилади.

— Масалаи, сиз вақили қишлоқсиз, таъбири дигар, арбоби ҳукумат,— деб сўз айлантиради домла,— бас, нега ҳукуматнинг сиринга аҳил бўлмайсиз?— Еки мени ҳукуматга ноаҳил санаб сирни айтмайсизми?

Мулла Обид унинг сўзини эшитмайди, домла иккинчи мартаба ҳалиги саволини такрорлайди.

— Ҳукуматнинг сиринга аҳил бўлиш учун фирқага кириш керак, мен фирқага кирган эмасман.

— Дастлабки сирни фирқага кирган билади, сўнгра биз биламиз денгчи?

— Ҳа, тақсир.

— Фирқасига кириш ҳар жиҳатдан ҳам лозим...— деб ўзича сўзланиб қўяди домла,— хўш, башарти колхоз

деган гап вужудга келса, биз нима қиламиз, ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Билмайман.

Хатиб домла Мулла Обиднинг юзига бир неча вақт тушунолмаслик вазиятида қараб қолади.

— Укам, Обид,— дейди домла,— сиз мусулмон, биз мусулмон; мусулмондан мусулмонга ёрдам қилиш, билмагани билдириш фарз, шундай эмасми ахир?

Мулла Обид боши билан «шундай» ишорасини кўрсатиб қўяди.

— Шундай бўладиган бўлса, сизнинг ўз билганларингиз билан бизни фойдалантиришингиз, сиз билмаган гаплар бўлса бизнинг билдиришимиз лозим.

— Албатта.

— Баракалла... Хўш, колхоз деган гап вужудга чиқадиган бўлса нима қилишимиз керак?

Мулла Обид елкасини қисиб кулади.

— Мен боя айтдим сизга, нима қилишни ҳозир ҳеч бир айта олмайман.

— Нега айтолмайсиз ахир?

— Колхоз қандай бўлишини мен ўзим яхши билмагандан кейин, кишига ўзим билмаган нарса тўғрисида маслаҳат беришим девоналик бўлади, тақсир.

Домла бир неча вақт сукутга кетади...

— Хўп, башарти колхози вужудга келди деяйлик, шунда сиз ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Менми, мен... кўпга қарайман.

— Ана шунда хато қиласиз, укам,— дейди домла,— кўпчиликка қарайман — аҳмоқларга қўшиламан, деган сўз билан барабар. Фикримизча, қишлоқнинг уч-тўрттагина кўзга кўринадиган кишилари бўлиб, шулардан бири сиз ҳисобланасиз!

— Марҳамат.

— Мен сизга айтсам, кўпчилик гўёки подадаги қўйлардек гап, бири келиб қаёққа ҳайдаса, шу ёққа томон юра беради; ўтга ҳайдалдими, сувгами, фарқини билмайди. Мана шундай сизга ўхшаш подачиларнинг ҳушёр бўлишлари керак. Подани залолатдан утқазиб, ҳидоятга бошламаги лозим!

— Мен бундаги подачиликка ярамайман, тақсир!— деб кулади Мулла Обид.

— Шикастанафелик қилманг, айниқса сиз подачилик улдасидан келасиз... Аммо, шуниси борки, дунёвий ишларга ҳарчанд уқувингиз бўлса ҳам диний ишларга келганда бизга ўхшаш кишиларга муҳтожсиз. Аввало ўзингизни, сония халойиқни залолатдан қутқариш учун бизнинг «ёмон» сўзимиз билан юрмоғингиз фойдадан холи бўлмасми, деб ўйлайман.

Мулла Обид жавоб бермайди, илжайиб ўтиради. «Сукут аломати ризо» дастури билан Хатиб домла Мулла Обидни ўз дамига яқинлашган кўриб, асли «сабаби таширф» тўғрисида сўз очади:

— Букун кечасига Мулла Султонқулнинг қўрғонида бир веча аҳли салоҳлар йиғилишиб, колхоз тўғрисида «киришма» маслаҳат қилишиб олмоқчи эканлар. Биродарларимиз шу суҳбатда сизнинг ҳам бўлмоғингизни мувофиқ кўриб, таклиф қилиш вазифасини фақирга ҳавола қилдилар. Ҳузурингизга келишим шу важдан бўлиб, ижобатингизга шубҳа қилмайман.

Мулла Обид тараддудланган тусга киради...

— Хўп...

— Кўп яшанг...

Мулла Обид Хатиб домлани ҳужрадан кузатиб, яна бояги ишига машғул бўлади. Аммо, эндиги машғулияти «куруқ» машғулият бўлмайди, колхоз тўғрисида ўйлаб ишлайди. Колхоз тўғрисидаги маълумоти ўзини Хатиб домлага подон кўрсатганчалик эмас. Бу масала қишлоқ шўросида ҳам бир даража музокара қилиниб ўтган, бундан ташқари баъзи ўртоқлардан сўрашиб, масалани анча ўрганиб олган. Бироқ, колхоз тўғрисида умуман бир тасаввурга эга бўлса ҳам ҳали унинг учун мушкул ва аниқлашмаслик масалалар кўп... «Тиктега деҳқонлари бир рўзгорга айландилар дейлик, бунда ушчалик катта фарқ йўқ. Лекин шу бир рўзгорга айланганлар ичида яхши ишлайдиганлари бор, ёлқамсиқлари, муғомбирлари бор. Албатта, бу сўнгиилардан бириси ўз табиатидаги ёлқамсиқликни қилди, иккинчиси муғомбирликни ташлай олмайди. Аммо, яхши ишловчи деҳқон билан бу иккиси кузда даромадни баравар тақсим қилиб ола беради... Бу ёқда яна бир эҳтимол бор: ишчан деҳқон муғомбир билан ёлқамсиққа ишлаб берайми, дейди-да, бу ҳам яхши бир ялқонга ёки мукамал бир муғомбирга айланади, икки ўртада «ҳосилни дев хонб...»

Фикри шу ерга етганда Хатиб домланинг баяги сўз-ли ва шу тўғрида бу кун кечаси бўладиган уларнинг кен-гаши мажлисини муҳокама қилади. Улар ҳақиқатда ҳали-ги нуқталарни ўйлаб, шундан сўнг бу тўғрида кенгашиш фикрига келдилармикин? Мулла Обид ҳар қанча диндор бўлса ҳам Хатиб домланинг ғаразсиз бир киши эканли-гига унча ишонмайди. Шунга ўхшаш нариги бойларни ҳам инсофли, кўпчилик учун жони ачийдиган одамлар деб билмайди. Мулла Обид улар тўғрисида бир комму-нистча бўлмаса ҳам, ундан қўйроқ даражада муҳокама юрятади: домланинг саман йўрғаси, бир жүфт кўш ҳўки-зи, жылла — ҳаммаси қўшилмаганда ҳам қорамолдан иккита сизгири ҳам ўртага тушса керак, ўзи бўлса дом-лалиги учун эскича сиёланиб қолмай, қора ишга ҳам мажбур қилинса керак. Аяви бойлардан ҳам домлага исебатаи — кўнроқ жонли-жонсиз моллар олиниб, орада тегирмон — обжувозлар ҳам колхознинг умумий дошига тушса керак. Бунинг устига ўзлари хўрланиб, омазининг қулогини ушлашга мажбур қилинсалар ва эскича одам бўлаш имкониятини тополмасалар керак... Бу кун кечки ўтириш, аябатга, шу фалокатдан қутулиш талвасаси... Шу муносабат билан колхозлашган тақдирда ўздан кетадиган нарсалар ҳам кўз ўнгига келади: бир от, бир ҳўкиз, бир арава, бир сизир, тўрт қўй, бир ботмон ер... Буларни ўртага қўшиш унчалик жонни ачитадиганга ўхшамайди, чунки бошқалар ҳам шундан кам нарса қўш-майдилар, аммо баяги масала унинг кўнроқлиги билан бо-лади, яхини ҳосил ололмай келаси қиш очибди қотмасак, деб кўнроқлига қўрқув тушади. Тўнраган тикнишни ярим тортиб чиқарган ҳолда хаёл суриб қолади...

— Ишинини қил, ишинини! — деб бақирди хужра эшигида кўринган Берди татар, — қавақда сичқон кўр-дингми?

Мулла Обид чўчиб кетади. Берди татар гулдур-шал-дир хужрага кириб келади.

— Қўзғалма ошнам, қўзғалма, мен мана бу ерга ўтираман... Қалай, бола-чақанг тинчми, ўзинг соғ-сало-мат бормисан?.. Худога шукур, мен ҳам ўйнаб-кулиб юрибман, бироқ иш кўп, ухлагали ҳам қўлим тегмайди.

— Нечук худо ёрлақадми? — деб кулади Мулла Обид.

— Зарур бир иш билан келдим, бўлмаса Бердибой-нинг бир минутга ҳам қўли тегмайди... Бу кун кечга ша-

хардан чиққан раҳбар бошлиқ, қишлоқ камбағаллари билан фирқалиларнинг қўшма мажлисини қиламиз, масала, колхоз қуриш! Мен ўзимга қарашли камбағалларимни колхозга торта оламан, бу тўғрида бошқанинг ёрдамига муҳтож эмасман. Аммо ўрта деҳқонлар масаласи бир оз оғир. Бу тўғрида сенга ўхшаш бирорта бообрў ўрта деҳқоннинг ёрдамига муҳтожмиз. Агар сен бу ёқни ўз зимманга оладиган бўлсанг, бу томондан ҳам хотиржам бўламан.

Берди татар товущини юқори даражада қўйиб шантлалаганликдан Мулла Обид унинг сўзини аниқ эшитиб боради.

— Мен ўз зиммамга нимани оламан?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Сен ўз зимманга ўрталарни колхозга тортишни оласан!

Мулла Обид бир неча вақт сўзламай жим ўтиради.

— Хўш, қани.

— Ўз зиммамга олинч қийин нш эмас, аммо илгари мени колхоз билан таништириш керак.

Тиктегани чегарасиз бир ер, ундаги деҳқонларни бир отанинг болалари — бир рўзгор деб ўйласанг, кузда кўтаришган хирмонни ўртада бўлишди деб билсанг, ана шунинг оти колхоз!

Мулла Обид илжайиб қўяди.

— Яхши... Тиктега ерларини бириктириш, орадаги чегараларни йўқотиб, бир бутун қилиш қийин гап эмас. Аммо одамларни текислаш мумкинми?

Берди татар дафъатан мақсадга тушунмайди.

— Шунинг ўзи одамларни ҳам текислаш бўлади!

Ташхима шигиз,— деб Мулла Обид илжайди.— масалан, мен ўнгулча ишбқмас ялқов, сиз муғомбир, учинчимиз ишлайдиган, тўртинчимиз жуда ҳам девкор; мана шу тўрт хил кишининг ўртасида ишланиб топилган ҳосилни тўрт турли киши, яъни ялқов, муғомбир, ишлайдиган, жуда ҳам девкорлар кузда барабар тақсимлаб ола берадиларми?!

Бердибой Мулла Обиднинг кўзига бир оз тикилиб қолади.

— Тўғри айтасан,— дейди,— аммо ҳозирги масаламиз бу эмас, ҳозирги масала колхоз қуриш. У масалани

колхозни қуриб олгандан сўнг, албатга, яхшилаб, дўлпиши ерга олиб қўйиб текширишимиз керак бўлади.

Мулла Обид бу жавобга қарши Бердибойга эътироз қилмайди, гўё ўртадан ҳеч нарса ўтмагандек қўлидаги ишига машғул бўлади. Бердибой ўз жавобидан Мулла Обиднинг қаноатланмаганини сезади.

— Колхозлашиш шпорни ташлаган коммунист фирқаси масаланинг бу томонини ўйлаб қарамаганмикин, шундай катта ишга бел боғлаган ҳукуматнинг сен билан менча ақли йўқмикин?!

Мулла Обид ишини тўхтатиб, Бердибойнинг юзига қарайди, қараганча бир неча вақт ўйлаб туради.

— Сиз ўша тўғрида ҳукуматнинг нима айтишини билмайсиз!

Бердибой ўз подонлигини иқроф қилишдан уялмайди.

— Билмайман.

Мулла Обид нима учундир кулиб қўяди... Бердибой бу кулгининг маъносига подонлик қилмайди.

— Тушунаман, — дейди Бердибой, — ўзинг фойда-зарарини яхши билмаган бир иш учун бошқаларни чақириб юрасан, деб куласан... Тўғри, менинг фақимм сенча чуқур эмас, мен қилни қирққа ёрадирган зукка, шу билан бирга сен ўйлаганча қип-қизил подон ҳам эмасман... Мен бир вақтлар ўн беш йил Шодмонбойнинг қўшчиси бўлиб ишладим, одоғида итдек алданиб, бир пулденг шаҳарга томон қочдим. Ана шунда Бердибойнинг эме кетган ўн беш йиллик меҳнатини ҳимоя қиладиган бир тез кўринмади; мен шаҳарда саҳройи ит каби кўринган кишининг таёғини еб, ўн тўрт йил илғидим; мени тўғри йўлга солувчи, бу ҳам бир одам-ку, деб ҳолимга раҳм қилгувчи биров ҳам бўлмади. Ошпазнинг ўчоғида, қўпчининг ёмида, нонвойининг томида сизиниб юрган калтакзада бир ит эдим, сизиниб жонимга теккан эди... Шаҳардан қочдим, гириқларим билан Тиктепа бағрини ўзимга уя ясадим; мен шунда «тинч» бир турмуш кечирмоқчи эдим. Бироқ, шунга ҳам йўл бермадилар, шуни ҳам менига дойик кўрмадилар... Одам ўлдиришга, шипдонга ётишга мажбур қилдилар. Мен дунёга келиб гириқлик кўрмадим, бахт деган нарсага учрамадим; эҳтимолки, бахтли ҳам бўлар эдим. Бироқ, оқпошшо бунга йўл бермади, кенг йўлни Шодмонбойларга берди. Яхши, оқпошшо ғайри дин эди, кофир мусулмонга бахт бермайди, даярсан.

Ўзимизнинг мусулмон Шодмон оқсоқол нега менадан бахтни аяди, нега доақал мени алдашдан ҳам уялмади?! Хўп, Шодмонбойлар инсофсиз киши, чин мусулмон эмас, деярсан. Мен бу жавобга ҳам оёқ узатмайман. Негаки, Шодмонбойлар инсофсизлик қилганда доақал домлаларининг инсофли бўлиши керак эди. Лекин домлаларинг ҳам бойларининг мойли ошини еб, уларнинг сўзини айтди, мендек камбағалнинг ҳақини ҳимоя қилмади. Понзон ошнама, мен сенинг сўфилигингни яхши биламан, худодан қўрқасан. Сен менадан ҳар қанча хафза бўлсанг ҳам кўнглимга туғиб қўйганимни энди айтиб солмасам иложи йўқ: сен ихлос қилган домлалар ҳам мен бахтсизга ёрдам бермаганларидан кейин, диёнатдан ҳам кўнглим қолди, шу дин деган нарса ҳам камбағалдан безор экан, деб қолдим... Шундай, мен расмана одамлар қаторидан чиққан, бир мирли қадрим, ўн пулли обрўйим йўқ эди. Кучим бор экан, ишлаб, бир бурда нонни тишлар, кучим битар экан, бир кун ўзинг кўрган гор ячиди очликдан ўлиб қолмоқчи эдим. Мана шу пайтда менинг ёрданимга большевиклар етди, менинг бошимни силлади, ҳақимни, ҳуқуқимни оёқ ости, дунё орзулардан бепарасиб, бир бурда нонга муҳтож қилган оқпошиш, бойлар ва домлаларининг сингапликларини айтди. Оёқ ости қилинган ҳуқуқларимни ўзимга қайтганигини, менинг ҳам бошқалар сингари одамлигимни сўзлади. Ялангоч эдим — устимга кийим, ерсиз эдим — ер, қўшсиз эдим — қўш берди. Тиржайма, ошнама! Менадан большевикларнинг ким деб сўра. Бу, албатта, домлаларинг айтадирган Хизир эмас: Коммунистлар партияси, Шўролар ҳукумати эди! Мана шу бахтсизларга бахт берган большевиклар: «Бу кун кўнчилиқ биярлашиб ишлагини, яна ҳам бахтли бўласиз!» — деб буюради. Мен бу тўғрида сенча узоқни ўйлаб турмайман, дарров «лаббай» дейман. Чунки, мен бу большевиклардан алданмаганман, унинг ваъдасининг ростлигини амалда кўрганман. Бу кун сен орқанга офтоб тегиб, ўтган кунларингни унутган бўлсанг эҳтимол. Аммо, кўзингни бир юмиб, ўтган кунларингни ёдингга олсанг, сен ҳам менинг томонимга ўтасан: Сен бойнинг арзумаган пулига ёлланиб урушга бормадингми, камбағалчилик ерқасида қулоқларингдан ажралмадингми, агарда Ходмирза ака сенга ич беш таноиб ерин бермаса, ким бўлар эдинг, менадан ҳам бахтсизроқ бир ямоқчи эмасми?!

Шундай, ошнам, сен энди бундан беш-олати йил илгаридоги ҳолиниги бир ўйлагинда, фирқанинг этагини ушла, фирқа сенинг душманларинг билан ҳам ҳисоблаша олади, турмушини ҳам тузата билади! Балки кўнглингга «мен энди ўз турмушимни тўғриладим, йўлимини топдим» деган сўз келар. Тўғри, сен ўз меҳнатинг орқасида турмушини тўғрилагансан, эҳтимолки бировнинг ёрдамига муҳтож ҳам эмассан. Бироқ, бу одамгарчиликдан эмас, ошнам. Орқада қолган камбағал ўртоқларингга ёрдам керак эмасми, ўз билганидан менга ўхшаш оғаларингни ҳам фойдалантиришинг лозим эмасми, ўзинг айтганча иш билмас, ялқов, мугомбир ва шунга ўхшаш меҳнаткашларни йўлга солишинг ва шу билан уларни камбағалчиликдан қутқаришинг керак эмасми?

Мулла Обид Бердибойнинг сўзини диққат билан эшитиб ўтиради. Бердибойнинг сўзи уни таажжублантиради, чунки Бердибой бир неча йилнинг орасида тамоман ўзгарган, ақлан, фикран ўсган, Мулла Обиднинг тушга кирмаган сўзларни, фикрларни топиб сўзлайди. Дуруст, у Мулла Обидни диний ҳиссиётига ҳам бирмунча тўқниб раижатади, бироқ, бу тўғрида ҳам унга муқобала оғир, бунда ҳам у ҳақсиз эмас.

— Хўш, ошнам, сўзларимга қарши айтадиганинг борми?— деб сўрайди Бердибой.

Мулла Обид илжайди.

— Айтадиганим йўқ.

— Урта хўжаликдан биринчи бўлиб колхозга кирсанми?

Мулла Обид илжайинқираб бош прғатади.

— Кирамай!

— Яша!— дейди Бердибой қувонган товушда,— лемак, сендан хотиржам бўлдим, сен ўзинг билан Тияктепа ўрталарини колхозга судрайсан, колхозимиз ўзига яхши иттифоқчилар топади; мен букунги камбағаллар ўтиришида ўрталардан биринчи бўлиб сени колхозга кирганлигини эълон қиламан! Аммо, ўрталарни колхозга торттиш тўғрисидаги сенинг вазифанг устиде эртага сўзлашамиз!

Бердибой шу сўзни айтиб ҳужрадан чиқади. Мулла Обид ишида давом қилиб қолади. Аммо ҳозир Хатиб домла билан Бердибойнинг ташвиқотларини бир-бирисига тўқнаштириб муқояса қилиб ишлайди. Узоқ муқояса

қилади. Хатиб домланинг ташвиқоти ҳар қанча «омма» манфаати юзасидан каби кўринса ҳам, лекин ҳақиқатда домланинг ўзини ва ўзига ўхшаш бир нечаларининг мол-мулкни, обрўй-шарафини ва камбағал елкасида кун кўриш манфаатини ҳимоя қилиш эканлиги очиқ кўринади.

Ҳарчанд текшириб Бердибойни колхоз ташвиқотидан хусусий бир ғараз тополмайди, камбағал-меҳнаткашга турмушда енгиллик бериш, барчани текис турмушга, текис саодатга етказиш, бошқа... Бошқа ғараз йўқ!

Дуруст, колхозчилик муваффақият қозонганда текис, масъуд турмушга етилади, башарти қозонмагандачи? Мулла Обид бунда ҳам катта бир гуноҳ кўра олмайди, чунки ният холис!

Мулла Обид маҳдуд табиатли, фақат ишлаб еишни ёки туғлаб туғушни яхши кўрган қорини бандаларидан эмас. Хусусий эҳтиёжлари ўталиб турганда ортиқча кучини номдорликка бериб, халқ ўртасида от чиқаришини зимдан севади. Бу номдор бўлиш ҳисси, ёки орзуси Мулла Обид Шоҳномалар ўқиб юрган вақтларда туғилганми, ёки ундан илгарими ҳар ҳолда бу ҳис ҳануз сақланиб келмоқдадир. Деҳқончиликда муваффақият қозониб, «Обид кетмон» номини кўтариши унинг бу ҳиссини бир даражада қаноатлантирган бўлса ҳам, бироқ, ҳозир бу ҳисни кенгроқ бир донрага ўтказишга майли йўқ эмас. Бунинг учун колхоз унга яхши замиш бағишламасмикин? Камбағаллар, очлар, яланғочларнинг саодати йўлида қаҳрамонлик, номдорлик-а?!

Мулла Обид шуларни ўйлаганда юрагидан колхоз томонига бир иссиқ томир югирганлигини сезади.

Унинг қишлоқ аҳли салоҳлари билан маълум сабаб оракисда эскидан чиқишини йўқ. Юқоридаги майдан сўнг бу чиқишимсизликин давом этдиришга, уларнинг буқунги мажлисига бормасликка қарор беради.

* * *

Райондан юборилган вакил — Рафиқов очиқ юзли, ичи кирсиз, табиати содда бир ишчи. Деҳқончилик ишлари, умуман қишлоқ хўжалиги масалалари билан у калар ошнолиги йўқ. Буни ўз оғзи билан ҳам иқрор қилади.

— Менинг сизнинг дунёнгиз билан олди-бердим йўқ, Ильич заводини «таннози»ман,— деб кулади Рафиқов,—

бу кунги давримиз таннозликка қарамади, оғаларига ўз билгани билан ёрдам қилишни хоҳ-нохоҳ эсиммага қўйди. Сиз билан мен икки ёрти бир бутун бўлсак, албатта, ўз устимиздаги вазифани қулай адо қилармиз!— дейди.

Рафиқов бир қишлоқ шўроси қўл эстида тузиладиган колхозларга раҳбар белгиланган. Узининг сўзига қараганда Дўстариг, Учқулоқ ва Тиктепалар бўйича уя колхоз уюштирмоқчи. Булардан ҳозир Дўстаригдаги колхозни ташкил қилган.

— Сурат ясаш унча қийин кўринмайди,— дейди Рафиқов,— аммо суратга жон киритиш қийинроққа ўхшайди!

Рафиқовнинг фикрича, бу тўғрида район қизганчиқлик қилган. Чунки унинг фикрича, ҳар бир қишлоқ шўросига эмас, ҳар бир қишлоққа биттадан раҳбар бериш керак эди.

— Уч қишлоқ орасида югуриб бутун йирилмаса яхши эди,— деб кулади Рафиқов,— бошга тушганини кўз кўрар деганлар... баҳар ҳол дуруст, маъқул бир иш чиқара олсак эди, бош кетса ҳам обрўй кетмас эди!

Қишлоқ партиялари билан батрақларни қўшма мажлиси очилмасдан илгарини Рафиқов Берди татар, Очилди Собиров, Мардонбой ва Мирсоатлар билан баъзи ҳозирликлар масаласи устида икки соат чамаси кенгашиб олади.

Фирқалилар билан қишлоқ камбағалларининг бирлашган мажлисида 44 киши иштирок қилади. Раёсатга Рафиқов, Собиров, Берди татар, Мардонбой, Мирсоатлар сайланиб, мажлисни Собиров олиб боради. Рўзнома: 1— Колхоз қўриш тўғрисида; 2— Қулоқлар ажратиш; 3— Навбатдаги масалалар.

Рафиқов унча маълумотли кўринмайди. Шу билан бирга баъзилардек ўз нуқсонларини яшириш учун билар-билмас адабий ва сиёсий истилоҳларга жиноят ҳам қилмайди. Ўз устига юкланган вазифани яхши англайди. Вазифасини ишчи тили, ишчи ифодаси билан қишлоқиларга содда, марғуб, қизиқарли қилиб сўзлайди. Унинг сўзларида қишлоқ камбағаллари тушунмайдиган истилоҳ, таъбир, ташбиҳ ва жумла йўқ. Ҳаммаси қишлоқларнинг савиясига, онига тўғри мослангандек.

Рафиқов бир соат чамаси сўзлайди. Сўзида бугунгача бўлиб келган қишлоқ хўжалик усулини, унинг баракатсизлигини очиқ кўрсатади. Колхозчилликнинг эски усулга нисбатан серунумлигини, ҳар турли маданий ишлаш йўлларини татбиқ учун қулайлигини исбот қилиб чиқади. Унинг эски қишлоқ турмушидан мисоллар олиб сўзлаган сўзи, ташвиқоти кучли олқиш остида битади. Олаговур орасидан: «Қотирди! Боллади! Жойида экан! Янасени!» каби тақдирлар эшитилади.

Рафиқовга саволлар берилади. Саволлар тегишли жавоб олгандан сўнг, Берди татар, Собиров ва камбағаллардан яна бир нечалари музокарага чиқадилар. Натижада бир оғиздан колхоз қуришга қарор қилинади.

Колхозга от қўйиш тўғрисида бирмунча тортишув бўлиб олади. Собиров бир турли ва Берди татар иккинчи турли, кўпчилик орасидан яна неча хил таклифлар тушиб, аниқгина вақтин тортишиб кечиради. Охирида Берди татарнинг бирикмиш ва бириктириш маъносини аниқлатган «Четан» таклифи қабул қилинади. Колхозга беш кишидан иборат идора кўрсатилиб, бунга Рафиқов, Собиров, Берди татар, Мардонбой ва Мирсоатлар сайланадилар.

Тафтин комиссияси уч кишидан иборат бўлади. Колхоз раислиги учун Рафиқов кўрсатилса ҳам, бироқ у қабул қилмайди. «Мен ҳозир уч кишиликнинг раҳбарлигини олганман, иш бошида донмиш турадиган кишини кўрсатиш керак. Мен раис бўлмасам ҳам орангизда бўламан», дейди. Сайловчиларни бирмунча тихирлиги сезилган ҳолда Собиров колхоз раислигига белгиланади.

Иккинчи масалага ўтилади.

— Ҳуқоқлар! Колхозчилик шу кунгача бўлиб келган киши кучидан фойдаланиш усулини тамоман зиддига қурилади! — деб сўз бошлайди Рафиқов. — Колхозда ишламасдан, ёки киши кучидан фойдаланиб кун кўриш мумкин эмас. Бу кунгача сизга ўхшаш камбағалларнинг кучидан фойдаланиш асосида кун кўриб келган муштумзўр — қулоқларга колхозчи-меҳнаткашларнинг қатъий жавоби — бундан сўнг қишлоқда бойларга кун йўқ, деган сўздир!

Рафиқов қулоқ ажратиш тартибини яхшигина аниқлаб ишкандан сўнг кўлига бир рўйхат олади.

— Менинг қўлимда қишлоқнингиздаги шу кунгача киши кучидан фойдаланиб келган бойларнинг бир рўйхати

бор. Мен Һозир сизга шу рўйхатни ўқиб кўрсатаман. Ғртоқлар, буида ниҳоятда эҳтиёт бўлиш керак. Бу масалада шахсий нафсоният ярамайди. Аммо синфий нафсониятнинг бир мирилик яхшиликка айирбошлaш ҳам патлик бўлади. Қариндош-уруғчилик, дўст-биродарчилик ҳар кимнинг хусусий иши. Лекин синфий душманини дўстим эди, ёки қариндошим эди, деб бошқа ранг билан ёқлаб чиқиш ҳам синфий хушёрлик эмас!— дейди ва қуйидаги рўйхатни ўқийди:

1. Абдужалил Абдукарим ўғли; 2. Мулла Султонқул Ҳошим ўғли; 3. Хубби Неҳоқ ўғли; 4. Қурбон Шодмон оқсоқол ўғли; 5. Мулла Исо махдум Абдугофур махдум ўғли; 6. Носирбой Қўзи ўғли.

Мана шу муштумзўрга лойиқ деб кўрсатилган олти киши устида ўз фикрларингизни беришларингиз керак, агар орага нолойиқ кишилар киритилган бўлсалар, чиқарамиз, башарти рўйхатдан четда қолганлар бўлса, киритамиз, ҳар ҳолда ҳамма ган сизлар билан ҳал қилинади.

Халқ орасидан «ҳаммаси ҳам боп, ҳаммаси ҳам хўжайишлар» деган говушлар эшитилади. Рўйхат устида биричи сўз Очилди Собировга берилади.

— Ғртоқлар!— деб сўз бошлайди Собиров.— рўйхат менинг фикримча бирмунча тузатишга муҳтож кўринади, орага янглиш киритилган кишилар ҳам бор, аммо киритилмай қолганлар ҳам сезилади. Жумладан мулла Исо махдум ўзи шўрога ҳақан, қўл кучи билан кўп кўриб келган бир киши (Берди татар негандир кулиб қўяди). Мен шу ғртоқни рўйхатга хато киритилган деб биламан. Аммо рўйхатга киритилмай қолганлар ҳам бор: улардан бириси ўзи шўрога ҳақсиз, ҳамда шу чоққача имомгарчиликда келган Мулла Мухсин домла бўлса, иккинчиси, гарчи ўзи шўро аъзоси бўлса ҳам меҳнатканиларга чет мафқурални ҳисобланган Обид кетмон, деб биламан. Рўйхатни говушга қўймасдан илгари шу тузатиш киритилишини талаб қилиб ўтаман.

Собиров айиқса Обид кетмон тўғрисида сўзлаганда, Берди татарнинг қовоқ остлари учиб, ранги ўчади. Собировдан сўнг Берди татар сўз олиб ўрнидан туради.

— Ғртоқ Собиров жуда ҳам тутуруқсизлик қилади!— дейди ҳаяжонли оҳанг билан Берди татар,— Исо махдумни рўйхатдан чиқар, ўрнига Мулла Мухсин билан Обид кетмонни киргиз... Шу ҳам гапми... Бундай сўзини

айтиш учун ёки жинни, ёки ўртоқ Собиров бўлиш зарур!— (Халқ кулиб юборади, Собиров раис сифати билан Берди татарни тартибга чақиради.) Берди татар сўзида давом қилади,— мен буни ҳозир исбот қиламан... Ҳа, хўш, Мулла Исо ўзи ким? Шаҳарда бир гап бор: «Ҳангома талаб бўлсанг, маҳкамага йўрта кўр, юз эчкини бир лўли, минг мақомга ўйнатур!» Агар биз Тиктепа меҳнаткашларини ҳам ҳалигидек ҳангома талаб бўлиб, юқори масжидга йўртсамиз, шубҳа йўқ, ўртоқ Собировнинг Мулла Исо махдуми бизни минг эмас, ўн минг мақомга ўйнатади! (Мажлис хохолаб кулиб юборади.) Кулишнинг ҳожати йўқ... Агар Собиров кўз юмса, юмсин, аммо, биз меҳнаткашлар бундан кўз юмолмаймиз: Мулла Исо махдум деган лўли биз меҳнаткашларни ози ўн беш йилдан буён ўйнатиб келади! (Олқиш.) Ҳозир кимда гўрталаб сиз, иккиталаб от, ўнлаб қўй, йигирма ботмонлаб ғалла бор? Бу маблағлар қасдан келган, қандай эчкилардан соғилиб олинган? Мулла Исо махдумининг боғи кимнинг кучи билан кўкарган, ёки унинг бирор кетмон тупроқ кўтарганлигини ўртоқ Собиров кўрганмикин? Ўртоқ Собиров бу ерда Мулла Исо махдумнинг шўрога ҳақли эканлигини пеш келтиради. Агар сиз билан мен лўлининг ногорасига ўйнайдиган эчкиликда давом қилсак, унинг шўрога ҳақли бўлганига эмас, фирқамизга раҳбарлик қилмаганига таажжуб қилайлик. (Кулги ва чапак.) Мана шундай шайтонини муштумзўр қилмайлик, қоғоздаги қанддек ҳимоя қилайлик-да, кечаси ўнги билан чапни ажратолмаган қишлоғимизнинг «афанди»сини муштумзўр қилайликми? (Кулги.) Мен Мухсин домланинг касбини ва ўзини яхши деб айтмайман, бироқ ўзи муштумзўрларнинг «қаадига» солиб кўрадиган газимизга мос келмагандан кейин қандай қиламиз? Сиз айтганча Исо махдум шўрога ҳақли, Мухсин домла ҳақсиз. Лекин бу бизнинг муштумзўр ажрагишдаги андозамиз эмас. Муштумзўрлик учун халқ елкасида кун кўриб, тўпиздан гўқ қолга келганлар керак. Биз ҳозир Мухсин домла каби авсар билан ҳисоблашмаймиз. Аммо у колхозимизга «амри маъруф» билан зарар бера бошлар экан, бултурги йил қишда очиқиб қолган ўзининг бўз байталидек кўталанг қилиб қўйишимизни назарда тутсин! (Кулги ва чапак.) Энди Обид кетмон тўғрисиغا келайлик.

— Уртоқлар! Менга қолса Обид кетмон — қишлоғимизнинг обрўсидир! (Чапак, «тўғри!»— деган товушлар) Мажлисда ўтирган ўртоқларнинг ҳар бири ҳам инсофи бўлса айтсин: Обид кетмон меҳнаткашликда бизнинг ҳар биримиздан ҳам юқорида эмасми? (Жуда юқорида, деган товушлар.) Биз унга «Обид кетмон» лақабини нима учун берганимиз, шунинг ўзи ҳам унинг меҳнат қаҳрамонлигини кўрсатмайдими? Дуруст, ўртоқ Собировни ўйлаган нарса Обид кетмоннинг бизнинг ҳар қайсимизга қараганда ҳам тўқлигидир. Лекин шунинг эътиборга олиш керакки, Обид кетмон бу тўқликқа қишлоғимизнинг бойларидек киши кучидан фойдаланган орқасида етишганими ёки ўз меҳнати орқасидами? Унинг ўзи ерида шунинг етти-саккиз йилнинг ичида беш кунгина киши кучидан фойдаланганини билган ва кўрган ўртоқлар бўлса айтсин, бўлмаса меҳнаткашнинг отига бундақанги ҳақоратни тақмасин. Мана бу томондан қараганда биз меҳнаткашларнинг Обид кетмонга кўз олайтиришга ҳеч бир ҳақимиз йўқ. Аммо колхозчиллигимизнинг ривожини ўйлайдиган бўлсак, яна икки-уч мартаба ҳақимиз йўқ. Ўз меҳнати, тажрибаси орқасида тиктепалликларнинг ҳатто тушларига кирмаган даражада юқори ҳосил ола билган бир меҳнаткаш бу кун бизнинг колхозимизнинг аъзоси бўлса, ўша ўзининг беш-олти таноб ери устидаги тажрибаларини минг танобди Тиктепа ерларига қўйса, бу нима деган сўз бўлади? Колхозимизнинг ривожини, Тиктепа меҳнаткашларининг бойлигини ва гуллаши эмасми? Бошида қиттак ақли бўлган меҳнаткаш, социализм қуришга чинлаб бел боғлаган камбағал бу томонни бир ўйлаб қарасинчи! Уртоқлар! Ҳали ўртоқ Собиров Обид кетмонни муштумзўрга чиқариш тўғрисида таклиф қилди, аммо, мен ўз томонимдан агар Обид кетмон қабул қилса колхозимизга раис бўлсин, деб таклиф қилар эдим! (Кучли олқиш, «тўғри! тўғри!»— деган товушлар.)

Берди татар сўзидан бир оз тўхтаб олди...

— Огайинлар! Мен ҳарчанд тилимни қисмоқчи бўлсам ҳам, бўлмаганим, чунки мен ўзим бунга жуда ҳам хурсандман. Менинг кўрсаткичилигимга сизлар ҳам кўшилиш деб ўйлаганим учун айтмасдан чорам йўқ: бу кун Обид кетмон билан узоқ сўзлашиб, уни тузиладиган колхозимизга таклиф қилдим. Обид кетмон қишлоғимизнинг ўрталаридан биринчи бўлиб колхозимизга киришга ваъ-

да қилди! (Олқиш.) Обид кетмонларин колхозга таклиф қилиб юришим уни муштумзўрликдан қутқариш ёки оғайничилик кўрсатиш учун эмас; тузлаётган колхозимизга билимдон девкорларни тортиш, колхозда уларнинг тажрибасидан фойдаланиш... Иккинчи фойда шунда: эртага кўриб турарсиз, Обид кетмонга ўхшаш одам ўрталардан биринчи бўлиб колхозимизга қадам қўйса, иккинчи турган ўрталар дув этиб колхоз сафига ўтадилар, мен бунга шубҳа қилмайман (Чапак, тўғри!).

Берди татарнинг сўзидан кейин Рафиқов масалани ечилган ҳисоблаб, иккинчи кишига сўз бермасликни таклиф қилади ва Собировдан беҳудага вақтни исроф қилмаслик учун ўз таклифини қайтариб олишни сўрайди. Собиров кўнади. Сўнгра рўйхат бўйича муштумзўрга кўрсатилганлар бирма-бир товушга қўйилдилар.

Рўйхатнинг қўлчилиги бир товуш билан муштумзўр деб қарор қилинсалар ҳам Хубби Исҳоқ ўғлининг фойдасига кўтарилган етти қўл мажлисни бир оз машғул қилиб олади. Бу етти кишининг фикрини билиб олишга қизиқсинган Рафиқов Хубби Исҳоқ ўғлини ёқловчилар мажлисига чиқиб сўзласилар, деган таклифини қилади. Мажлиснинг қўлчилиги ҳам бу таклифга қўшилди. Бошқа ёқловчилардан ун чиқмайди, мажлис ўзининг талабиди исрор қилгандан сўнг Зиём Овсаров деб шуҳратланган бир йигит ўрнидан туради:

— Мен Хуббибойга ун икки йил хизмат қилдим, бир тийин ҳақимини емади. Ҳозир ўзим ислоҳотдан ер олиб кетганман... Лекин дар қолганимда ҳанузгача қўлдан келадиган ёрдамнинг аймайди, ўн мард йигит...

Берди татар унга савол беради:

— Сен ҳам қўлингдан келганча хизматингни айма-санг керак?

Зиём Овсар:

— Ҳа, энди... қўлимдан келганча.

Берди татар:

— Гоҳ Хубби аканг буюрганда шаҳарга ароқ учун ҳам борарсан?

Зиём Овсар:

— Ҳа, унча-мунча.

Берди татар:

— Ароқидан сенга ҳам узатиб турса керак?

Зиём Овсар:

— Хуббибойнинг аrogини пчмадим, оштини емадим десам, кўр бўлай... Баъзида икки-уч пнелаани ҳам бостириб беради, ўзи мард-да!

Мажлис қаттиқ кулиб юборади. Зиём Овсар ўзининг сўзлаган сўзини жийдий деб билса керак, атрофига ҳайрон бўлиб қарайди...

Рафиқов сўз олади:

— **Ўртоқлар!** Билмадим сизларга қандай, аммо мен бу ўртоқнинг сўзидан муддаони яхши англадим. Энди қолмиш олти ўртоқ мажлисга чиқиб Хуббибойни ёқла-масалар ҳам бўлади, чунки вақт қиймат, фикримча у ўртоқлар ҳам Хуббибойга ароқ харид қилмаганларида ҳам ҳалигидек «мард йигит» ёки «меҳмондўст бой»—нинг бир пнела-арим пнела аrogидан оғизланган бўлсалар керак! (Кулги.) Бир вақтларда мен Иванов деган ўрус бойнинг заводида ишлар эдим. Шунда бой баъзан биз лшчиларни ҳам ароқ ва пиволар билан меҳмон қилар эди. Уша вақтларда эҳтимолки, мен ҳам бойнинг «мардонлигини» мақтанган бўлсам, аммо тушунманки, у «мардонликлар» биз меҳнаткашларни заҳарлаш, қул табиатли қилиб кучимиздан кўпроқ фойдаланиш учун бўлган бир тузоқ экан! («Тўғра!»— деган товушлар.) Ҳозирги беш-олти ўртоқларимиз ҳам менинг мисолимга кўзларини катта очиб қарасалар фойдасиз бўлмас эди. **Ўртоқлар!** Ҳозир биз бундай майда гаплар билан вақт ўтказмай, амалий ишларга қарайимиз керак. Муштум-зўр ажратилиш масаласи ҳал қилинди, энди вақт ўтказмасдан уларнинг хўжаликларини рўйхатга олишни шу ондан эътиборан амалга ошириш вазифаси туғалди. Баъзи ўртоқлар буни эртага қўйсак дейдилар. Ҳолбуки эртага соат ўнда бизнинг ўрталар билан бирликда ўтказиладиган мажлисимиз бор!

Рафиқовнинг таклифи қабул қилинади. Мажлисда олти муштумзўрнинг хўжалигини рўйхатга олиш учун олти бригада тузилади. Ҳар қайси бригаданинг бошига саводли ва ишончли бир киши белгиланиб, бригада аъзоларига ҳам чиниққан камбагаллар киргизилдилар. Рафиқовнинг рўйхатга олинадиган нарсалар тўғрисидаги таълимотдан кейин мажлис ёпилади, бригада-лар белгиланган жойларига тарқайдилар.

Камбағаллар билан ўрталарнинг қўшма умумий мажлисида Рафиқов кенг маъруза қилади.

Рафиқов биз юқорида баҳо берганимизча унчалик уста ташвиқотчи ёки эски таъбир билан айтганда, «нутқи том» соҳиб эмас. Бизга қолса, «нутқи том» эгаларида самимият бўлмаса, сомеъларнинг юракларига қуруқ сўз билан таъсир кила олишлари амри маҳол ёки қуруқ хаёлдир. Бир завод ишчисидан «нутқи томма» талаб қилиш бўлмайди, аммо, самимият талаб қилинса, бу бошқа гапдир. Ҳақиқатан ҳам Рафиқовда инқилобий самимият ёки пролетар соф кўнгиллиги катта роль ўйнайди. Унинг ташвиқотчилигига лозим бўлган ижодни ёки илҳомни шу манба, яъни инқилобий самимият манбаи ҳада қилади. Бу ҳадаларни ўзининг пастда қолган ўртоқларига кўчиришда замонамизнинг «адабий нотиқлари»дек янги ифода, янги таркиб ва бўлар-бўлмасга «нинг» изафалари тиркаб, осон илҳомларни мураккаб таркибларга солиб қийналмайди, кундалик муомаласини қайси тилда адо қилиб келган бўлса, бунда ҳам ўшандан ортиқчага уринмайди. Иқроқ қилиш керакки, Рафиқов ўзининг бу соддалиги билан бир вақтнинг ўзида неча муваффақиятга эга бўлади: ўзи тушуниб етмаган истило ва таъбирларга ёпишиб қийналмайди, мажлисдаги битта-яримта тушунадиганларнинг мўйлаб остидан кулиб қўйишларига ҳадаф бўлмайди, бу кунги каби мажлисимизга йиғилган қашлоқ меҳнаткашларининг бошларини оғритмай, билъақс уларнинг содда, очиқ, ўз тиллари билан масалани аниқлатади...

Бу соддалик ўрталарнинг юрагига ҳам бир иссиқлик бағишлайди (улар колхоз томонга гўёки соз рақс куйи чалганда беихтиёр рақсга кирган кишилар ҳолатига келадилар).

Президиумда ўтирган Обид кетмон Рафиқовнинг маърузасидан сўнг кечаги жавобсиз қолган масалаларни ечилган ҳисоблайди, яъни колхознинг ёлғиз хўжаликларга нисбатан мумтозлигига қаноат қилиб қолади.

Мулла Обид сўз олади. Камбағаллар ва ўрталар ҳайрон бўладилар, чунки мажлисга чиқиб сўзлаш бу ўртада Обид кетмондан кўтилган бир иш эмас...

Обид кетмон оғир-оғир ерни босиб олдинга чиқади, Рафиқовнинг маърузасидан кейин ўзаро олаговур кўпораётган халқ бирдан тинчийди...

— Оғайнилар!— дейди оғир ва салмоқ оҳанг билан Мулла Обид,— кеча мен ўртоқ Татар билан колхоз тўғрисида бир соат чамаси сўзлашган эдим. Ўртоқ Татар менга ҳарчанд колхознинг серунум келиши тўғрисида қаноат беришга тиришган бўлса ҳам, яна менинг кўнглимда анча чигиллар ечилмай қолган эди. Ҳозир манави шаҳарлик оғайнининг сўзидан кейин бу чигиллар ечилди, колхознинг бизнинг ёлғиз хўжаликка қараганда инфзаллиги маълум бўлди, энди менга қолса серунумлиги жиҳатдан колхоз баракадир, орқада қолган камбағалларни одам қилиш жиҳатига келганда, колхоз хайрдири! (Олқиш.) Хўп... энди колхозга ёзиладиганларингиз бўлса ёзилсинлар. Мен ҳозирдан бошлаб колхозга кирман! (Олқиш, Рафиқов кўлига қоғоз-қалам олади.) Олти таноб ер... бир от, бир хўкиз... бир арава... татом от асбоблари билан, икки тишин бир сўқа... бир мола... учта кетмон (кўлги), иккита ўроқ...

Шуларни ёздириб битиргандан сўнг Мулла Обид ўз жойига бориб ўтирмақчи бўлади

— Яна ёдирадиган нарсалар қолди!— дейди бу ёқдан луқма солиб Берди татар.

— Нималар қолди?— дейди Мулла Обид тўхтаб.

— Сигир, бузоқ, кўй, үрүғлик, дои...

Мулла Обид иккилашиброқ яна бояғи жойига боради.

— Бир сариқ швед сигир бузоғи билан... тўртта соғлик кўй, ўттиз пуд үрүғлик бүғдой... беш пуд мош...

Рафиқов бу кейинги нарсаларни ҳам ёзиб олгандан сўнг Мулла Обид олқиш остида ўз жойига бориб ўтиради. Сўз Рафиқовга бералади.

— Мен бу ўртоқни яхши танимайман, аммо эшитишимга қараганда қишлоғингизни энг тажрибали, олдинда борган ўрта деҳқонларидан бўлса керак!— дейди Рафиқов.— Бир мақол бор: «Сўзни сўзла уққанга, жонни жонга сўққанга» дейдилар. Худди шунга ўхшаш бу ўртоқ сиз ўртоқлардан биринчи бўлиб сўзни уқди, ўз жонини келтириб бизнинг жонга сўқди (кучли чапак)... Мен шаҳар меҳнаткашларининг вакили бўлишим сифати билан бу ўртоққа раҳмат айтаман! (Чапак... Рафиқ

қов бориб Обид кетмоннинг қўлини олади.) Яшасин меҳнаткашларнинг ўрталар билан бўлган бузилмас иттифоқи! (Кучли чапак, барча ўрнидан қўзғалиб кетди.)

Обид кетмон каби атанган бир деҳқоннинг барчилан илгари колхозга қараб оқиша бошқа деҳқонларнинг ўйлаб туришларига йўл қолдирмайдн, бирдан ҳамма ўртоқлар мажлиснинг турли томонидан «Мени ҳам ёзинг! Мен ҳам аъзо бўламан! Сиз колхозга киргандан сўнг мен қолиб нима қилдим! Колхозни ҳам кўрайлик!» деб қичқиришиб юборадилар. Табиий, турли томондан тонг хўрози каби қичқиришиб юборган эллик-олтмишлаб деҳқонларнинг бирдан ҳаммаларига жавоб бериш мумкин эмас.

— Ўртоқлар!— дейди Рафиқов ва чувур-чувурнинг тиниши учун бир оз кулмсиб қараб туради.— Ўртоқлар! Мен энг илгари ҳаммаларингизга ташаккур айтаман, сўнгга сизларнинг кўнгилларингизда уйтонган ҳароратли тилакни оғизларингиздан чиққанда адо қилд олмаганлигимиз учун ўз нуқсонимизга таассуф қиламан... Аммо орзуларингизни тезда қондириш учун бирдан бир йўл — орангизга беш-олти ўртоқни тарқатиш. Бундаги саводли ўртоқлардан сўрайман: Қўлларига биздаги тайёр қозоз формани олиб «Чеган» колхозига аъзо бўлишни тилаган ўртоқларни қайд қилиб чиқсалар эди!

Рафиқовнинг таклифи қабул қилинади. Дарров Рафиқов бошлиқ саводлилар қўлларига тайёр формани олиб орага кирадилар. Беш-олти жойга тўплалишиб, аъзо қайд қилина бошланади. Қайд ярим соатга чўзилиб тамом бўлгандан сўнг Рафиқов рўйхатларни йиғиб олиб Мирсоатга мажлис охиригача янги аъзолар сомини ва улар томонидан колхозга қўшилган ер, ишча ва бошқа ҳайвонлар ҳамда асбоб ва уруғлиқлар яқинини билиб арыз қилишга топширади.

— Ўртоқлар!— дейди Рафиқов,— сиз ўртоқларнинг бирликларингиз натижасида шу мажлисимиздаёқ колхозимизнинг қанчалик кучи борлигини билиб олшга ҳам муваффақ бўламиз (чапак). Шунгача биз энг катта масалаларимизга ҳал қилиб турайлик... Бу ерда ўртоқ Берди Шоди ўглининг бир таклифи бор, бу ўртоқ таклиф қиладикн, колхознинг идорасига ҳозир янги

аъзоларимиз ҳисобидан яна икки киши олинсан, деб. Мана шу таклифга сизлар қандай қарайсизлар?

Теварақдан, «тўғри, олинсин» деган товушлар эшитилади.

Рафиқов давом этади:

— Шу таклифни қилган ўртоқнинг кўрсатган номзоди ҳам бери:

1. Мулла Обид Даврон ўғли; 2. Усмон полвон Урмон ўғли. Мана шу номзодларимиз ёнига яна қўшадиганларингиз бўлса кўрсата оласиз.

— Иккови ҳам маъқул, иккиси ҳам ўрилли!— деган товушлар эшитилади.

— Мувфиқроқ деб билган бошқа кишингиз йўқми?— деб такрор сўрайди Рафиқов.

— Йўқ! Товушга қўйингиз!

Товушга қўйилади. Мулла Обид бир товушдан, аммо, Усмон полвон икки қарши билан колхоз идорасига сайланиб ўтадилар.

— Навбатдаги маселамиз деҳқончиликка ҳозирлик!— деб рўзиномани ўқийди Рафиқов.— рўзиноманинг бу қисмининг гарчи мен ўзим киргизган бўлсам ҳам, бироқ, деҳқончилик ҳозирлиги тўғрисида айниқса бу ўтирган деҳқон акаларим олдида дам уришдан қўрқаман, яна ҳам тўғриси уяламан... Мен хусусан ўртоқ Обид кетмон акамдан сўрар эдимки, ҳозир экин экиш вақти яқин, мана шу вақтда янги қурилган колхозимизнинг қандай ҳозирлик кўриши керак, ишни намодан бошлаши зарур, ўз фикрини, тажрибаларини мажлиста ари қилиб ўтса эди!

Мажлис Рафиқовнинг таклифни одқишлайди. Чиндан ҳам Рафиқов бунда тўғри ва уста ҳаракат қилади, деҳқоннинг ўз билми ва тажрибаларидан фойдаланмоқчи, деҳқоннинг ўзини ишга солмоқчи бўлади.

Таклифни эшитиб ўтарган Мулла Обид барчанинг кўзи ўзига тикилганлигини пайқагандан сўнг ўрнидан туради ва оғир оғир босиб столнинг ёнига келади...

Мулла Обид ярим соат чамаси экинга ҳозирлик тўғрисида сўзлайди. Унинг сўзидан экинга ҳозирлик кўк-ламдан эмас, куздан — ҳосил ердан кўтарилигандан бошлангани маълум бўлади. Унинг сакениз-тўққиз йиллик тажрибаси колхоз учун бир дастур равишда кечади.

Иккинчи сўз Усмон полвонга берилади. Полвон та-

моман, деярли. Мулла Обиднинг ҳозирлик тўғрисидаги сўзига қўшилиш билан бирга ҳукумат томонидан ер ҳайдаш учун бериладиган трактор ва бошқа ёрдам тўғрисида тўхталиб, Рафиқовга баъзи саволлар беради. Рафиқов жавоб бериб ўтгандан сўнг «илгари биз ўзимиздаги кучни синаб кўришимиз керак. Ўзимизда етишмаган кучни ҳукумат трактор ва бошқалар билан албатта тўлдириб беради. Обид ака айтганча, ҳозирда қанчалик асбобларимиз қўш чиқаришга тайёр?»—дейди. Деҳқонлар ҳозирликни қўл кўтариш билан билдирадилар: Йигирма беш фойиз қўш асбоблари ишга тайёрлиги маълум бўлади.

Масала яхши очилганликдан музокара узоққа чўзилмайди. Мулла Обиднинг таклифи асосида бир қарор қабул қиланади:

1. Ишга тайёр турган воситаларни сафарбар қилиб, етарли ишчи кучи билан эртага, бир ҳафтадан ҳам кечикиб қолмаслик шarti билан, Берди Шода ўғли қўл остида қирга бугдой сепиш учун жўнашга;

2. четдан ва колхоз ичидан қўш асбобларини соzлашга моҳир усталарни сафарбар қилиб, бир ҳафта муддат ичида бузук асбобларни тўзатиб чиқишга;

3. Обид кетмон, Усмон полвон ва Карим оталардан иборат учлик тузиб, буларга колхоз ерларини текшириб чиқишни топширишга;

4. аъзоларнинг қўрғонларида йиғилган гўнгларни бир ҳафта муддат ичида керакли ерларга тарқатишга (бунда гўнг тўкиладиган ерни белгилаб бераш учинчи қисмда кўрсатилган учлик комиссия ихтиёрида бўлади);

5. юқоридаги вазифалардан ортиқча аъзоларни бир ҳафта ичида тозалаб, қазиб чиқиш шarti билан ариққа солишга.

Юқоридаги ишларни бу кун кечдан қолдирмай ташкил қилиш колхоз идорасига топширилади.

Кейинги масалада колхознинг тахминий кучи тўғрисида Мирсоатнинг маърузаси эшитилади.

Унинг маърузасига қараганда олти тугатилган хўжаликдан колхоз мулкига ўтган нарсалар: ўн уч от (бундан бешин бия), ўн икки ҳўкиз, икки буқа, ўн бир сутли сигир, етти бузоқ, қирқ уч қўй (шундан йигирма тўрт қўй совлиқ, бўғоз), етти, эчки, етмиш учта товуқ, тўққиз хўроз, етти юз етмиш бир пуд бугдой, икки юз

Йигирма беш пуд шол, қирқ бир пуд гүрүч, етмиш олти пуд мош, юз саксон түрт пуд арпа, икки минг уч юз боғ беда, үн етти пуд эритилган мой, тўққиз пуд қазн ва тузланган гўшт, қирқ етти пуд ун, учта ов мийтиги, олти қўрғон, үн етти таноб боғ, етмиш икки таноб ер, бир уч тошли тегирмон, бир обжувоз, тўққизта арава, түрт сўқа, олти омож, етти мола...

Колхозга кирган камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар саксон тўққаз хўжалик бўлиб, булардан қўшилган жонли-жонсиз нарсаларни юқоридагига қўшиб ҳисоблаганда: олтмиш етти от (булардан үн уч бия), йигирма саккиз хўкиз, тўқсон қўй, үн бир эчки, олти буқа, қирқ беш сигир (бузоқлари ҳам бирга), йигирма бир бузоқ, минг түрт юз олтмиш бир пуд бугдой, уч юз беш пуд шол, олтмиш бир пуд гүрүч, беш юз элик етти пуд арпа, тўққиз минг саккиз юз боғ беда, саккиз юз элик етти таноб қуруқ ер, юз саккиз таноб боғ-мевазор, икки юз йигирма боғ пичан, ўттиз беш арава, үн олти сўқа, саксон у омож, тўқсон саккиз мола, юз тўқсон уч кетмон...

Мирсоатнинг ҳисоб маърузасидан кейин узоқ олқиш бўлади.

Рафиқов сўзга чиқади:

— Уртоқлар! Мана шу кўрсатилган ҳисоб бўйича колхозимизнинг кучида ортиқлиги борми ёки камчилиги борми ўз фикрларингизни айта оласиз. Биз шунга қараб камчилигимизни тўлдиришга, кейинчалик оқсаб қолмаслик чорасини кўришга ҳаракат қиламиз!

Ҳар ким ҳар турли фикр баён қилади. Собировнинг фикрича колхознинг ҳамма томони бир-бирга мутаносиб, ортиқ бўлса бўлиб, камчилиги йўқ топилади. Берди Шодиев кўп экинларнинг ўрнини пахтага олиб берсак ишчи кучимиз етишмай қолармикин, деб шубҳаланади. Мирсоатнинг қўлидаги рўйхатини ўқиб ўйлаб ўтирган Мулла Обид энг кейин сўз олади. Мулла Обидда бу кун ўрилган фавқулодда бир жонлиликданми ёки унинг оғзидан маъқул бир фикр эшитишга ишонганликданми, ҳар ҳолда халқ уни чапак билан қаршилайти.

— Бундаги баъзи оғайнилар — дейди Мулла Обид, — йиғилган кучни етарли, балки ортиқча топдилар ва баъзилар етмасми, деб шубҳаландилар. Мен бўлса бу ҳар икки фикрга ҳам қўшила олмайман. Нега дейсиз? Агар биз экинларимизни шу кунгача ишлаган йўсинда иш-

лайдарган бўлсак, баъзи оғайнилар айтганча кучимиз етарли, зеро, ахир, биз шу кунгача шу кучимиз билангина ер ишлаб келдик-да. Йўқ, бизни шу чоққача олган ҳосилларимиз колхозлашган вақтимизда бизни қаноатлантирмайди, биз ҳосилни жуда ва жуда юқори кўтарамиз, дейдирган бўлсак-чи, баъзи оғайнилар айтганча, ҳозирги йилдан кучимиз озлик қилади. Хўп... энди, хўш, ўзинг қандай фикрлайсан, деб сўрайсан-да. Мен бундан ҳам ҳар акки фикрга ҳам қўшила олмайман. Хўп... кучимиз етарли дегувчига қўшила олмайман. Зероки, у ўртоқ шу кунгача якка хўжалик йўсинда олинган ҳосилнинг ўзигагина қаноатланмоқчига ўхшайди. Агарда колхозчиликда ҳам ўша эски дўқа-дўқидан нарига ўтмас эканмиз, очиқ айтиб қўяйки, мен ўзим бундай колхозда туролмайман, ўзимнинг тиряклигимдан қолмайман (чапак, Собиров: «Мен ундай мақсадда сўзламадим» деб бақиради, Рафақов жуда ҳам қизиққан ҳолда Мулла Обиднинг оғзига тикилиб, олқишнинг ётиштиришига ҳаракат қилади).

— Хўп...— деб давом қилади Мулла Обид,— ана мен шу фикрда бўлганлигим учун кучимиз етарли, деб айтувчининг фикрига қўшила олмайман. Кучимиз кам, ҳукумат ўзининг трактори, машиналари, бояги айтган зироат илмини биладиган муллаларни билан бизга кўп ёрдам берсин дейман. Негаки, бизнинг қўлимиздаги ҳайвон ва асбоб бу кунгача ерига ҳайдадингми, ҳайдадимга яраб келган бир кучдир. Шу кучни ўзимизга етарли деб айтувчи колхозчиликни илгариги якка хўжалиқнинг бошқачаси деб ўйлайди. Е бўлмаса ҳосилни бу кунгига қараганда уч-тўрт қайта юқори кўтаришни ҳафсаласига енгдириб қўлади... (Олқиш.)

— Хўп... энди, ҳукуматнинг буйруғи тамом ерга пахта экишга бўлса, пахта бошиқа экинларга қараганда уч-тўрт мартаба ортиқ меҳнат талаб қалганлиги учун куч етишмайди, деб кучимизга шубҳа билан қараган оғайниларнинг фикрига ҳам қўшила олмайман. Хўп... пахта экинни куч, жуда куч. Бироқ ё мен ўлай, ёки ишни ўлдирай, деган одамга оғирлик йўқ. Дуруст, тўқсон киши саккиз юз элик таноб ерга пахта экиб, шунинг юқори даражада ишлаб етказишига ақл ишонмайди. Аммо, кини кучимизни миридан-сиригача ажратадиган бўлсак, бу ернинг пахтасини кўнгилдагича ишлаб етказиш ҳам

мумкин. Хўп... Бунинг учун нима керак? Сиз буқун, хоҳ яқши ўйлаб, хоҳ тўзук ўйламасдан колхозга аъзо бўлган ўртоқлар — колхозни ўзингизнинг эски, шалоқ деҳқончилигингиз деб ўйламасангиз, ҳозир колхозга кирган онингизданоқ ялқовлик, муғомбирлик, сояпарник каби эскиликларингиз билан умрга алвидо қилсангиз, бундан сўнг икки-уч барабар ишлашни назарга олиб қўйсангиз, боягидек шубҳаларнинг йўли бекилади! (Олқиш, «Тўғри» деган товушлар.) Хўп... яна баҳар ҳол бунча ерни қўнғилдагича ишлашга етасоламсимиз, дерсиз. Тўғри, мен ҳам бунни фаҳмлайман. Лекин шунда ҳам бизга бу қийинчиликдан қутулиш кўчаси йўқолган эмас... Мисолни ўз тажрибамдан келтирай: бултурги йил қовунларим тезда бозорга туширилмаса нобуд бўладиган ҳолга келиб қолди, иккинчи томондан пахтани учинчи дониқ учун сугориб қўйганман... Шу ҳафта ачи қовунни бозорга ортмасам уч-тўрт юз сўмдан ажраламан; қовунга кетиб қолсам, пахтанинг учинчи чоппи пайти ўтиб, бунда ҳам уч-тўрт юз сўм ҳосилдан камаяди. Бир оз ўйлаб йўл топдим: хотиним билан 14 ёшлик қизим Зайнабга чоғига яраша иккита кетмон бериб иккисини ўзанинг устига олиб келдим. Иккисини қартиб қўйиб ўзим бир ариқ ўзани чоппи кўрсатдим. Ундан сўнг ўзим тўхтаб, иккинчи ариққа хотинни, учинчига қизимни туширдим. Бирор ариқни чопгунча иккови ҳам қийналди, билмаган жойларини кўрсатиб ўртада юрдим, қисқаси бир соатнинг ичида иккиси ҳам чоппиқа ўрганди, кутмаган жойда менга икки ёрдамчи пайдо бўлди. Мен пахта чоппидан тамом хотиржам бўлган ҳолда бозорга қовун орта бердим. Қовунни сотиб битирмасдан улар чоппини бажариб қўйдилар... (Кулги.) Хўп... мен бунни нега сўзладим? Мен бу билан шунни айтмоқчиманки, агар сиз оғайнилар, чинлаб ишга ёпишар экансиз, сизнинг тўқсонингизда энг ози бир юз ёрдамчи хотин-қизлар бор! (Олқиш ва кулги.) Хўп... қўлинг керак эмас, буқун кулги кўринган гап, эртага ҳақиқат бўлиб бизни уялтиради. Яъни айтмоқчиманки, биз рўйхатда кўринганча саксон тўққиз аъзо эмасмиз, хотин-қизларимиз, ёш ўспиринларимиз билан икки юздан ортиқмиз (олқиш). Хўп... Натижа? Натижа шуки, баъзилар айтганча қўш кучимиз ўзимизга етарли эмас, ҳукумат бизга трактор билан ёрдам берсин, баъзиларча

еримиз кўп, ишчи кучимиз оз ҳам эмас, буни шу мажлисда ўтирган оғайнилар яхши билиб қўйишлар!

Мулла Обид олқиш остида ўз жойига бориб ўлтиради.

Кейинги сўз Рафиқовга берилади. Рафиқов узоқ сўзламайди, колхознинг кучига баҳо беришда Обид кетмоннинг фикри асосида бир қарор қабул қилиш керак бўлганлигини билдиради. Кўпчилик бу таклифга қўшилиб, бояги экин ҳозирлиги қарори остига бу тўғрида ҳам бир қарор қабул қилиниб тиркалади. Сўнгра ҳозир иш бошлаш учун зарур бўлган от, ҳўкиз ва деҳқончилик асбобларини марказлаштириш тўғрисида ҳам бир қарор чиқарилиб, буни букун кечга қадар бажаришни идорага топширилади, сигир, қўй каби моллар масаласи ҳозирча очиқ қолдирилади.

3. БОШ АЯЛАНИШ

Гўёки қайнови тиниб ётган қозоннинг тагига бир қучоқ ҳуррак ташлангандек бўлади. Бирдан Тиктепа жонланади, ҳеч бир кўрилмаган равишда қийғос, тўполон билан иш кетади: бир соатнинг ичида йигирма бешта сўқа ва омов аралаш қўш ва уларга қўшиладиган от ва ҳўкизлар сафарбар қилиниб ҳозирланадилар, шуларга яраша ишчи кучлари ҳам муҳайё турадилар, неча арава сепилатурган үрүк, иш тугагунча етатурган ишчи ва ҳайвон озиқлари Берди татарнинг амрига интизор чекадилар. Берди татар Абдужалил тегирмончининг ташқарисида жойланган колхоз идорасидан тегишли маслаҳат ва режаларни олиб чиқади, узоқ йўлга борадиган карвон сифатидаги ўз йиғитларига «ҳарикат!» ишорасини беради, ҳамма бирдан кўзгаллиб кетади... Буларнинг жўнашини кутиб тургандек колхоз идорасига жомакор кийиб, белига икки-учтадан нон туккан ва етказишга кетмон қўйган икки-учтадан туркум халқ йиғила бошлайди. Орадан ярим соат ўтмас буларнинг ҳам сонини қирқ чоғлиққа етиб, дам-бадам колхоз идорасидан Мардонбой чиқиб йиғилаётган халқ сонини текшириб туради. Туркумга энг кейин келиб қўшилган Мирвали бағинининг қўлидаги ярим бета кетик чўлоқ кетмонини кўрган Мардонбой жиддийми ёки кизикчиллик қилибми, ҳарчи унинг кетмонини ва ўзини таниқид қилади:

— Ҳзинг ҳаммадан яқин турсанг ҳам келишинг барчадан кейин.— дейди Мардонбой.— Бунинг устига шу чўлоқ кетмонни кўтариб келишдан уялмадингми?

Мирвали банга жавоб учун унча шошиб қолмайди.

— Мендан кейин қолганлар ҳам бор!— деб орқада келаётган беш-олти йигит-ялангларга ишорат қилади.— лекин буларнинг катта кетмонига ишонма... Биласанми, ариқнинг тупроғини олиб юқорига иргитиш керак, юқорига иргитиш учун меникига ўхшаш шинам кетмон зарурдир. Кўриб турарман, тушга етмасдан буларни... Бзриси ҳам биттадан бола ташлайди (кулги). Чақалоқларга йўрғак тополмай саргардон бўласан.

Мирвали банги ўртоқларига яхшигина кулги беради, Мардонбой ҳам кулиб идорага кириб кетади.

Мирвали банги чўлоқ кетмонини елкасидан олмай, белига ион туккан ўртоқларидан қойий бошлайди:

— Сенларнинг жамингда бир мирилли ақл йўк... Белларингдаги нонинг нимаси, Худоёрхоннинг тўйига бормоқчимисанлар, кеча биз, бир қўл кўтардик-да, Ҳатиб домланинг «пешона тери» бўрдоқлари билан Хубибойларнинг «қўл қадоғи!» гуручларини бир томонли қилиб қўйдик. Сенлар ҳам бир қўл кўтарсанг, ўша бўрдоқлардан бирини сўйиб, гуручлардан бир пудини палов дамлаб юборишга кучларинг етмасмиди, сенлар ўлганингдагина одам бўласанлар, аблаҳлар!

Мирвали бангининг ҳарифи ҳисобланган Утарбой унга жавоб беради:

— Бўрдоқлар билан гуручларни биз ишламасдан еганлардан олдик, бүкун сен ҳам ишламасдан емоқчи бўлсанг, оғримасдан ўлишинг аниқ... Елкангда чўлоқ кетмон, иштаҳанг палов истайди; балки танўр кабоб бўлса ҳам қайтармассан. Колхознинг молини ҳам бир чилим наша деб ўйладингми.

Кулги устига идорадан Мардонбой, Мулла Обид ва Усмон полвонлар чиқиб келадилар.

— Оғайнилар,— дейди кўпчиликка қараб Мардонбой,— ўзларингизга маълум, биз қўш асбобларимизнинг шикаст рехтларини тузатиш учун уларни Мулла Султонқулнинг ташқарисига йиғдик. У ерга ёғочлик асбобларни тузатишга дурадгор, темирчи асбобларни созлашга темирчи тайинладик. Энди от асбобларини тузатиш учун сизлардан тикиш ишига моҳир гўрт киши керак.

Шу тўрт кишини ҳозир ўрталигидан ажратиб беришингизни сўрайман!

Колхозчилар дарров ўз ораларидан тўрт кишини кўрсатиб берадилар. Мардонбой уларни собиқ Мулла Султонқулнинг ҳовлисига йўллагандан сўнг, яна колхозчиларга мурожаат қилади.

— Мулла Обид ака ҳозир ариқ чопишга жўнайдиган ўртоқлардан сўрайдики, гўнг тўккан жойига арава боролмайдиган ўртоқлар бўлса, қўлларини кўтарсинлар.

Кўпчиликдан етти киши қўл кўтаради. Мардонбой Мулла Обид билан нама тўғридадир сўзлашиб олади.

— Мулла Обид ака айтади: агар қўл кўтарган ўртоқларнинг гўнглари ўн аравадан ҳам оз бўлса қўлларини туширсинлар. (Қўл кўтарувчилардан бир киши қўлини туширади.) Қолган олти киши ҳозир ўз қўрғонларига қайтиб, бола-чақалари билан ўша ёнига арава боролмайдиган гўнгни арава тўхтайдиган жойга чиқариб тўкиш ҳаракатига тушар эмишлар!

Қўл кўтариб турган олти киши орадан чиқиб жўнагандан сўнг, Мардонбой қолган халқни ўзи билан бирга бошлайди.

— Би ариқ чопишга борамиз, қани кўзгалинг, огайнилари!

Халқ Мардонбой орқасидан кўзғалади. Улардан кейин Мулла Обид, Усмон полвон, Карим оталар ҳам ёлғиз-ёлғиз уч отга миниб ер қарашга жўнайдилар.

Бошланғич интизом «Четан» колхозининг истиқболи ёрунгангидан хабар беради. Дафъатан кўрилган бу манзара анони беш-олти меҳнаткаш «дўстларни»га қандай таъсир қилди, яхши билмасак ҳам аммо ўзининг ташқарисида бўлиб турган шу бир соатли ҳангомани эшик орқасидан мўралаб «томоша» қилган Абдужалил бойнинг эски безгагини қайтадан кўзгаллишига сабаб бўлади. Гўё унинг қапоати билан ўчақлашган каби камбагал ва ўртақолларнинг мустаҳкам бир иттифоққа киришлари, колхоз тоғини гўё «муқаддас ид» сингари шодлик ва ўйин-кулга билан қарши олинishi, колхоз идорасига кўрсатилган итоат — булар ҳаммаси синфий «дўстини» тоқатсизлантиради, кенг дунё кўзига торайиб «чархнинг бузилган эй модапарвар фалак!» дейди.

Рафиқов «Четан»ни ташкил қилиб ва ишни жўнатиб нариги қишлоққа ўтиб кетали.

Уч-тўрт кун ичида ариқ қазилиб битадн, кўрғонлардаги гўнлар тегишли жойларга ташилиб тўкилади. Кўш асбоблари ҳам созланиб ишга тайёрланадилар. Ортиқча семяз ишчи ҳайвонлар енгил иш билан кўш учун совутиладилар. Орада кўпгина аравалар тузатишга муҳтож бўлганликдан шу баҳонада колхознинг аравасозлик устахонасига ҳам асос қурилади. Яъни колхозга аравасоз уста чақирилиб, бу ёқда ҳам иш бошланади.

Берди татар ўзи билан бирга олиб кетган юз эллик пуд бугдойни сепиб битириб, яна юз эллик пуд бугдой сўраб арава юборади. Қишлоқнинг ери кўшга келганликдан сўнгги уруғни сепи қайтиш шарти билан юз эллик пуд бугдой жўнатилади.

Мулла Обид ва Усмон полвонлар қардаги қўшларини кутиб турмай, бундаги бор куч билан ҳайданга келиб қолган ёноқ ерларга кўш чиқара бериш фикрига келадилар. Бироқ улар бунга муваффақ бўлолмайдилар. Халқ кўш чиқариш ўрнига саллохли — хунрезлик ишига киришиб кетади...

Баъзи ўртоқлар бу тартибсизликка бош сабабчи, деб колхоз раиси Очилда Собировни кўрсатадилар. Лекин бизнинг фикримизча, бу мулоҳаза унчалик тўғри бўлмаса керак. Бунинг исбот қилишдан илгари воқиянинг жараёнига сабаб бўлган омиллар билан ўқувчининг таъиништирилиши.

Аъзолардан Эрали Шерали ўглининг рўйхатга олинган билга қўйиб бўкиб қолади. Қўй ҳаром ўлиб қоладиган бўлгандан сўнг, Эрали колхоз идорасига хабар қилади. Собиров унчалик ўйлаб турмасдан қўйини идорага келтиради ва шунда акт бараварида бўғизлатиб гўштнинг гўшт, мойини мой қилади-да, идора ёнидаги ҳужрага киргизиб, ҳужрани қўлфлатиб қўяди.

Колхозни қандай қилиб бузиб юбориш, ёки жуда бўлмаганда аъзолари ўртасига норозилик солиш тўғрисида ўйлаб, ишнинг қаердан бошлашга мияси қотиб юрган Абдужалилбой ҳужрага камалган кўйдан дарров «яқини «илҳом»лар олади. Фурсатини ўтказмай «ёронлар»ни ёнига югуради. У олган «илҳом» ёронларга жуда ҳам маъқул тушиб, ёрданга қишлоқда ўзининг баъзи «хуннарлари» билан машҳур Аҳмад тоға чақирилади. Аҳмад тоға гарчи колхоз аъзоси камбағал деҳқон бўлса ҳам,

бундай ўзига фойдала «ҳаромзода» ишдан қайтадиган одам эмас. Таклифни мамнуният билан қабул қилади. Хуллас Абдужалилбойнинг ёрдамида кечаси қорувулсиз хужранинг қулфини сиңдириб, гўшт-ёғини кўтариб кетади.

Эрталаб хужра эшигини очқ ва ичини гўшт-ёғдан холи кўрган Собиров ўйлаб-нетиб турмай, Абдужалилбойнинг ўйини қидиради, табиий, қидирилган нарса—чиқмайди. Шу билан кифояланиб қолмай, Абдужалилбойга: «Хони, кулаки Гўшт-ёғни сени ўғирлагансан, топсанг топдинг, бўлмаса сени қишлоқ шўросига ёзиб топшираман!» деб дўқ уради. Яланғоч сувдан тоймас, деганларича Абдужалилбой ҳам унга бўш келмайди, ҳатто Собировни шошириб, халқ ўртасида обрўсиз ҳам қилиб қўяди:

— Гўшт-ёғни ўзинг ўғирлаб, энди менга тирғилмоқчимисан, шу билан колхоз аъзоларини ишоштириб, ўзинг қутулмоқчимисан! Мен шу қишлоқ одамларига ҳайрон қоламан: ўзларига ўғрини раис кўтариб қандай фойда кутмоқчилар экан? Бу ўғри, содда қишлоқиларнинг онларини туя қилиб беришдан бошқа ишга ҳам арзирмиди?

Абдужалилбойнинг режасига Собиров йўлни ўз қўли билан катта очиб беради. Абдужалилбой унинг енгил ҳаракатидан жуда уста фойдаланади. Ҳатто колхоз ҳақида оғиз очишга мадор топмаган Абдужалилбой шу воситада очиқдан-очиқ колхозга қарши ташвиқот қилишга ҳам имконият топади. Гўёки Собировнинг «ўғри!» деб қилган ҳақоратига чидамаган сиёқда гузарга чиқиб бақириб-чақиради:

— Мол-мулкимни олдилар, хўп, дедим, ҳукуматимиз шуни мувофиқ кўрган бўлса бош усти, дедим. Энди, букун «ўғри!» аталишга чидамайман-да! Ун-ўн бешлаб мол, юз пудлаб дон, уч тошли тегирмон етмаса, ҳовли-жой бериб ўтирган бир киши битта дирдов қўйнинг гўшт-ёғига ўғирлик қилсинми ахир; мусулмонлар, ўзларингиз бир ўйлаб қарангчи, мен ўз умримда бировнинг бир чўлини ўғирлаганманми? Йўқ, бу Собир бадрафнинг боласи «ёмоннинг кучи япалоққа етар» дегунча ўз ўғирлигини мен — «гуноҳкорнинг» устига ағдариб, осонгина қўйнинг гўшт-ёғини ҳазм қилиб кетмоқчи. Ҳозирданок мен айтиб қўяй: бу йиғит колхозга раис

бўлиб турадиган бўлса, ҳали кўп бечораларнинг қанини «ўғрига» олдиради, ҳа, билиб қўйган яхши, биродарлар!

Қишлоқилар астойдил жон куйдириб қилинган бу уста найранг устида ўйлаб қоладилар, ҳатто «гуноҳсиз» Абдужалилбой устига ташланган бўҳтондан ранжиб, аччиқланганлар ҳам бўлади.

— Абдужалилбойни худой урибдими, ўғрилик қилиб...

— Очилдиннинг ўзи ўғирлаган, Абдужалилбойнинг ҳамма сўзи рост!

— Буни колхозга ким раис кўтарган эди, чакки иш бўлган экан-да!

— Ҳалитдан қўйимизни ўғирлатса, бириси кун хўкизга ҳам гал етади!

— Отни аяб кўяр эди, дейсанми.

— Бобоси раҳматлик ҳам сал шундақангги қўли эгрироқ эди!

Собиров жуда ҳам эсанкираб қолади, ўзининг кенгашиз ҳаракатидан энди ўқинса ҳам, лекин иш душман фойдасига ҳал қилинганидагина бунга тушунади.

Бу тўғрида Абдужалилбойнинг ёлғиз ўзигина жавраб қолмай, ёрдамга бошқа «оғайнилар» ҳам етишадилар. Айниқса аламзада Мулла Исо маҳдум воқнага қош-қўз қўйиб, хатибликка киришади. Айниқса «амри маъруф» бу томондан бошлангандан кейин, аксарият қишлоқилар Собировнинг ўғрилтига қаноат ҳосил қиладилар. Аммо, Мулла Муҳсин алоҳида фикрда қолади, «тарафайндан бирини сирқатда айбламоқ учун ақалли уч нафар шоҳид зарур», дейди.

Колхоз идораси ҳам қараб қолмайди. Душманлар томонидан тарқатилган ифвога қарши тушунтириш ўтказиш учун умумий мажлис чақирмоқчи бўлади. Бироқ умумий мажлисга халқ йиғилмайди. Чунки халқ ҳозир бошқа иш билан машғул...

«Ҳар бир рўзгор ўзида бор майда молларини сўя бошлаган!» хабари колхоз идорасини яна ҳам шошириб қўяди. Колхоз идораси ҳовлима-ҳовли юриб гоҳ дўк, гоҳ тушунтириш йўли билан халқни мол сўямасликка чақиради, халққа насиҳат қилиш учун ёрдамга Муҳсин домла ҳам таклиф қилинади. Бироқ бу чораларнинг фойдаси оз тегади. Кўпчилик ёки бир молни сўйиб қўй,

ган чиқади ёки насиҳатчиларни жўнатгандан сўнг пичо-
гини қайраб қолади.

Халқ идоранинг буйруқларига ҳам бўйинсунмайди:
Уч кун овора бўлиб далага саккизтадан ортиқ қўш
чиқаролмайди.

— Биз ўғри билан ишлашолмаймиз! — деган жавоб-
лар бўлади.

Собиров бир томондан мияси шишиб, иккинчи то-
мондан уялиб бўлса керак, вақтинча ўз ўрнига Мир-
соатни раис қилиб, Учқулоққа, Рафиқов ёнига кетади.

Шу воқиянинг тўртинчи куни қирдаги буғдой сепиш
ишларини битирган Берди татар ўз одамлари билан
стиб келади. Қишлоқдаги аҳволни кўриб жуда ҳам
шошади, можарони эшитиб, гарчи Собировнинг ўғрили-
гига ишониб етмаса ҳам, лекин уни йўлсиз ва идорадан
рухсатсиз, ўз бошимча ҳаракатидан ранжиб сўкади.

— Биз заб одамни раис қилган эканмиз, Собир бад-
рафнинг ўгли деб ўрнисиз лақаб тақмайдилар... Душ-
манлар осонгина бадраф баччадан фойдаланганлар!—
дейди.

Берди татар ўзи билан бирга келган ўртоқлари
орасида кичкина мажлис ўтказиб, уларни мол сўйиш
девоналигига тушмасликка чақиради: «моллигини ба-
рибир ўзингиз сўйиб ейсиз, бу тўғрида ҳукумат ҳам
бир маслаҳат кўрсатса керак, шунгача сиз ҳам анови-
ларнинг кунига тушиб расволик қилмангиз!» мазмуни-
да ташвиқот қилади.

Берди татар Рафиқовни қумсаб қолади. Учқулоқ-
дан келганларнинг сўзларига қараганда, унда ҳам шу-
нинг сингари бўлмаса ҳам бошқачароқ тартибсизлик
давом этганини англайди ва Рафиқовни ошғич ра-
виюда район партня комитетига жўнаб кетганини
эштади.

Берди татар гузар чойхонасида Мирвали банги бил-
ан учрашади, мол сўйишга қарши идорада ёрдамлаш-
динги, деб сўрайди. Мирвали банги ёрдамлашганли-
гини «тутилиқиброқ» изҳор қилади. Чойхонанинг тўрида
ўтирганлар нима учундир ўзаро кулишадилар. Ора-
дан бириси «ҳа, Мирвали акам ҳам яхши ёрдамлаш-
ди!» дейди.

— Нега очиқ жавоб бермайсан?— дейди шубҳага
тушган Берди татар.

— Ёрдамлашдим деялман-ку!— дейди Мирвали банги ва нима учундир нариги ёқда ўтирганларга кўз қисиб кўяди,— мен ҳам ола эчкимни сўйиб ёрдамлашдим...

Чойхонадагилар хохлашиб юборадилар. Берди таттар ҳам аччиқ аралаш кулишга мажбур бўлади...

— Эй, расво бўл, ошнам!— дейди.

Мирвали банги бўш келишни билмайди:

— Бугдой сепишдан толақиб келсанг, деб эт тайёрладим. Энди, сомса ейсанми, мантими, кўнглинг тилаганини айта бер!

Яна чойхонани кулги босади. Берди татар Мирвали бангининг афтига тўфлайди.

— Соқолинг кўксингга тўкилсин, банги!

Мирвали ака бетини тўфукдан тозалайди...

— Яхшилвкка ёмонлиқми, эшак... Бу қўшним қўй сўйсин, варигисн бузоқ сўйсин-да, мен ўртада қараб қола берайми? Мен нафсамбирини айтсам, агар ўша кун қишлоқда бўлсанг, сен ҳам тек туролмас эдинг, мол тополмаганингда лоақал анови эшик теварганингда юрадияган олақўппакни сўйиб, гўштини тузлар эдинг!

— Мулла Муҳсимвдек киши бизга ёрдамга келсан-да, сен тушувган камбагал бўла туриб, душманнинг иғвоси билан иш қил, ўйинг кўйгүр, беномус!

Эртаси кун бутун қишлоқ ўзи англаб етмаган бу муаммоларнинг сиринга тушуигандай бўлади. Тўн-тўп бўлишиб ўртоқ Сталиннинг «муваффақиятдан бош айланиш» сарлавҳали тарихий мақоласини ўқитдириб эшитадилар.

— Ана гап!— дейдилар,— ўртоқ Сталин нафсамбирини айтган, бу ердаги улуғлар бўрк ол деса, бош оламоқчи бўлганлар!

Кечадан бери Берди татар олдида тил қисишга мажбур бўлиб қолган Мирвали банги ҳам бу мақола билан ўзини тутиб олади:

— Ўртоқ Сталин: Масковда туриб каромат қилади!— дейди Мирвали,— тўғриси ҳам бош айланиб, кўз тиниб кетди-да. Сен, Берди, менадан ўринсиз ранжийсан, бошлаб кимнинг кўзи тинди, меними ёки раисинг Очилдиними? Албатта Очилдиннинг кўзи тинди, ундан кейин кўз тиниш навбати менга ўхшаган овсарларга етиб...

Берди татар индамайди, ўртоқ Сталиннинг ёзувича райондан тортиб колхоз идорасига етгунчалик катта нуқсонлар борлигини ҳис қилади.

Ўртоқ Сталиннинг мақоласи муносабати билан идора аъзолари колхоз идорасига йиғилишиб келадилар. Мақола ўқилиб музокара қилинади. Мақолада бирам-бирам кўрсатилганча бош айланмишлар кўзга очиқ-ойдин бўлиб кўринади. Айниқса хатоларни Берди татар очик ҳис қилади. Дуруст, Тиктевада мақоланинг бир қисмида кўрсатилганча зўрлаб колхозга киритишлар бўлмаган, бироқ, майда чорваларни ҳам коллективлаштириш, иккинчи таъбир билан бу тўғрида бош айланмиш бошлича Тиктепанинг зўр хатоларидан ҳисобланади. Бунга Собировнинг ўзбошимча ҳаракати келиб қўшилгач, Берди татарнинг тутун осмонга чиқади:

— Аҳмоқ одам, бунчалик беглик учун сенга ким ҳуқуқ берди? Собир бадраф деганлари ўйланмасдан айтилмаган.

Обид кетмон хатолар тўғрисида унчалик бош оғритмайди, чамаси афсус ва надоматлардан ҳозир фойда кутмайди:

— Бўлар иш бўлган!— дейди Обид кетмон,— ерларимиз ҳайдашга келди, ҳайитдан кейин пушаймон қилгандан, бўладиган гапни гапирган яхши! Агар колхоз давом қиладиган бўлса, эртадан далага қўш чиқарганимиз маъқул эди!

Идора аъзоларидан ҳеч ким ҳам унинг фикрига қаршилик кўрсатмайди, бироқ орада Мирсоатнинг фикрига мойил аъзолар ҳам кўрилади. Мирсоатнинг фикрича, ҳозир бир даража колхознинг ебрўси тушаёзди, ҳар қанча ҳаракат қилган билан барибир баъзи «енгил-саниш» аъзолар ишга чиқмайдилар. Бундан кўра Рафиқовни райондан қайтиб келишини кутин керак. У қайтмасдан масала ечилимайди.

Обид кетмон ўз фикрида иерор қилади:

— Мен колхоз тўғрисида бир қаноатга келганман,— дейди,— агар колхоз деган гап орадан кўтарилиб кетса, унисига айтадиганим йўқ, бироқ колхоз давом этадиган бўлса, қийматли вақтин букуш, эрта деб қўлдан чиқарини ярамайди. Тузук, сизлар айтгунча баъзиларимиз ишга чиқмас, лекин биз чиққанлари билан ишин олиб бораверайлик.

Охирда Обид кетмоннинг фикри қабул қилиниб, эртадан бошлаб «аъзоларнинг рози қисми билангина да-лага қўш чиқаришга» қарор қилинади.

Аъзоларга умумий равишда: «эртага эрта биландан қўш чиқарилади, чойни эрта ичиб идорага йиғилингиз» деган хабар тарқатилади.

Мирсоат ҳануз «барибир, ҳеч ким йиғилмайди» деган фикрда турса ҳам, бироқ у янглишган бўлади. Эртаси эрта биланданоқ идорага эллик чоғлик деҳқонлар йиғилиб қоладилар. Обид кетмон ва Берди татар бошлиқ уларни ерларга тақсим қиладилар. Ҳозир тузатишдан чиққан тўққиз сўқа билан йиғирма тўртта омов ер ҳайдашга юборилади.

Буларнинг устидан қараб юриш учун Обид кетмон, Усмон полвон, Қарим ота ва Берди татарлар назоратга белгиланмоқчи бўлсалар ҳам, бунга айтилса Обид кетмон кўнмайди:

— Подачи кўпайса мол ҳаром бўлади! — деганлар дейди. — назорат учун фақат Қарим отанинг ўзи кифоя, бир отга минсин-да, қўшлар устидан айланиб юрсин. Мен, Усмон полвон, Берди татар ҳам омов олайлик, тезда ерларнинг юзини тирнашга ҳаракат қилайлик!

Айтилса бу фикр кўпчилик томонидан олқишланиб қарши олинади. Чунки катталарнинг ҳам ўз ёнларида, паст ишда кўриш тараддудида турган деҳқонларга далда бўлиб тушади.

— Муомалани билганларгина сўқани оласилар! — дейди Обид кетмон, — мен ўзимнинг сўқамни ишлатаман!

Ярим соатнинг ичида Тиктепа ерларининг бағри сўқа тиглари, омов тишлари билан йиртила бошлайди. Узоқ-узоқдан отларни ғайратга келтириш учун ҳавода тарсиллатилган қамчи товушлари, ҳўкизни йўлга солиш учун чалинган ҳўштак овозлари келиб туради. Ёш-яланглар теваракни жонғиратиб ашула айтадилар. Тоғ томонидан кўтарилиб, қуёш бетини қоплаб турган бир пага булут чўккандан сўнг Тиктепа ерлари нур ичига чўшиб кўринади. Навбахорнинг енгилча шамоли эсиб димоққа ёш майсаларнинг латиф ҳидларини келтириб уради. Янги усул ҳаётнинг биринчи кунларини бу қадар гўзал манзара билан учратган деҳқонлар гўё маст бўлган каби ер йиртиб борган сўқа ва омов орқасидан югуради-

лар, отлар пишқириб олдинга интиладилар, ҳўкизлар инқиллаб думларини шопирадилар...

Биринчи куннинг иши жуда ҳам баракали кўчали. Ҳзи қўшган отларни етаклаб қайтувчи Берди татар ҳайдалган ерларни кўриб ўзинча «яшасин!» деб илжайди. Ишдан Усмон полвон билан бирга қайтган Обид кетмон ҳам букунги ишдан рози кўришати:

— Яна икки кунда ҳамма ерларнинг юзини олиб битирамиз,— деб чамалайди.

— Агар қолганлар ҳам эртага ишга чиқса, албатга, юзини икки-уч кунда олиб битирамиз!— деб жавоб беради Усмон полвон.

— Худой урдими, эртага улар ҳам келиб қўшилар!

— Ҳа, билмадим-да!— деб Усмон полвон шубҳаланади,— ерни неча марта ҳайдасак бўлар экан?

Обид кетмон унинг сўзини эшитмайди, Усмон полвон иккинчи мартаба товушини юқори қўйиб сўрайди.

— Ҳа, ерни айтасизми, мен бултур ўз еримни тўққиз ҳайладим. Энди билмайман, бу ерларни ҳам тўққизга етказиб бўлармикан!

Усмон полвон кулади:

— Эй сиз шўрвага йнқилинг!— дейди,— бешни айтсангиз-чи, мен ўзим ҳам шу ёшгача тўртдан ортиқ ҳайдаганимни билмайман!

— Ҳали вақт яхши!— дейди Обид кетмон.— ёгин бўлмай турса, тўққизга етолмасак ҳам беш-олтинни ҳайдаб ташлармиз!

Усмон полвон Обид кетмонга тўшнўлмай қарайди!

— Агар ҳукумат ваъда қилган трактор, сўқаларни берса дейсиз-да?

— Бермаганда ҳам ўзимиздаги куч беш-олтига етди... Агар ҳукумат трактор бериб, идора ихтиёрини менга топширса, тракторни тўппа-тўғри тунови кун сиз билан маслаҳатлашган юз танов чимли яйловга солар эдим!

— Эййй... ука!— деб қўл силтайди Усмон полвон.— У чимзорни ер қилиш қийин, меҳнат зое кетади!

Мўлла Обид сўзини эшитмайди, ёки ҳозирча бу тўғрида баҳслашишни фойдасиз топади, баҳар ҳол сўзини чимзор мавзудан бошқага кўчиради.

— Букун рансдан дарак бўлмади чоғи?

Усмон полвон энсаси қотган сиёқни олиб, қошларини чимиради.

— Аҳмоқ одам...

Мулла Обид индамайди, чамаси бу тўғрида Усмон полвоннинг фикрига қўшилади.

Сарой ёнида қўшган от ва ҳўкизларни Мардонбой бошлиқ бир неча отхона ходимлари қабул қилиб турадилар. Бу иккиси ҳам отларини топширадилар.

— От, ҳўкизлар ичида мертилганлари йўқми?— деб сўрайди Усмон полвон.

— Бор!— дейди Мардонбой,— Зокирнинг болалари бир отдан яғир очиб қўйганлар... Бир ҳўкизнинг тўпини омочга олдирилган.

— Емон олганми?

— Унчалик эмас... Иккисига уч-тўрт кун дам берса битиб кетади.

— Баъзи чарчаган молларга эртага дам бериб, бу кун ишга чиқмаганларни...

— Ҳа, албатта.

— Татар қайтдимми?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Қайтди, тажанглиги ошиб, яна далага кетди!— деб кулади Мардонбой.

— Нега?

— Бир-иккиталар сўқани шудгорга ташлаб кела берганлар... Буни эшитгандан кейин татарнинг тепа сочи тияккайиб кетди: ҳар икки сўқадан ҳам ажраймиз, гўшт-ёғни ўғирлаганлар, сўқани ҳам синдириб кетдилар,— деди-да, сўка-сўка сўқани яқин қўрғонга киргизиб қўйиш учун ёнига одам олиб жўнади.

— Жуда яхши қилади!— дейди Усмон полвон,— «ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингги ўғри тутма», деганлар.

Молларга яхши қараш тавсиясидан кейин ҳар иккиси ҳам ўз қўрғонларига қайтадилар.

Мулла Обиднинг кечаги мулоҳазаси тўғри чиқади. Бу кун қўш ҳайдашга, деб колхоз идорасига йиғилганларнинг сони етмиш бешга етади. Кеча ишга чиқмаганлардан Мирвали бағи ҳўппак олиб ачитиб юрийди:

— Укулга тушиб қолдимми... Сен Мағрайим кеча сўйган бўрдоқингни тузлаш билан овора бўлгандирсан: «зарураст, маъзураст»... ҳа, Аҳмад тоға, сен алоҳал бу кун Мулла Султонқулдан оқ фотиҳани олибсан-да, чирогим!

Муваффақиятдан кўкрагини шишириб юрган Берди татар Мирвалини жойсиз пичинглардан тиймакчи бўлади.

— Вайсай берма, Мирвали!

Бироқ бундай пайтларда Мирвалини тартибга солиш қийин.

— Улуғворлик сотма, мен буларингнинг қитиқ патини юлиб, ром қилиб олмоқчиман!

Ун беш дақиқанинг ичида янги келганлар ҳам ишга жўнатилади. Лекин ишчи ҳайвон камчилиги орқасида букун қўш сони унчалик ортмайди: кечаги йигирма тўрт омов ёнига саккизта якка отлиқ омов ва учта сўқа қўшилади. Аммо букунга келиб қўшилганларнинг аҳамиятлари маънавий жиҳатдан катта бўлади: кечаги иккилашиброқ турган аъзолар руҳан кучаядилар. Мирсоатга ўхшаш бўштов идора аъзолари дадиллашадилар, колхозни бузиб юбордик қаноғига келган синфий «дўстлар» яна «безак» касалига йўлиқадилар.

Бошқа колхозчилар билан кечқурун ишдан қайтган Берди татар букун Рафиқовдан ўз номига юборилган хатни олади. Берди татар қишлоқда очилган саводсизликни битириш курсида икки қиш ўқиган бўлса ҳам хати қўлда ёзилган хатларни унча яхши ўқий олмайди. Хатни очиб, бир оз тутулиб ўқиб қарагандан сўнг, Мирсоатга беради:

— Сен ўқи-чи!

Мирсоат ўқийди:

«Ўртоқ Берди Шодиев! Қишлоғингизда бўлиб ўтган можаролардан яхши хабарим бор. Бундай можаролар ёлғиз сизнинг қишлоқда эмас, бошқаларда ҳам бирдай. Бу, ўртоқ Сталин мақоласида кўрсатилганча бизнинг: ўр хатомиз, катта гуноҳимиз натижаси, албатта тузатамиз. Мен район партия қўмитасига бориб қайтдим. Ҳозир Дўстариқда бузилаётган колхозни қайтадан қуриш, хатоларни тузатиш билан машғулман. Эртага Учқулоққа ўтиб, унда ҳам бирор кун қолсам керак. Учпичи кун сизда бўламан. Қишлоғингизни кейинга қолдиришим сиздан хотиржам бўлганлигим учундир. Сизда кечадан бери қизгин иш борганлигини эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Сиз коммунистларга лойиқ равишда иш олиб борасиз. Шу йўлдан айрилмаслигиниз керак. Ичингиздаги қочиклар сизнинг руҳингизни ту-

ширмасия. Мен бу хун «раисингиз» билан учрашиб сўзлашдим ва қишлоққа қайтишга тавсия қилдим Қайтадими-йўқми менингча аҳамиятсиз... Обид кетмон яхшими, эшитишимга қараганда сизнинг энг фаолингиз эмиш, уни партияга жалб қилиш керак эди. Мендан унга алоҳида салом айтингиз. Усмон ота, Мардонбой, Мирсоатларга ҳам ўртоқлик саломлар. Ҳа, айтганча, сизни район кўмитамиз «Четан» партиячекаси қилиб белгилади. Табрик қиламан.

Фаолиятингизга давом тилайман.

Ўртоқлик салом ва ҳурмати билан: Рафиқов 22/III—29 йилда».

Берди татар илжайган кўйи Мирсоатдан хатни олади.

— Рафиқов тўғри баҳо беради!— дейди Мирсоатга,— агар иш сен билан менга қолса ҳали қўш чиқара олмас эдик!

— Тўғри!..

— Биласанми, Рафиқов «қочиклар» деб кимлардан киноя қилади?

— Собировдан бўлса керак.

— Тўғри... Лекин унинг ёнида сен ҳам борсан!

Мирсоат тушунмайди, татарга эътироз қилади:

— Мен колхозни ташлаб қочдимми, сиз қизиқ гапни айтасиз.

— Ташлаб қочмадинг,— деб кулади татар,— колхоздан ихлоси қайтгандек бўлиб кўринган халқни ишга чақиришдан кўрқдинг, юраксинмадинг. Большевикча тан бериш керак: сен ҳам, мен ҳам бир нав қочиклармиз!

Мирсоат иқдор қилишдан ўнғайсизланиб, сўзни бошқа ёққа чалғитмоқчи бўлади:

— Букунги ишингиз кечагидан унумлироқдир?

— Чакки эмас... Ўртоқ Рафиқов тўғри айтади: га-рангни фирқага жалб қилиш керак эди!

Татардан бир оз кейин Мулла Обид ҳам ишдан қайтади. Унинг юзиде бирмунча аччиқ аралаш хафалик сезилади. Агар сабабини сўралмаса, Мулла Обиднинг ўз томонидан оғиз очилмаслигига тушунган Берди татар пурсу-пос қилади. Мулла Обид жавоб ўрнига қўл силтаб, Берди татар ўтирган ёғоч эшакнинг иккинчи бошига келиб ўтиради.

— Букуи яна икки отия ишдан чиқарганлар,— дейди Мулла Обид,— бу одамларга ҳайронман, молни сал қараброқ ишлатса ўладими!

— Қандай қилиб ишдан чиқарганлар?— деб сўрайди Мирсоат.

— Биринчи зўриқтирганлар, иккинчисидан яғир очганлар!

Татар қўл силтәб арзумаганлик ишорасини кўрсатди.

— Чамаси сиз енгил ўйлайсиз,— дейди Мулла Обид,— ҳар кун икки мол ишдан чиқиб турса, биласизми, иш қаёққа бориб тўхтайди. Бизда ҳайвон камчилиги букунсқ сезилиб қолди. Эртага анави еттита бўғоз биялардан беришга мажбурсиз. Лекин, эрта кечга бориб бияларингизнинг ҳаммаси ҳам боласини ташлайди... Фикримча, эртага қолган аъзолар ҳам келиб кўшилсалар керак.

Берди татар ва Мирсоатлар ҳам ўйлаб қоладилар...

— Бўғоз бияларни беришга мен қаршиман,— деб давом қилади Мулла Обид,— ичидаги қулунлари билан кўшиб ҳисобланганда ўн тўрт отия ҳаромга чиқариш... Бу колхозчилик бўлмаси керак Кеча ва букуи ишдан чиқарилган тўртта молни эътиборга олмаганингизда ҳам эртага келиб кўшилиши аниқ бўлган аъзоларга иш топиб бериш фикрини қилмоғингиз керак. Менга қолса, букуи ҳам йнғирмалаб йнғитнинг умри кўш олдада от етаклаб кечди, ҳолонки етакчиликка болалар ҳам яраб эди!

— Тўғри!— деб Мирсоатга қарайди татар.— гаранг жула тўғри қайғуради, сен нима дейсан?

— Эртага яна аъзолар келиб кўшилармикин?

— Ҳапуз иккиланишдан қолма!— деб жекиради татар,— ҳозир гарангнинг дардини даво ўйла! Сиз ўзингизча,— деб Мулла Обидга мурожаат қилади,— букуни ортиқча кучларни ва эртага келиб кўшилиши кутилганларни нима қилмоқчисиз?

— Бизда кўш билан кўнғилдагича ўйла олмайдиган тинг ерлар бор,— дейди Мулла Обид,— менинг ақлимга кирсаларнинг, эртага сизда бор ҳайвонларга яраша аъзоларни кўшла қолдириб, ортиқча кучни кетмон билан тинроқ ерларни чопишга солиш керак! Бу бир

жиҳатдан ҳосил учун жуда зарур, иккинчидан аъзоларнинг умрини беҳудага ўтказмаган бўламиз!

Берди татар тарс этиб столни уриб, Мирсоатга қарайди:

— Вот,— дейди ва илжаяди,— бу гаранг оловни ҳам ўзи ёқади, ўчиришда ҳам ўзи сув сепеди... Тўғри айтасан ўртоқ Обид кетмон, биз сенинг фикрингга қўшиламиз!

Мулла Обиднинг юзидаги бояги қайғуришли кайфияти бирмунча зойил бўлади

— Яхши... хўп::— деб яна нимапидир ўйлайди Мулла Обид,— кетмончилар тўплайдиган бўлсак уларга битта ўнбоши керак, бунинг учун сизми, менми ёки Усмон полвонми белгиланиши лозим. Ундан кейин... Ундан кейин кетмонга иссиқ овқат бўлмаса бўлмайди. Йиғилган кетмончиларнинг сонига қараб иссиқ овқатнинг ҳаракатини қилиб қўйиш керак!

Ташкил қилинадиган кетмончиларга ўнбошилик вазифасини Берди татар ўзига сўраб олади. Чунки кетмонлик ишини яхши кўрар эмиш. Иссиқ овқатни ташкил қилиш Мирсоатга топширилади. Мулла Обид анча тинчиган ҳолда идорада чика бошлайди.

— Ҳа, айтганча, шошма, ўртоқ Мулла Обид!— деб уни тўхтатади Берди татар,— букуни Рафиқовдан хат олдик, сенга салом айтган!

— Саломат бўлсин, нега ўзи келмаган?

— Ҳа, бириси кун келади. Бизнинг олиб бораётган ишимизни эшитиб жуда хурсанд бўлиб ёзган!

— Ҳа-ҳа,— деб илжаяди Мулла Обид,— Рафиқов келгунча ернинг бетини олиб қўйсак яхши бўлар эди!

— Ола билармиканмиз?

— Менингча эрга кечга бет оланиб биғади, бириси кун иккинчига ўтамиз!

Эртаси кун Мулла Обиднинг кечаги фикрича яна ўнлаб аъзо ишта келиб қўшилади. Кечаги ҳозирлик бўйича қўшдан ортиқча йигирмалаб ишчи кучларнинг кетмон чопиққа уюштирилади.

Бу кун Собиров ҳам ҳассасини йўқотган гадойдек идорада кўринади. Утлап гаплардан икки томон ҳам оғиз очмайдилар. Идорада Собировнинг йўқ кунлари қандай ҳис қилинмиган бўлса, ҳозир борлиги ҳам унча сезилмайди...

Мулла Обид айтганча, бириси кун Рафиқов келганда колхозчилар умумий равишда иккинчи ҳайдовга ўтган бўладилар. Рафиқов идорада гурулмайдн, чунки идорада ҳисобчи Умар Алидан бошқа ҳеч ким йўқ, Собиров бўлса уйига овқатлангани кетган. Рафиқов миниб келган отини колхоз отхонасига топшириб, ўзи яёвлаб далага, ишлаб турган колхозчиларни оралаб кетади. Кўз етган жой қоп-қора шудгор, узоқ ва яқин шу шудгор бағрида колхозчилар ер ҳайдаб ётадилар. Рафиқов колхозчилар билан «ҳорма-бор бўл!» қилишади. Колхозчилар уни яхши танийдилар, Рафиқовнинг «ҳорманг» сўзига «бор бўлинг, саломатмисиз, ўртоқ Рафиқов» деган жавобни берадилар. Рафиқов уларни иккинчи ҳайдов билан табрик қилади. «Яшанг, азаматлар экансиз» дейди. Колхозчилар бу мақтовга жавоб бермайдилар, яна ҳам азаматлик кўрсатиш учун ишларига ихлос билан ёпишадилар.

Рафиқов уватдан-уватга ўтишдан, қирдан сойга тушишдан зерикмайди, қаерда ер ҳайдаб ётган қора кўрипса шу ёққа қараб юрийди. Шу йўсин бир соат чамаси айлангандан кейин, узоқдан кўринган бошқача бир манзара уни ҳайрон қилади:

Ингирма чоғлиқ кетмон олдин-кетин ерга тушиб кўтарилади!

Рафиқов ҳозиргина йўл олмоқчи бўлган тарафини қўйиб, кетмонлар ишлаган томонга бурилади. Кетмончиларга ўнбошилик қилган Берди татар узоқдан Рафиқовни танийди. Рафиқов бир оз яқинлашиб келгач, ишдан тўхтаб кетмонини орқага — чопилган шудгор устига олиб қўяди ва ўз манглайдаги терларини ўнг қўлининг қора бармоғи билан сидириб ташлаб, келгувчини қаршилайди:

— Салом алайкум, бормисиз ўртоқ Рафиқов!

Рафиқов бошида Берди татарни танимаган бўлса керак таяжжубланиб қолади:

— Сиз... Сиз Берди акамисиз? Вой-вой, ҳорманг, ҳорманг! Сизлар ҳам ҳорманг ўртоқлар!

Бир-икки дақиқага иш тўхтайди, бошқа кетмончилар ҳам ишдан чиқиб, Рафиқов билан кўришиб сўрашадилар.

— А. Берди ака, сизларга нима жазо келди, ерни кетмон билан чопиш!

— Асли бизнинг қолимизни сўраманг!— дейди шикоятли оҳангда Берди татар.— биз бошда шу Обид кетмон деганни ўз ичимизга ўйламасдан олган эканмиз. Собиров айтди-я.. Қўш учун ҳайвон кучимиз етишмай, биз колхозчилар бўш қоладиган бўлдиқ Энди роҳат килар эканмиз, деб турганда Обид кетмон деган фалокат бизни шу кетмон балосига гирифтор қилди-қўйди. Кечадан бери билакда билка қолмади, ўртоқ Рафиқов!

Кетмончилар кулишадилар.

— Обид кетмон бунчалик бераҳм экан,— дейди Рафиқов ярим жиддий,— ўртоқ Собиров таклиф қилганча уни муштумзўрга чиқарган маъқул эди.

— Тўғри-тўғри,— дейди Берди татар.

Озгина кулишиб, чақчақлашиб олгандан сўнг, Рафиқов идорадан ҳеч кимни тополмаганлигини, шундан кейин далани айлавишга чиққанлигини сўзлайди:

— Бунга ҳам сабабчи шу Обид кетмон,— дейди Берди татар,— мен идора аъзосиман деганга кўнмайди, идорада ўтириб пашша тутасанми, дейди. Кеча Собиров «сафар»дан қайтиб келгандан сўнг Мирсоатни ҳам идорадан олиб бизга ошлаз қилиб берди.. Ана, қаранг, бизга ош пиширяпти!

Рафиқов нарида қозон қайнатиб юрган Мирсоатни кўриб кулади:

— Обид кетмон деганингиз жуда ҳам зolim экан!

— Зolimки, ҳеч нари ёғи йўқ..

Яна кулишадилар. Кетмончилар ишга тушадилар.

— Обид кетмоннинг ўзи қаёқда? Нима иш қилляпти? — деб сўрайди Рафиқов.

— Ўзи сояни салқинда ётган деб ўйлайсизми?— дейди кулиб Берди татар.— шу қирнинг нариги ёнида қўш ҳайдаб ётади! Киши билан сўзлашмайди, унча-мунча сўзини эшитмайди, отларга дам берганда ҳам бизнинг бу ёқларга ўтиш эсига келмай, ёки хашакланиб турган отлар ёнига ўтириб, беллидаги нонни кавшайди, нонга иштаҳаси келмаганда ҳайдалган шудгор бетига чиққан гўмай илдизларни териб юрийди.

Рафиқов Обид кетмоннинг сажиясига таажжубланиди. Иккови четроққа бориб ўтган можаролардан узоқ сўзлашадилар. Рафиқовнинг фикрига кўра Собировни раисликдан олиш керак, чунки у бир томондан халқ

ўртасида ўз обрўсини йўқотган бўлса, иккинчидан ишларда бўшлигини, чидамсизлигини кўрсатди. Берди татар муштумзўрларни тезда қишлоқдан жўнатиш зарурлигини ҳис қилади. Рафиқов бу тўғрида юқори идораларнинг ҳозиргача аниқ бир йўл белгиламаганликларини, шунинг учун бу ҳақда ўзича мустақил ҳаракат қила олмаслигини билдиради. Берди татар васвасланади, колхозга зарар етказиб қўймасалар деб чўчийди. Рафиқов унинг эҳтимолларини ҳақиқатдан узоқ топмайди. Аммо, бунга қарши ҳамма вақт ҳушёрлик бўлишни таклиф қилади.

Рафиқов Берди татар билан яна бирмунча суҳбатлашгандан кейин хайрлашиб, ошпазлик вазифасини адо қилаётган Мирсоатнинг ёнига келади. У билан ҳам бояги тўғрида суҳбатлашгандан кейин, Обид кетмоннинг чегарасига юзланади. Рафиқов Мулла Обидни ҳозир отларини хашакка қўйиб, ўзи шудгор бетига чиқиб қолган гўмайларни териб юрган ҳолда учратади. Иштаҳаси ҳам чакки бўлмаса керак, қўли гўмай терар экан, оғзи ҳам нон кавшагандек кўринади... Белдадаги қийиқнинг ўнг томонидан учдан бири кетган катта ноннинг сурати кўриниб туради.

Соғлиқ сўрашиб кўришгандан сўнг, иккиси уватнинг чимига келиб ўтирадилар. Суҳбат Мулла Обиднинг ишчан руҳига мувофиқ тарзда бошланади.

— Раҳмат, яшанг!— дейди Рафиқов баланд товуш билан,— колхоз учун қилаётган ғайратингизни нариги қишлоқдан туриб эшитдим.

Мулла Обид ризосизлик англатган каби бошини икки елкасига томон чайқатади...

— Трактир қани? Ваъда қилган машиналар, сўқалар қани?

Рафиқов бир оз қизаришга мажбур бўлади...

— Трактор эртага келади!

— Эртага келади?

— Ҳа, худди эртага!

— Сўқалар-чи, омон билан жуда ўлиб бўлдики!

— Сўқалар қишлоқ шўросининг складига келиб тушли,— дейди Рафиқов,— сизга ўн бешта сўқа, йигирма бешта ўрус мола берилади. Мен қоғоз ёзаман, идорадан бир киши аравалар билан бориб эртага олиб келсин!

— Жуда яхши!— деб илжаяди Мулла Обид,— мен анови кунги ваъдаларингиз қуруқ гапми деб.. Энди сиздаи ўпкам йўқ.

Мулла Обид белбоғини ечиб ерга ёзади, бояги нонни синдириб Рафӣқовни нонга таклиф қилади:

— Чойимиз йўқ, қуруқ нон бўлса ҳам энди...

Рафӣқов нондан олади. Мулла Обиднинг ўзи ҳам нон кавшай бошлайди.

— Қишлоғингизда анча гаплар бўлиб ўтибди,— дейди Рафӣқов,— сизча бунга нималар, кимлар сабаб бўлди?

Мулла Обид бепарво қўл силтайди ва оҳвста оғзидаги нонни ютади

— Кечаги газетнинг сўзига қараганда, айб ўзимизда ҳам бор, ундан кейин халқ ҳам чидамсиз...

Рафӣқов маъноли қилиб Мулла Обид кўзига қарайди...

Мулла Обид давом қилади:

— Оғирлиқ жуда яхши гап... Собиров енгиллик қилиб қўйди, бундан ғаламислар уста фойдаландилар... Орада ўттиз-қирқта молни бемаврид тузладик...

— Собировни яна ўз ўрнида қолдирса бўлармикан, бу тўғрида қандай фикр қиласиз?

— Қолдириб бўлмас,— дейди Мулла Обид, бир оз ўйлаб қолади,— халқ масалани жудз осон ҳал қилиб қўйди — гўшт-ёғни Собировнинг ўзи ўғирлаган,— дейди. Халқ том шидан «ўғри» деб ишонилган бир кишига яна унга бошлиқ қилинса... Билмайман, ўхшамасмикан.

— Башарти Собировни халқ хоҳламаса,— дейди Рафӣқов,— ўрнига кимни қўйсак бўлар экан?

— Бизда киши йўқ эмас,— дейди Мулла Обид,— Берди татар чакки эмас, ундан сўнг Усмон полвон ҳам мувофиқ. Мирсоатнинг бир оз ёшлиги бўлмаса у ҳам пишиқ бола.

— Ўзингиз-чи?— деб илжаяди Рафӣқов.

— Ўзим... Менга тўғри келмайди.

— Нега тўғри келмас?

— Менда қаттиққўллик бор, ўртоқларни ранжитиб қўяман... Менинг ташаббусим билан, кечадан бери қўшдан ортиқ кучимиздан кетмончилар тўдаси ташкил қилдик. Эшитишимга қараганда баъзилари мени сўкиб юрган эмишлар.

— Ялқовлар албатта сўкади.— дейди Рафиқов,— бироқ колхоз учун шундай қилиш зарур, шусиз колхоз яшамайди.

— Шунга улар тушунмаса нима қиламиз?

— Тушунтирамиз,— дейди Рафиқов қатъий,— қаттиққўлликка чидамаганларга, ишга бўйин бермаганларга колхозда жой йўқ, колхоз илгариги «бўлса бўлар, бўлмаса овлаб кегар» деҳқончилиги эмас...

Рафиқов кейинги сўзини айтганда, унинг ҳозирги ҳиссиётини бутун аъзо ҳаракатлари ҳам ифода қилади, ҳатто оғзида чайнаб турган нонини ҳам эсдан чиқариб, бир қанча вақт ютмай тўхтатади. Мулла Обид ўз қаринисидаги йиғинни гўё ўзининг назариятчиси каби пайқаб илжайди...

— Шундай, ўртоқ Обид кетмон.— дейди Рафиқов,— ўртоқ Сталин ташлаган келхазчилик шiori, сизга ўхшаш девкорларга муҳтож, колхоз сиз ва сизнингдеклар билангина яшайди! Колхоз раислиги сизга берилар экан, бояги қаттиққўлликнигиз устига яна ўн бараварини тиркаб ва шунинг мажлисга йиғилган аъзоларга очиқ ишанда қилиб қабул қиласиз.

— Ҳўн қарармиз,— деб илжайди Мулла Обид

Колхознинг умумий мажлиси шу буюн кечаси қишлоқ чойхонасида бўлади. Мажлис Берди татар раислигида очилиб, Рафиқов маъруза қилади.

Бир коммунист бўлиш сифати билан Рафиқов бошлаб «Муваффақиятдан бош айланиш»да кўрсатилган хатоларни ўз устига олади, ўша хатолар қаторида майда моллар ва сўгли ҳайвонларни умумлаштириш каби бош айланишларни кўрсатиб ўтади. Ҳатто, пахтачилик райони учун галла ва допларни ҳам колхозга олиш катта хато бўлганлигини, майда моллар, сўгли ҳайвонлар қаторида олинган галлаларни ҳам эгаларига қайтарилиши лозим бўлганлигини таъкидлайди. Бош айланишнинг энг ярамасига Собиров иртиқов қилганлигини, ўйла-масдан ўзбошимча ҳаракат қилиш орқасида синфий душманларга қурол бўлганлигини ва шу воситада аллақанча молларнинг вақтсиз зое қилинишига сабаб бўлганлигини сўзлайди.

Собировнинг қилгиликни қилиб, колхозни ташлаб кетиши устида узоқ тўхтади ва бунга ҳам большевикча баҳо бериб ўтади:

— Собиров ишончсиз бир аскар,— дейди Рафиқов,— у осонгина меҳнаткашлар мавқини душманга топширади, бу билан ҳам тўхтамай, меҳнаткашлар томонидан ўз қўлига берилган идорани ҳам тақдирга ҳавола қилиб ўзи қочади... Мана шундай қочик, юраксиз бир бошлиқни биз мундан сўнг ҳам масъул бир ўринда қолдира оламизми? Йўқ, қолдира олмаймиз, бундай ишончсиз аскарни колхознинг масъул ўриндан олиб улоқтирамиз (кучли олқиш). Биз улоқтирганимиздек партия ҳам уни жазосиз қолдирмас, уни партия судига ҳам тортдирамиз (олқиш, тортдирилсин деган товушлар).

Рафиқов давом қилади:

— Биз қочик билан иш қилмаймиз, бизга темир продали раис керак (олқиш). Гарчи бизнинг бош айланмиш хатоларимиз арзонга тушмади, бироқ, фойдасиз ҳам бўлмади, ким чидамли, ким имонли жуда яхши синов берди. Биз мана шу синовдан ўтган бир неча пухта, пишиқ ўртоқларга ҳозир эгамиз. Мен масала жуда очилди деб билганлигимдан, шубҳа йўқ, биринчи қароримиз Собировни раисликдан олиш бўлса, иккинчиси унинг ўрнига раис белгилаш бўлади. Иккинчи масаламизнинг ҳалли ҳам биринчиси каби жуда қулай кўринади, чунки юқорнда айтганимча, биз синалган ўртоқларга эгамиз. Мен ўз томонимдан раисликка лойиқ ўртоқларни санаб ўтишга жасорат қиламан: Биринчи Обид кетмон, иккинчи Усмон полвон (олқиш), учинчига ўртоқ Берди таттарни кўрсатишим лозим бўлса ҳам, бироқ, у ўртоқ колхоз партия ячейкасининг котиби бўлиб белгиланган (олқиш). Биз мана шу икки ўртоқдан бирисини танлаб оламиз. Шу номзодлар устида сўзлайдиганларга сўз берилишни сўрайман.

Усмон полвон сўз олиб Обид кетмон учун ўз номзодини қайтарилиб олинишини сўрайди. Халқ унинг сўзини олқишлаб қарши олади. Орада ёлғиз Обид кетмон номзоди қолади. Иккинчига Обид кетмон сўз олмоқчи бўлади. Раис унга сўз бермай, яна сўзга Рафиқов чиқади:

— Мен ўртоқ Обид кетмоннинг нима демакчи бўлганлигини яхши билман,— дейди,— мен қаттиққўлли, чарчашин билмайдиган бир одамман, балки бунда баъзи ўртоқларга ёқмасман, демоқчи бўлади. Иккинчи хил қилиб айтганда, илгарин хўп ўйла, ундай кейин мени сайла демоқчи. Тўғри, Обид кетмоннинг қаттиққўллини

бор, чарчамаслиги бор, биз буни икки-уч кунинг ичи-даёқ билиб олдик, бироқ колхоз учун шундай киши керак, шусиз колхоз колхоз бўлмайди. Мапа шунинг учун Обид кетмонни бу ўринда лойиқ топамиз, бир го-мондан ўйлаганда Обид кетмон тўғри айтади: Менинг зарбим қаттиқ, йил — ўн икки ой колхозчига тинчлик бермайман дейди. Дуруст, Обид кетмоннинг бу сўзи устидан қараганда менинг ҳам юрагимни уюштиради (кулги), бироқ натижага келганда, бой ва тўқ турмуш-дан, бахт ва саодатдан бошқа гап эмас. Мен ҳам Обид кетмонни сайлашдан илгари колхозчиларга масаланинг шу томонини ўйлашни таклиф қиламан.

Бу тўғрида ҳеч ким сўзга чиқмайди (теваракдан «майли, бизни ҳар қанча ишлатса ҳам розимиз»... дегач товушлар эшитилади). Обид кетмон товушга қўйилмоқ-чи бўлиб турганда, Аҳмад тоға сўз сўрайди. Унга сўз берилади.

— Обид кетмоннинг ранс бўлишига қаршилигим йўқ,— дейди Аҳмад тоға,— мақсадим шундаки, колхоз-га ранс бўладиган киши номозхон бўлса ҳам майлими, бунга ҳукуматларимиз нима дер эканлар.

Аҳмад тоғанинг сўзи халққа кулги беради. Баъзилар бу тўғрида чинлаб ҳам ўйлаб қоладилар.

Рафиқов жавоб учун рансдан сўз олади:

— Номоз ўқиш, ўртоқлар, кишининг хусусий иши, биров кўпчилигининг ишига ва ҳукуматнинг сиёсатига зарба бериш учун номоз ўқир экан, албатта, ҳукумат бунга йўл қўёлмайди. Аммо, ҳар икки томонга зарарсиз равишда биров номоз ўқир экан, бунга ҳукумат ҳеч нарса демайди. Менинг фикримча Обид кетмоннинг номози шу кейинги йўлда бўлса керак («тўғри», дегач товушлар), шунинг учун Обид кетмоннинг ўқиган номо-зи унинг колхозга ранс бўлишига моне бўлмайди. Мен ўз томонимдан сўраб ўтар эдимки, ўртоқ Обид кетмон номозни камроқ ўқиса эди (кулги), сиз, ўртоқ савол бергувчи, ўзингиз номоз ўқийсизми?

Аҳмад тоға довдирайди.

— Ҳа, унча-мунча...

— Хўп,— дейди таажжуб билан Рафиқов,— мен сиз-нинг саволингиздан худосизмисиз деб ўйлаган эдим... Бу саволни беришига сизни нима мажбур қилди?

Аҳмад тоға жуда ҳам шошиб қолади...

— Мен шундай... Үзим.

— Йўқ,— дейди Рафиқов,— бундай саволни худога ишонмаган бир киши берса сўраб ҳам ўтирмас эдим, бироқ, сиз ўзингиз худога ишониб туриб шундай саволни берасиз? Колхоз, аъзосимсиз?

— Колхоз аъзосиман.

Халқ жуда ҳам диққат билан Рафиқовнинг саволларини тинглаб қолади.

— Яхши,— дейди Рафиқов,— сизнингча колхозга худога ишонган киши раис бўлса яхшими, ёки ишонмаган?

Аҳмад тоға гангийди, ўзининг фойда-зарарини ажратмай шошади...

— Худога ишонган киши... тузук бўлар дейман.

— Тўғри айтдингиз,— деб кулади Рафиқов,— энди шунда сиздан бир ёпишмаган қилиқ келиб чиқади: худодойли кишини ўзингизга яқин кўргангиз ҳолда, нега Обид кетмонни номоз ўқиши билан айбламоқчи бўласиз?

Аҳмад тоға оғиз очолмай анқайиб қолади. Халқ гурр этиб кулиб юборади.

— Кулмангиз!— дейди Рафиқов жиддий (халқ кулгидан тўхтайдди).— Мен бу ўртоқнинг қандай киши эканлигини билмайман, бироқ, бу киши сизнинг душманга сотилган одам! Менинг саволларим билан бу кишининг жавобларини яхши тушуниб борингиз. Даъвоси билан киши тамоман бир-бирисига зид, нега бу бундай? Чунки устозларидан кўр-кўрона таълимни олиб, ўзинга тегадиган гапни сира ҳам ўйлаб қарамаган. Устозлари ким деб сўрайсиз, устозлари ҳаммангизга маълум. Обид кетмоннинг номоз ўқиши билан улар нима қилмоқчилар деб ҳам кўнглингизга келади. Улар Обид кетмон каби бир киши колхозга раис бўлишидан жуда ҳам қўрқадилар; чунки Обид кетмондек киши колхозга раис бўлса, колхознинг гуллаши аяқ, колхознинг гуллаши эса уларга ёқмайди. Шу ҳолда Обид кетмоннинг айбини кўрсатиб уни колхоздан йироқлаштирамоқчилар (халқ чапак чалиб юборади).

Рафиқов Аҳмад тоғага қараб хитоб қилади:

— Сиз бориб устозларингизга айтинг; Обид кетмон номоз ўқиса ҳам майли эмиш денг, ўзингиз агар уларга чиқлаб хизмат қиладиган бўлсангиз таълимни дурустроқ олинг. Бундақангги пахтаси оқиб ётмасин...

Кулги ва чапак бошланиб кетади. Аҳмад тоға қизарган ҳолда мажлисдан чиқиб қочишга мажбур бўлади. Шу ҳангомадан сўнг Обид кетмоннинг номзоди овозга қўйилиб, бир оғиздан раисликка сайланади.

Қарорнинг учинчи қисмида майда чорвалар, сутли ҳайвонлар ва колхозга олинган галлалар эгаларига қайтарилишга қарор қилинади.

4. КОЛХОЗ ЖОНИ

Эртаси куни идора мажлиси йиғилиб, колхозни қитъаларга бўлиш, уларга бригада ва бригадирлар белгилаш, текширилиб чиқилган колхоз ерларни ҳақида учлик комиссиянинг маърузаси каби муҳим масалалар қаралади.

Рафиқовнинг фикри билан колхоз етти қитъага бўлинади: буларни «бўлтак» деб аташга қарор қилинади. Бўлтакка кирадиган колхозчининг адади ҳозирда аталмайди, чунки ҳали яна колхозга ариза берувчилар бўлар эҳтимоли туради. Баҳарҳол ҳозиргача тараддулла турган ўн-ўн беш ўрта ҳоллар ҳам колхозга кириб, қишлоқ ёппа коллективлашганда ҳар бир бўлтакда ўн беш киши бўлиши чамада тугилади. Бригадирлар белгилаш масаласи енгил ҳал қилинади, чунки бу ерда ўтирганлардан бошқаларга қайси бўлтакда кимнинг тажриси, ғайрати ва обрўси кўпроқ маълумдир. Жумладан, 4-бўлтакка Усмон полвон бригадир бўлиб белгиланади. Ҳа, айтганча бригадир ҳам «бўлтакбоши» деб аталмоқчи бўлади. Колхоз ерларининг ҳоли тўғрисида учлик комиссиянинг маърузаси эшитилади. Комиссиянинг фикрича ўн беш гектар беда эскирган, ериши ҳайдаб пахтага берилса, қолмиш ўттиз беш гектар беданинг ўзи ҳам, агар яхши тарбия қилинганда, колхоз эҳтиёжини қифоя қилади. Ўн гектар чамаси ер жула ҳам ориқ, ғунг солинмаса у ердан ҳосил олиш шубҳали, йиғирма гектар чамаси шу чоққача қишлоқ молларига яйлов вазифасини ўтаб келган тўқай чимзорни ҳайдаб экин қилиш. Кейинги масала устида комиссиянинг ўзи ҳам бир фикрга келолмаган бўлади. Усмон полвон ернинг сизоти яқин ерга жўхорни экиш билан шўрини кетказиш мумкин бўлса ҳам, бироқ сизотли жойда пахта ўстириш имконини йўқ, деган фикрда бўлади. Обид кетмон билан Карим

ота фақат чим ва тўқайни бузишгина қийин, бузила олса сизотни зовурлар воситасида силжитиб юбориш мумкин деган фикрни арз қиладилар.

— Бу чимзор бир-икки йилнинг ичида колхознинг энг ҳосилдор бўлтаги бўла олар эди,— дейди Обид кетмон,— шунгача уч-тўрт минг пуд донини олиб турар эдик. Қоп-қора кўмирдек тупроғига суқ киради... Тракторга чимзорни бузиш жуда ҳам енгил деб эшитаман, ўйлаб нетиб турмай тракторни чимзорга тушира беришни таклиф қиламан!

Баъзилар трактор кучини чимзорга берсак, бу ёқдаги экин орқага силтаниб кетмасми, деган шубҳа баён қиладилар.

Обид кетмон бу ёқдан қўрқмайди:

— Эртага бизга ўн бешта сўқа келиб қўшилса, ишни орқага салтаб ётган омондан қутулаёсамиз!— дейди,— бияси кун учинчи ҳайдовга ўта оламиз, бизни қўлимизда ҳозир то чигит тиккунчалик ўн икки кун фурсат бор. Шу фурсат ичида ер олти ҳайдалса мумкин, бу ёқдан мен камчилик топмайман.

— Ернинг неча ҳайдалиши ҳосил олиш учун фойдали бўлади?— деб сўрайди Рафиқов.

— Менинг фикримча, ерни пияштишга келганда бир чегара қўйиш мумкин эмас,— дейди Обид кетмон,— биз келаси йилларнинг фикри билан бу йилча олтига кўниб тўхтаيمиз. Олти ҳайдаш шу кунгача деҳқонлар орасида таомил бўлиб келган ишлашнинг энг юқориси ҳисобланади.

Рафиқов ва Берди татарлар Обид кетмоннинг трактордан фойдаланиб тўқайни бузиш фикрига қўшиладилар. Мардонбой чимзорни бузсак қишлоқ моллари яйловсиз қолади, деган фикр баён қилади, Обид кетмон унга ҳам маъқул жавоб бериб ўтади:

— Ёз кунлари қишлоқ моллари ҳар бало билан ҳам кечина беради,— дейди,— ҳолбуки молни қишда боқиб оғир. Бизнинг яйловимиз бузилиб, жўхори экилганда, бир неча минг пуд дон олиш устига бутун қишлоқ молларини қишдан чиқарарлик жўхори пояларга ҳам эга бўламиз.

Натижада шу қарор қабул қилинади: «Комиссия кўрсатган ўн гектар эскирган беда жойини бузиб, пахтага беришга, трактордан биринчи навбатда чимзорни бу-

зишда фойдаланишга, унинг ер ости сизотини ҳозирда-ноқ текшириб қуритиш ҳаракатига тушишга».

Энг шилта ва ориқ деб топилган ўн гектар ерга гўнг тўкиш устида музокара қилинади.

Гўнг топиш иложи кўринмайди, Обид кетмоннинг ўз сўрови бўйича бу ерни кучайтириш тадбири унга ҳавола қилинади.

Навбатдаги масалада идора аъзолари ўртасида тақсим қилинган вазифалар яна бир қайта текширилиб ўтади. Баъзи ўзгаришлар киритилади: колхоз раиси Обид кетмон, (бундан ташқари ҳосилот унчилигининг раиси, бўлтаклар раҳбари), муовин Мирсоат (идоранинг ички ишларини олиб боради, колхозчиларнинг кундалик муомалаларини идора қилади, район ва пахта пункти, умуман ҳукумат билан алоқа ишларини юритади), Мардонбой хўжалик мудирини (колхоз илчи ҳайвонлари, асбоб-ускуналарни, молларни идора қилади, хазинадор, колхознинг ҳозиргача тузилган ва энди тузилатурган устаконаларнинг идораси ҳам шунинг қўлида, ҳукуматдан олинатурган сўқа, мола, машина каби буюмлар ҳам Мардонбой воситасида бўлади); Усмон полвон ҳосилот унчилигининг аъзоси (доимий иши бўлтакбошилик); Берди татар — далалар мудирини (колхознинг тафтиш комиссиясининг раиси, бу вазифалар колхоз ячейка котиби бўлиш устига замланади). Бошқа идора аъзоларига ҳам шунинг сингари вазифалар бир оз ўзгартиш ва тўлатиш билан тақсим қилингандан сўнг, колхознинг тугатилган хўжаликлардан олинган ўн бир бош сизирини тўғрисида Мардонбойнинг маърузаси эшитилади.

Мардонбойнинг сўзига қараганда сизирларни соғини, сутларини тарқатиш каби хўжалик ишлари айниқса қўш қизғин борган вақтда қўл тутар эмиш. Маърузаси охирида бу сизирлардан ўзини қутқаришни сўрайди, бирмунча фикр олишгандан сўнг, Мардонбойнинг таклифи тўғри топilib, сизирларни муҳтож ва сизирсиз камбағалларга бериш қарорига келинади. Бу қарорга асосан Обид кетмон қарши чиқмаса ҳам, бироқ, қуруқлик бергиси келмайди. Ҳозирдан бошлаб тойдан ҳосиллини йиққуначилик, сизирларни ижтимоий мусобақа мукофотига фойдаланмоқчи бўлади. Мардонбой кулади, «мени бугуноқ сизирлардан қутқариш фикрини қилингиз», дейди. Мулла Обид шунда ҳам унинг бугуноқ сизирлардан

қутулшини сўзлаб, фақат баъзи шартлар билан сигирсизларга вақтинча берилишини билдиради. Мардонбой яна эътироз қилади: «Балки мусобақада биринчиликни сигирли кишилар олар, биров икки сигирли бўлиб, иккинчи киши битта «сигирга ҳам эга бўлолмас», дейди. Мулла Обид яна бўш келмайди. «Биз мусобақага қўядиган сигирлар — қишлоқнинг энг яхши сутли сигирлари, бу сигирларни сигирли ҳам, сигирсиз ҳам ўзиники қилмоқчи бўлади. Биз бундай қиламиз: агар мусобақада биринчиликни олгувчи башарти сигирли бўлса, ўзининг ярамас сигирини бизга берсин-да, мукофотга белгиланган энг яхши сигирни ўзиники қилсин. Биз эса ярамас сигирни мусобақада иккинчи даражада қолган сигирсизларга берамиз», дейди. Рафиқов Мулла Обиднинг қулигидан кулиб юборади ва маъқуллаб чапак чалади. Бошқалар ҳам Мулла Обиднинг фикрига қўшилиб, шу қарорни колхозчиларга эълон қилиш бараваридан сигирларни вақтинча сигирсизларга беришга қарор чиқарадилар.

Навбатдаги масалада янгидан колхозга киришга тилаб берилган аризалар кўрилади. Аризалар саккизта бўлиб, орада Мулла Муҳсин домланинг аризаси ҳам кўринади. Бошқа аризалар бир ариздан қабул қилинсалар ҳам, бироқ Мулла Муҳсин домланики устида тихирлик тугилади. Мулла Муҳсиннинг ўз дастхати ва таҳрири билан ёзилган «ариза» мажлисга яхшигина кулги беради.

«Омманинг қозонига бир жаз бўлсам деб»... битрилган аризага бошлаб Берди татар қарши чиқади:

— Колхознинг қозони ҳар хил «жазлар»ни қабул қилолмайди, домла колхоз қозонига пияшмайдиган чандир, деб яна мажлисни хохолатади.

Натижада ариза устига шундай сўз ёзиб қайтарилди: «Мулла Муҳсин домла колхоз ишига ярамайди, оғир меҳнатга чидамайди, агар ўгли колхозга кирмоқчи бўлса, алоҳида кўрилади».

Тийтепа учун ҳеч бир қутилмаган ажойиб трактор «махлуқини» кўриш қишлоқнинг катта-кичигини шошириб қўяди. Тракторнинг қишлоққа кирмай туриб бир чақирим наридан «пат-пат» патиллаб жар солиши уйдагиларни кўчага чиқишга, ишдагиларни яшни тўхтатишга мажбур қилади.

— Бу товуш нимаси, бу яқинга завод-ку қурилмаган,— деб бир-биридан сўрашди қишлоқликлар.

Колхознинг гузар саройидаги молларнинг бир қисмини боқишга муттасадди бўлган Мирвали банги дарҳол тушунмовчиларнинг ёрдамига етади:

— Бу колхоз товуши,— дейди ҳаммани ўз оғзига қаратиб.— биз колхознинг суратини исадик, ҳукумат бўлса бу суратга жон юборяпти... шошмай тур, Нишон қўтир, ҳозир колхознинг жонини ўз кўзинг билан ҳам кўрасан.

Мирвали банги таъбирича колхоз жони — трактор ҳаммани ҳайрон қилиб гузарга келиб тўхтайди, уни Рафиқов бошлиқ идора аъзолари чиқиб қаршилайдилар. Тракторчи Салимов МТС томонидан «Четан» номига ёзиб юборилган ордерни тақдим қилар экан, остидаги машина теварагини сириб олган катта-кичик қишлоқликларнинг таажжубидан илжайиб қўяди.

Ордерни қабул қилиб олган Рафиқов Мулла Обидга узатади.

— Трактор сизнинг ихтиёрингизга, ўртоқ раис,— дейди маъноли кулиб,— ҳозирги дақиқадан бошлаб чим бузасизми, тўқайми — ихтиёр сизга.

Мулла Обид ҳам биз ўйлаган галварслардан эмас, тиқ этганга тушунади, яъни Рафиқовнинг ҳозирги кулиши маъносига бегона қолмайди... Кечаги кун Рафиқов билан учрашганда, «сиз трактор дейсиз... ҳолбуки ўзидан дарак йўқ» деб ўзининг ишончсизлигини билдирган эди. Рафиқов «эртага» жавоби билан Мулла Обид личишидан қутулган ва бир-икки бурда нон «меҳмондорчилигига» ҳақли бўлган эди. Ҳозир мулла Обид ундан ордерни олар экан, маъноли илжайиб қўяди:

— Ишондим...— дейди,— мен эмас, бутун қишлоқ меҳнаткашлари ишондилар; гўёки, ҳукумат трактор юбориб, колхозимизни тасдиқ қилди.

Рафиқов гарангининг золлигига ичидан таҳсин қилади. Мулла Обид Рафиқовдан бошлаб чимзоргами ёки эски бедапояларни бузишгами кенгаш сўрайди.

Ичкаридан бирга чиққан идора аъзолари трактор ишини кўришга қизиқсинганликларидан бошлаб яқинроқдаги бедапояни бузишни, ўзлари ҳам бирга томошага боришни таклиф қиладилар.

Мулла Обид кўнади, трактор бедапояга йўл солади. Идора аъзолари шулар ичида Рафиқов, Мулла Обид ва ажойиб «махлуқ» теварагига йиғилган катта-кичик қишлоқликлар трактор ёни билан яёвлайдилар.

Бедапояга етгач, тракторчи Салимов «махлуқни» ер ҳайдашга созлайди, қуйруққа тиш жойлайди. Кўпларга «ҳикмати» маълум бўлмаган мурувватларни бурайди... Энг сўнг «махлуқ»нинг «оғзини очиб» банкада бир нарса қуяди. Мирвали бангининг фикрича «жониворнинг ейдиган хўраги» бўлса керак...

«Жонивор» ишга киришсди, бедапоянинг томарини тупроғидан ярим газни кесиб чаппа қила бошлайди, қишлоқликлар таажжубдан чапак чалиб юборадилар.

— Вой худойнинг қудрати,— дейди Қарим ота.

— Илми ҳикмат бунда экан,— дейди Усмон полвон.

— Ҳўкизларимизнинг шохини синдирди,— дейди Мирвали банги.

Кулги, қий чув, олқиш.. Мулла Обид илжайган кўйи тракторнинг ишига узоқ қараб туради. Ағдарилиб борган тупроқнинг қалинлигини чамалаб қарайди.

— Олти вершик — роса бир кетмон.

Рафиқов уни тасдиқ қилади. Идорага қайтадилар.

Букун Рафиқов Дўстариққа бормоқчи. Мулла Обид ҳам бирга бориб пахта пункти билан шартнома тузмоқчи ва йўлакай сўқа ва бошқа машиналарни аравага ортдириб қайтмоқчи.

Мулла Обид шартнома устида баъзи колхозчилар каби у қадар савдолашмайди. Районда қабул қилинган энг юқори ҳосил бўйича ҳар бир гектарга ўн уч центнер, яъни саксон пуд миқдори пахта бермоқчи бўлиб, шартномага қўл қўяди. Ер саккиз юз ўттиз беш таноб, ёки юз олтмиш етти гектар, шундан кузда икки минг бир юз етмиш центнер ёки икки юз уч тонна чамаларда пахта топширмоқчи бўлади. Пахта пункти эса ҳозирда «Четан» га шу шартнома устидан минг пуд ун, юз пуд мой, беш минг сўм пул беради. Башарти «Четан» шартномалда кўрсатилган миқдордан ортиқ пахта берса, ортган миқдорнинг ҳар бир пудига мукофот тариқасида бир пуддан буғдой олади. Шартнома устида ҳозир бўлган баъзи колхоз раислари бу ёққа чиққанда Мулла Обидни шилталайдилар:

— Юқори кетдянгиз, шартномани тўлдирма олмайсиз. Мулла Обид қўл силтайди:

— Мен гектарига юз пуд десалар ҳам қабул қилар эдим.— дейди.— ҳолбуки саксон пуд, бу ҳеч гап эмас.

Рафиқов Мулла Обидга сўқа ва машиналарини олиб беради. Мулла Обид уларни қишлоқдан борган арава-ларга ортидириб қайтади.

Айниқса трактор ишлай бошлагандан сўнг, колхозчи-лар яна ҳам жонланиб кетадилар. Мирвали банги айтганча, трактор колхозга жон бўлиб келади. Дуруст, трактор ўзининг ўн беш кувлик яшида икки таноб беда ва юз таноб чамаси чимзордан ортяқча ерни ҳайдаб беролмайди. Аммо колхозчиларга далда ва руҳ бериш-даги маънавий хизмати айтиб битиргисиз бўлади. Колхозчилар колхозга муҳаббат боғлайдилар, астойдил иш-лайдилар.

Мулла Обид ерни олти ҳайдаш ниятига етолмайди, орада кети узилмай икки кун ёмғир ёриши, қатордан уч кун қўшни тўхтатишга мажбур қилади. Ёмғирдан сўнг бешинчини ҳайдаб мола босиб юборадилар, чунки ўн бешинчи апрель келиб етади. Мулла Обид, Усмон пол-вонлар тажрибасича экинни ўн бешинчи апрелдан ҳам кечиктириш, куз эрта тушганда ҳосилни тубанлатиб юборади.

Бир қишлоқ шўроси бўйича уч колхозга бир агроном белгиланган. Бу уч колхоз ичида яши олға борган «Че-тан» ҳисобланади. Гарчи нариги колхозлар ерни икки ҳайдаб экишга ҳозирлик эълон қилсалар ҳам, бироқ «Четан»чилардан олти ҳайдаш дарагини эшитган Рафи-қов уларга экишга руҳсат бермай, яна ҳайдашга бую-ради. Биринчи навбатда агроном Федосов билан бирлик-да «Четан»га келади.

Бу йил деҳқонлар учун жуда ҳам енгиллик ҳисоблан-ган машина усули билан экиш, ҳар етти бўлтакда жуяк олиш ва экишни бирдан бир кунда бошлаб юборишга имконият бермайди. Биринчи кун ҳар бир бўлтакдан, бўлтакбоши ва бошқа икки колхозчи билан уч кишидан бўлиб, Усмон полвон бўлтагига йиғилиб келадилар. Ёзу-да Рафиқов бошлиқ, колхоз идора аъзолари, Усмон пол-вон бўлтакчилари ва олти бўлтак вакиллари агроном Федосовдан янги усул экишни, машина юргизишни ўр-надилар. Тажрибали кишиларга таълим тез таъсир қи-

лади. Тушга етмасданоқ бошқа бўлтакдан келган меҳмонлар имтиҳондан ҳам биринчилик билан ўтадилар. Агроном билан улар орасида айтарлик англашилмовчилик туғилмаса ҳам, бироқ яноқ жойнинг жўяғи устида бир оз жанжал бўлиб кечади:

Федосов жўякни яноқ бўйича юргизишга буюради, Усмон полвон эса буни ўз тажрибасига тамом тескари ҳисоблаб, яноқни кесиб юритишни таклиф қилади. Бошда Федосов унинг фикрига тушунмайди, ўз билганича иш қилмоқчи бўлади. Усмон полвон Федосовга гап уқдира олмагандан сўнг, Рафиқовга қатъий мурожаат қилади:

— Агар яноқнинг жўяғи агрономнинг кўрсатишича тортилатурган бўлса, мен яноқларнинг жавобгарлигини ўз устимга ололмайман,— дейди ва агрономнинг хатосини бир неча жиҳатлар билан исбот қилади,— аввал шунки, яноқ бўйлаб тортилган жўяк билан гўзани сувга тўйдириб бўлмайди, агар оқма қилиб захлатмоқчи бўлсак ўн кун сув оқизган билан ҳам захлатолмаймиз; сув жарга қараб югуради; бундан бизга неча хил зарарлар бор: биринчи — гўза сувга тўймайди, бинобарин яхши ўсолмай зира бўлиб қолади, демак ҳосилдан урдирдик; **иккинчи — захлатиш учун бир ўринга беш баравар сув оқиздик, айниқса бизнинг учун тирикчяк ҳисобланган бир фурсатда бир ўринга беш баравар сув исроф қилиш, қийматли сувни жарга оқизиб юбориш — бу сувдан урдириш; учинчи — бир ўринга беш баравар сув оқизгандан сўнг беш баравар суғориш кучи талаб қилади, бу вақтдан ва кучдан урдириш.**

Рафиқов Усмон полвоннинг жавраш ва эътирози маъносига тушунгандек бўлиб, жанжалнинг устидаги деҳқонларга мурожаат қилади:

— Отанинг гапи тўғрими?

Агрономдан бошқалар тўғрилигини тасдиқ этадилар.

— Ана, дейди Усмон полвон,— бу тўғрида бизнинг ота-бободан қолган бир тажрибамиз бор: биз яноқ жойнинг жўяғини кесиб соламиз, сувни алдаб, айлантриб юритамиз, сув алданиб, айлапиб юрганда экин остида узоқ тўхтаб, экинни яхши тўйдириб ўтади. Айланма сув этакка бериб етганда, суғориш тамом бўлади. Бунда биринчидан ҳосил яхши, **иккинчидан — қийматли сув жарга оқиб кетмайди, учинчидан — киши кучи ҳам ор-**

тиқча сарф бўлмайди... Мен текис ер учун агрономнинг ҳамма фикрига қўшиламан, бироқ яноқ тўғрисидаги таълимни сира ҳам қабул қилмайман.

Рафиқов Федосовга Усмон полвон ва бошқаларнинг эътирозларини, эътироз сабабларини узоқ англатади. Агроном Федосов ҳам ўз хатосига тушуниб, бирмунча ройишлашади ва «унингча қандай бўлса керак» деб сўрайди.

— Менингча яноққа машина усули тўғри келмайди, эски жўяк равиши маъқул.

Рафиқов таржима қилади.

— Хўп,— дейди Федосов,— пусть по ихнему будет.

Жанжал ҳал қилингандан сўнг, «Четан» бўйинча экиш усули: текис ерларда машина, яноқларда эски жўяк равиши қабул қилинади. Бўлтақлардан йиғилган колхозчилар ўз жойларига тарқаладилар. Ози саккиз юз таноб жойга жўяк олиш ва чигит экиш у қадар енгил иш эмас. Машина билан жўяк олиш ва экиш ишга катта енгиллик бағишласа ҳам, бироқ яна колхозчиларнинг хотин-қизларини ва ўспиринларини бир ҳафтага ёппа сафарбар қилишга тўғри келади. Йигирма иккинчи апрелда экишдан қутулинади. Мулла Обид ва партия ячейкаси Берди Шодиев имзоси билан район партия кўмитасига рапорт йўллайдилар:

«Партия, ҳукумат раҳбарлиги ва ёрдамида, ташкил этилган колхозиямиз «Четан» шартномада кўрсатилган миқдор ерга йигирма иккинчи апрелда юз фойиз чигит экиб битирди».

Пунктдан олинган ун ва мой каби озиқлар чигитни экиб битиргандан сўнг аъзоларга тарқатишга қарор қилиниб, ҳозиргача тўхтатилган эди. Энди шуларни тарқатиш масаласи идоранинг мажлисида кўрилганда — бирмунча англашилмовчилик туғилиб ўтади. Берди татар ва Мирсоатлар ун ва мойни барча аъзолар сонига ҳисоблаб, тарқатиб юбориш таклифида бўладилар.

Мулла Обид ва Усмон полвонлар ҳозирча ун ва мойдан бир қисмини тарқатиб, қолмишини биринчи чопиқдан сўнг тарқатиш фикрини айтадилар.

Берди татар ўз таклифидаги маслаҳатини бериладиган ун билан мойни колхозчиларга мўмай ва баракали тарзда бериб, уларнинг муҳаббатини колхозга мустаҳ-

кам боғлатиш юзасидан деб кўрсатади. Мулла Обидлар бўлса кўпрак иш вақтини кўзда тутадилар:

— Аъзоларнинг кўпи тўйса очиқишини ўйлаб турмайди,— дейди Мулла Обид,— хўп... биздан мўмай ун, мойни олгандан сўнг баъзиси катта-катта ейишга бошлайди, баъзилар бозорга чиқариб сотишдан ҳам тоймайди. Шу йўсин олган озиқни бир ойда битириб, айниқса чопиқ вақтларида қоқланиб, биздан озиқ сўрайди. Биз беролмасак ишга чиқмайди, ишга чиқмагандан кейин, хўп... экин расво бўлди деган сўз.

Берди татар маслаҳатда бирмунча тушуниб етса ҳам, Мирсоат билан Мардонбойлар ҳануз бирдан тарқатишга исроф қиладилар ва бунинг учун яна ҳукуматдан ун, мой берилиши эҳтимолини сўзлайдилар.

— Хўп...— дейди Мулла Обид,— башарти берилмай қолсачи, биз ўзимиз топиб бера оламизми?

— Берилганда ҳам тарқатишимиз осон гап,— дейди Усмон полвон,— шунда ҳам менга қолса, озиқни ҳар бир чопиқ ёки шунинг сингари маъраканинг иш бошланишига тақсим қилиб, оз-оз тарқатганимиз маъқул!

Натижада Мулла Обидлар таклифи қабул қилиниб, ҳозирча ҳар бир аъзога беш пуд ун, ўн қадоқ мой тарқатишга қарор қилинади. (Яъни уннинг ярмисини, мойнинг тўртдан бири).

Экин чоғида ва ҳозирда ҳам аъзолар ўртасида Мулла Обид устидан норозиликка ўхшаш тўнғир-тўнғир гап давом қилади, чунки Мулла Обид аъзоларнинг ўзлари экиб оладирган эллик таноб чамаси ерни энг орриқ ва шилта жойдан олиб қолган.

— Биз бу шилта жойга қалампир экамизми?— дейдилар.

— Бу шилтада қалампир тугил, эшак мия ҳам ўсмайди,— дейди иккинчилар.

Бу тўғридаги норозиликни ҳар соат неча кишидан эшитиб турган Берди татар Мулла Обидни койишга мажбур бўлади:

— Колхозчиларнинг хусусий фойдаланишига шилта ерни қолдириб бекор қилгансан, ошнам,— дейди,— лоақал кўмма учун ҳам гўнгимиз қолмади.

Мулла Обид бепарво қўл силтайди:

— Эпи топилади... Хўп... Биз чигитни экиб битирдик, энди қатқалоқдан қутулсак, чопиққа ўта берамиз.

Шунгача бизда бұш вақт бор. Шу бұш вақтни бекорга ұтказмаслик керак. Бизда наригилардан олинган токлар бор, поялар бор, шуларни шу кунда ишлаб слиш керак эди... Хали аъзоларнинг ўзларида ҳам бир таноб-ярим таноб боғлар бор, улар ҳам чопиққача ўз ишларидан саранжом олиб, тайёр туришлари зарур эди.

Мулла Обиднинг бу сўзи Берди татарнинг «шилта ер» устидаги койишини иккинчи даражага тушириб қўяди. Ҳақиқатан қишлоқнинг бир юз эллик танобдан юқори ҳисобланган боғлари ҳали қўл тегизилмаган ҳолда ётади...

— Рост айтасан, ошнам,— дейди Берди татар,— бу тўғрида идора мажлиси қилишимиз керак экан.

Мулла Обид нима учундир ҳар бир тўғрида мажлислар қуриб туришга унча завқли эмас.

— Мажлис-ку керак бўямас... Ҳар бир бўлтакда наригилардан олинган боғлар бор, ҳар бир бўлтак шу боғни ишлашга мажбур. Хўп... бу масала шу билан ҳал,— деб илжайди мулла Обид,— хўп... ҳар бир бўлтакдаги аъзоларнинг ўзларига яраша боғлари бор, шу боғларни ҳар бир аъзонинг ўзи ишлаши лозим. Бунинг албатта колхоз учун дахли йўқ. Бироқ, бизнинг чопиғимиз нуқтасидан катта дахли ҳам бор. Хўп... аъзоларимиз чопиқ бошлаган вақтда боғимни ишлаб оламан деб ўлтурса ярамайди. Шунинг учун мана шу бўш вақтда уларни ҳалигидек ишларга қистаб солсак...

— Рост айтдинг, бўлтакбошиларни йиғиб мажлис қилиш керак дегинчи?

Мулла Обид нима учундир кулиб қўяди.

— Мажлис... мажлисининг ҳолати йўқ, бўлтакбошиларга бу тўғрида олсаки хабар берсак, ишлаб битирини учун муҳлати кўрсатилган бир қогозга қўл қўйдириб олсак кифоя.

— Рост айтдинг,— дейди Берди татар,— муҳлат кунни боғ ишларини битирганлиги тўғрисида идорага хабар бериши ҳам керак дегинчи.

— Албатта,— дейди Мулла Обид ва саркотябга ҳалиги мазмун билан бўлтакларга умумий бир қогоз ёзишга буюради.— бўлтакбошиларга тушунтириб, шу қогозга қўл қўйдириб қайтиш учун, сизми, менми керак бўламиз, чунки биз борсак уларга ишнинг муҳимлиги, масъулиги маълум бўлади.

— Мен бораЙ,— дейди Берди татар.— бу хизмат мендан бўлсин! Ким, сен Усмоннинг боласи, чиқ, менга бир от эгарласинлар.

— Хўп...— дейди Мулла Обид,— сиз айланадиган бўлсангиз қаттиқ таъкидлангиз, худди кўрсатилган муддатда ишни тамомласинлар, чунки шундан кейин яна бир зарур ишимизга навбат келади.

Берди татар бошини қашиб олади...

— Яна қандай ишимиз бор?

— Ҳалиги сиз айтган шилта ер иши.

Берди татар елкасини қисиб қўяди...

— Шилта ер бошқа ерлар қаторида беш ҳайдалди, ҳозир жўяк олишдан бошқа иши йўқ. Лекин у ерга овозра бўлиб экни экмасак ҳам бўлади... Бу тўғридаги хатонгни бўйнингга ол, ошна!

— Биз қишлоқни тозалаш кунни ўтказамиз,— деб илжайди Мулла Обид,— бор ишидан кейин бир кун бутун аъзоларни йиғиб кўргон ечларини, огилларни, култепаларни, кўчаларни, гузарларни тозалаймиз, шулардан тўпланган ҳамма ахлатларни йиғиб, сиз айтган шилта ерга ўттиз аравалаб ташиймиз!

Берди татар бир оз ўйлаб тургандан кейин илжайди:

— Рост айтдинг... Сенинг билганингга шайтон ҳам балмайди.

Мулла Обид илжайиб қўяди.

— Бу йўлда йиғиладиган сўнг менинг ҳаёлимга келган бўлса ўлай, азбароён худо, бу ишқалининг йўлини топибсан. Биринчи Май тўғриси билан, ҳам қишлоқ тоза, ҳам шилта ер семиз! Яшасин «Четан»нинг раиси Обид кетмон!

Саркотиб Умар Али Берди татарнинг тантанасига қўшилиб кулади.

5 КҲҚДАН ТАБРИК

Ўнгирма саккизинчи апрелгача колхоз ва колхозчиларнинг хусусий боғлари ишланиб битади. Ҳатто Усмон полвонга ўхшаш бўлтақлар йиғирма еттинчи апрелдаёқ боғ ишларини битирганликларни тўғрисида идорага рапорт топширадилар.

Етти бўлтақнинг ҳаммасидан ҳам ҳалигидек рапорт олингандан сўнг, Мулла Обид йиғирма тўққизинчи,

Ўттинчи апрель кунларини умумколхоз аъзолари ва уларнинг қўлидан иш келатурган онлалар учун қишлоқни тозалаш куни, деб эълон қилади. Бу эълон табиий баъзиларга унчалик ёқмайди, баъзилар тозалаш аҳамиятига тушуниб етмайдилар.

— Биз, ахлатдан гўнг чиққанини шу ёшга келиб эшитмаганимиз!

— Кишинияг дўпписн тор келганда қумалоқни «кака» ҳисоблаб қолар эмиш!

Бу хилда қўланса чучмал гапларни Мулла Обид ёки чинлаб эшитмайди, ёки эшитса ҳам аҳамият бермайди. Ҳа мақсадига бир-икки кун илгаридан ҳозирлик кўриб масалани идорадан тасдиқ етдиради ва бошда ўзи турган ҳолда Усмон полвон, Берди татарлардан мураккаб учлик тузиб, бу учликнинг вазифаси бирма-бир кўрғонларга кириб чиқиш, кул, супуринди, ахлат, сомон ва похол чуруқларига ўхшаш нарсаларни кўрғон эгаларидан кўчага чиқариб тўктириш, деб белгилайди. Шунга ўхшаш идора аъзоларининг ҳар бирисига ҳам бир вазифа юклайди: Мардонбой колхознинг барча от-араваларини сафарбар қилади, Мирсоат кўчадаги гўнг аралаш тупроқ, ахлат каби нарсаларни йиғиштиришига мутасадди бўлади ва ҳоказо...

Иш бошланади... Бутун қишлоқ ҳаракатга келади. Ҳар бир кўрғон эгаси ота-бободан «мерос» қолиб келган ахлатни бола-чақаси билан занбаллаб дарвозаси ёнига тўка бошлайди, ўттиз арава бирдан ҳаракат қилиб, бу «маблағ»ларни маълум ерларга қараб таший бошлайдилар.

Тозалашнинг биринчи куни яхши ўтади. 180 арава ахлат далага чиқади. Бироқ Мулла Обид ўзининг бир хатосини англайди: унинг бошидаги фикри бир юз кўрғон билан қишлоқ кўчаларидан уч юз арава ахлат мўлжаллаган эди. Биринчи куннинг натижасига қараганда ахлатнинг ярмиси ҳам далага кўчирила олмайди. Демак, иккинчи кун ҳам тозалаб битириш мумкин эмас.

Ўттинчи апрелда устадан тузатилиб чиққан беш арава қўшилиб ишлайди, бу кун ҳам далага икки юз аравадан юқори ахлат чиқарилади. Учинчи кунга яна ярим кунли ахлат ортиб қолади.

Кўрғонлар тозаланиб ва супурилиб, кўчалар поклашиб, ёлғиз жой-жойда ахлат тўпланиб қолганликдан

Мулла Обид тозалашни битганга ҳисоблайди. Эрталик иш учун тозалашдан қутулган колхоз аъзоларини иккига бўлади. Бир қисмини даладаги тўкилган ахлатларни ер бетига барабар ёйишга белгилайди, иккинчи қисмини янги очилган чимзор ердан зовурлар ўйишга тайинлайди.

Усмон полвон айтганча чимзорнинг сизоти юзага бир газ яқинликда кўринади. Сизотни бир даража қурутмаса ёки экинни говлатиб ҳосилсиз қилиши, ёки ўстирмай қўйиши мумкин ҳисобланади. Бинобарин, Усмон полвон чимзорнинг ўн еридан кесиб ўтиб, зовурлар очишга маслаҳат беради.

Биринчи Май байрамини Тиктепада ўтказиш фикри билан келган Рафиқов қишлоқ кўчаларини фавқулодда тоза топса ҳам, ахлат ташиб юрган аравалардан бошқа ҳеч кимга учрамай ҳайрон бўлади. Идора ҳам бу кун байрам муносабати билан ёпиқ. Колхознинг гузар отхонасидаги Мирвали бангидан аҳволни англайди. «Четан» чиларнинг бу қадар жонлиликларидан колхозчиликнинг енгишига ишончи яна ҳам кучаяди.

Зовур қазувчиларнинг оши учун қишлоқдан икки қовоқ қаттиқ йиғиб бораётган бир колхозчи йигитнинг ҳамроҳлигида Рафиқов яёвлаб зовурчиларнинг олдига жўнайди.

Ҳаво унчалик очиқ эмас, қуёш ер юзини оқ доканичага ўралган чироқ каби хирароқ ёритиб туради. Яқиндагина уст-бошини тузатиб қорамтил кўк тусга кирган қайрағоч дарахтлари бағрида чумчуқлар тартибсиз чирқиллашиб насил қолдириш қайғусини чекадирлар.

Сарв дарахтлари ўрнига ўтишга тирншгандек узайиб ўсган ар-ар тераклар янги чиқарган қуюқ ва кўркам япроқларига мағрур каби қаққайиб турадилар. Нарироқда кўринган бир неча туп ўрик дарахтлари остида бир неча болалар қўлларига қамиш қармоқ кўтариб довучча (гўра) узиб оворо бўладилар. Хуббийбойнинг чакалагиде мол боқиб юрган бир неча қиз болалар онда-сонда кўринган лолақизгалдоқ ав чучукмомаларни ўзлариники қилишга талашиб югурадилар. Чакалакнинг аллақайси бурчагидан булбулнинг ҳазар достояни — нағмайи ҳазари эшнтилади.

Қатиқ кўтарган колхозчи уватлар орқали йўл бош-

лаб боради. Онда-сонда бош кўрсатиб турган янги гўзаларни Рафиқовга туртиб кўрсатади:

— Чигитлар униб қолган, бир кунгина қуёш қизиб берса, экин текис кўринадн,— дейди,— биз қатқалоқдан кўрқиб турган эдик, шукур ёмғир ёлмади!

Рафиқов қатқалоққа тушуниб етмайди.

— Қатқалоқ нима?

— Уруғ экилгандан сўнг устига кучли ёмғир ёрса, тупроқ бети қотиб қолади, биз шуни қатқалоқ деймиз.

— Бундан қандай зарар бор?

— Зарар жуда катта!— деб кулади колхозчи,— қотиб қолган тупроқдан уруғ тешиб чиқа олмайди. Шунда вақтсиз сўғоришга тўғри келади, аксария сўғориш ҳам фойдасиз бўлади, негаки, намда узоқ туриб қолган чигит ирийди!

Рафиқов қатқалоқ маъносига тушунади.

— Иккинчи экишга тўғри келади дегинчи?

— Ҳа, экмасангиз хатоли бўлиб қолади. Экиш ҳам унча оғир эмас, лекин экиннинг кечиккани ёмон.

— Тўғри!— дейди Рафиқов,— экилган экин устига ёққан ёмғир зарарли экан!

— Жуда ҳам зарарли,— дейди колхозчи,— экин чиққандан сўнг ҳам ёмғир ёғиб орқасидан дарров ҳаво очилиб кетмаса яна зарар қилади. Намли ва булутли ҳавода ўргумчаклар, шиллиқлар туғилади, шудгордан бошқа озик тополмагандан сўнг янги ўсиб чиққан гўзаларни қирқишга бошлайдилар.

Иккиси пахта офатлари устида узоқ сўзлашгандан кейин мавзунн чопиқ устига кўчирадилар.

— Агар кун қизиб берса, бу гўзалар яна беш кунда чопиққа келади,— дейди колхозчи,— билмайман, кўп жойни машинада эдик, чопиқ ҳам машинада бўлармикан... Ахир улуглар бир нарсани ўйлаб қўйган бўлсалар керак.

Рафиқов баҳсин улуглар устига кўчиради.

— Улугларнингиз қандай, колхозчиларга ёқадими?

— Улуглар яхши,— дейди колхозчи,— булардан яхшироқ улуг топиш ҳам оғир.

— Райиснингиз Обид кетмон қандай?

— Обид кетмонми...— деб кулади колхозчи.— Обид кетмонимизга энди ўзингиз ҳам яхши тушунасила!

— Мен тушунсам ҳам, лекин сизча эмас-да.

— Гаранг бало!— дейди яна кулиб колхозчи,— чигитни эккандан кейин кўпларимиз ундаи ранжиб қолган эдик... Энди бу кун у бизни уялтириб қўйди!

Рафиқовнинг қулоқлари тиккаяди, ранжиш ва уялиш сирларини билгиси келади:

Нега ундан ранжидиларинг, нима учун энди уялдиларинг?

— Қизиқ...— дейди колхозчи,— ўзингиз билан бўлган мажлисда ҳар бир колхозчига ярим танобдан ер берилган эди. Биз бу ярим танобни ҳам бирлаштириб эмакчи бўлган эдик. Бир вақт чигитни экиб бўлиб қарасак, колхозчиларнинг эллиқ таноб ерларини энг шилта орриқ жойндан қолдирибди. На ернинг ўзида куч бор ва на солишга гўнг. Ҳамма хафа бўлди, чет-четдан Обид кетмонни сўкишга турди. Бироқ бу гаранг йўлини қилиб қўйган экан, уч кун қишлоқнинг ҳатто ўчоғини ҳам қўймай тозалатди-да, ками беш юз арава кул, ахлат, чурукларни ҳалиги ерга чиқариб тўктирди, ҳали ҳам ташиб ётадилар... Шу билан ҳам орриқ ерни кучайтирди, ҳам қишлоқни тозалади, учинчидан бизларни уялтирди!

Рафиқов кулади.

— Шоввоз экан!

Иккиси зовур қазувчилар устига борганда иш жуда ҳам қизғин давом этар эди. Олтмиш-етмиш колхозчи ўн қаторга бўлиниб, ҳар қайсилари биттадан зовурни қазиб, лойини четга отмоқдалар. Ҳар бир қаторда биттадан идора аъзоси ўнбошиллик вазифасини ўтаб, билфезл кетмон чопадилар. Мулла Обид бўлса афтига қора балчиқ сачратиб, ўзининг машҳур кетмони билан иш кўради. Иккинчи қаторда Берди татар ҳам бош яланғочлаб, манглайидан буг бурқутиб кетмон уради. Учинчи қатор зовурда Мардонбой ва ҳоказо...

Рафиқов ҳорма-бор бўл, салом-алиқдан кейин қараб туролмайди-да, Мулла Обид ва бошқаларнинг ман қилинишга қулоқ солмай қўлига кетмон олади.

— Мен ҳам ўзимни синаб кўрай,— дейди Рафиқов,— қуруқ сўз қулоққа ёқмас, деганлар!

— Балчиққа бўяласиз!— дейди Мулла Обид,— кийим-бошини расво қиласиз.

Рафиқов сўзга қулоқ солмайди, Мулла Обид айтканча учинчи кетмон урушда юзига лой сачратиб колхозчиларга анча кулги беради.

— «Улса нетар, ювса кетар» — деганлар, — дейди Рафиқов юзидаги лойга эътиборсиз, — «заводда мой, далада лой»... «Бордан юқар, йўқдан нетар» деганлар!

Зовурни бир метр чамаси қазиб борилади. Юзадан ярим метргача нам тупроқ, ярим метрдан кейин ботқоқ кўчади. Нам тупроқни олиш унча оғир бўлмаса ҳам ботқоқни кўчирish бир қадар машаққатли, кетмонни ўлчовсиз ташланса бетга балчиқ сачрайди. Қадди бир метрга етказилган, яъни қазилиб битган ўринлардан остга қараб сув сизиб туради.

Сойдан юқорида — кичкина хирмон тепа устида икки киши зўр қозонда суюқ ош пишириб ётади. Қозон ёнида зўр — хумдек самовор қайнаб туради.

Колхозчиларнинг қурсоқлари яланган бўлса керак, қатиқни кўрган ош теварақдан говушланиб қоладилар.

— Ошни қатиқла, ични ари талаяпти!

— Оловни ётқиз, совитмасанг қатиқни куйдирасан!

— Қатиқламасдан косаларга суза бер, қатиқни коса юзига бир қошиқдан солсанг кифоя!

...Бирдан ош ва ошни қатиқлаш баҳси ҳамманинг эсидаш чиқади. Ҳатто кетмонлар ҳам ишдан тўхтайдилар. Биринчи Май муносабати билан учиб юрган бир самолёт жуда ҳам ерга яқин ҳолда бизнинг колхозчилар томонга учиб келмоқда. Паррагининг айланиши, қанотларининг тебраниши худди ўн олимдан қараган сингари очиқ кўринади. Самолётнинг остига ёзилган 1041 — СССР тамгалари ҳам ҳар ким томонидан ўқилади. Самолёт ўтар экан колхозчиларнинг устига варақалар тўкиб юборади. Зовурдагилар гўё бахт талашгандек, «яшасин» деб қичқириб, ҳавода чайқалиб юрган варақаларни тутишга югурадилар. Қий-чув, тартибсизлик... Ҳар ким варақадан бирисини тутишга интилади, тутиб олганлар араб ҳарфи билан ёзилган ўзбекча шу сўзларни товуш қўйиб ўқийдилар:

«Қишлоқ хўжалигининг янги асосга солувчи колхозчиларга салом!»

«Биз коллектив хўжалик орқали фақирликдан, нодонликдан қутуламиз!»

Чапак, олқини, яшасин товушлари. Яна аллақим товушги борича қичқиради:

«Биринчи Май бутун дунё меҳнаткашларининг кўрўк кунидир!»

«Бу йилги Биринчи Май деҳқонлар билан иттифоқи-
мизнинг жуда ҳам мустаҳкамлашган бир оғидир!»

Яна чапак, яна яшасин...

Айниқса Рафиқов бу тасодуфдан жуда ҳам шодлана-
ди. Қўлидаги кетмонга суяниб, бир-икки оғиз сўз айт-
макчи бўлгани англашилади. Ерданга Берди татар ети-
шади:

— Уртоқ колхозчилар, Рафиқовдан икки оғиз сўз
эшитмакчимиз, унга яқинлашингиз!

Барча колхозчи Рафиқов ёнига ҳатлайди. Рафиқов
юзидан қотган балчиқ билан сўзлайди:

— Уртоқлар, ҳали орангиздан биров «биз коллектив
хўжалик орқали фақирликдан қутуламиз» деб ёзилган
варақани ўқиб қичқирди. Тўғри, биз колхозчилик орқали
фақирликдан қутуламиз. Бунинг далиллари кўз ўнгимиз-
да, жумладан шу биз сизотини қуритишга ҳаракат қилиб
ётган изза ер минг йиллаб ишсиз ётган ер эди. Бу кун
бизнинг хизматимизга омодаланмакда, ишонаманки бу
изза бир-икки йилнинг ичида бизга минглаб эмас, ўн
минглаб, юз минглаб фойда келтира бошлар, бу нима
деган сўз, бу бизнинг фақирликдан қутулишимиз эмас-
ми?!

Чапак, «тўғри!» деган товушлар, Мулла Обид барча-
ни ошга таклиф қилади. Колхозчилар қозон теварагига
тўғри келганча қуршалиб ўлтурадилар ва ерга белбоғ,
рўмол сингари нарсаларни ёзиб, устига ўз ўйларидан
олиб келган нонларини синдириб қўядилар. Колхоз
катталари ҳам ўз олдига бир тос бўлиб қуршаладилар.
Коса, товоқ аралаш ҳаммага суюқ ош тортилади ва ош-
нинг ҳар кишига икки косадан мўлжаллаб пиширилган-
лиги учун битирган киши иккинчисини сўрашга ҳақли
эканлиги эълон қилинади.

Таом ораси Рафиқов Мулла Обид, Берди татарларга
қишлоқни тозалаш тўғриларида саволлар бериб, колхоз-
нинг навбатда турган маъракаларидан сўрайди. Нав-
батда турган вазифалар ўрнига Берди татар Мулла
Обидга қарайди, Мулла Обид Усмон полвонга имлайди.
Ўзининг жавоб бериши лозим бўлганлигини сезган Ус-
мон полвон оғзидаги луқманни тез-тез ютиб олади.

— Навбатдаги ишимиз маълум,— дейди Полвон,—
шукур, чигитларимиз текис кўриниб қолади, бир ҳафта
ичида чопиққа ҳам келиб қолади. Энди биринчи ишимиз

шўларни чопяш... Қолхозчиларимиз ичта «биз фақат жўякланмаганингина чопамиз, машинада экилган пахталар машинада чопилади» деган фикр юрийди. Биз идора аъзолари, шу жумладан эшони раисимиз ҳам Мулла Насриддин болаларни алдаб, сўнгидан ўзи ҳам ўз алдавига ишониб қолгандек бошда машина чопиғига ишонган эдик. Анави кун эшони раис, татар ва мен учовимиз азбаройи синов учун чопиқ машинасини экин орасига солиб кўрдик, сир маълум бўлди: чопиқ машинаси эгат теварагини юмшатишга келганда баҳосиз бир нарса, аммо туп остларини қумлаш, юмшатиш, чопяш каби ишларда анча узоқ туради. Биз чопиқ машинасининг ўзига ишониб қўйганларнинг алданишига қарор қилдик, кетмон чопиқни одатдагича олиб бориш фикрига келдик, шунга кўра, бизнинг навбатдаги биринчи ишимиз гўзани чопиш, ўртоқ Рафиқов!

— Чопиқ машинаси ярамайди, дегинчи?— дейди Рафиқов умидсиз оҳангда.

— Йўқ, жуда ярайди,— дейди Полвои,— биз ундан ҳам яхши фойдаланамиз, ўзбекча қилиб айтганда, думба-жигар қиламиз, кетмон чопиқ ўз йўлида бора беради, аммо машинани ҳар бир сувдан кейин намни қочирмаслик, ерни қотирмаслик учун қатордан юргузиб турамиз.

Рафиқов жавобдан қаноатланади, нариги колхозда ҳам шундай қилишни кўнглидан кечиради.

— Бу масаламиз ҳал қилинган!— дейди Мулла Обид,— аммо бир оз бизнинг бошимизни қотирган бошқа гап бор... Сиз, Усмон ака, у ёғини ҳам айтинчи.

Рафиқов ва бошқалар Усмон полвоига қарайдилар. Усмон полвои бўшатган кўрасини иккинчи ош тўлдиршига узатиб алаҳсийди. Татар унга мутояба қилади:

— Ҳали икки коса ош ичмакчимисиз?

— Ҳа, мени қариб ошдан ҳам қолган демоқчимисан, мен ҳали бир йиғитдан кам смайман...

Кулишадилар. Полвои ош ушоғи томган соқол-муртини рўмоли билан тозалаб, жиддий тус олади.

— Мулла Обиднинг бир ташвиши бор,— деб сўз бошлайди,— бизнинг ҳар бир бўлтагимизда йиғирма десат¹ пахта бор, ҳар бир десатга қараган ўн беш ўн тўққиз колхозчимиз бор. Бизнинг деҳқон одати бўйича

¹ Десатна.

экинни чопиққа келган бир тоби бўлади. Агар шу тобдан ўтиб кетса, экин ўсишдан тўхтайдн, ўсишдан тўхтаган экинни қайтадан йўлга қўйиб юбориш оғир бўлади. Масалан, ҳалиги биз айтган йигирма десатдаги гўзанинг биринчи чопиқ тоби ўн кун, шу ўн кундан кечикиб чопилган гўза ўсишдан тўхтайдн. Ҳолбуки, бизнинг ўн беш кишимиз ўн кун ичида кўп бўлса ўн уч десатни чопиқдан чиқара олади, бундан ортиқчага буюрилса, чопиқ отига чолиқ бўлиб қолади. Мулла Обиднинг ҳамма ташвиши ўн кундан ортиб қоладиган мана шу етти десат устида!

Рафиқов масаланинг аҳамиятига тушуниб манглайини қашийди...

— Хотин-қизларни чопиққа жалб қилмаса?

— Биринчи чопиқда тажрибасиз хотин-қизларга Мулла Обид ишониб етмайди,— дейди Полвон,— бу тўғрида Мулла Обид меннингча ҳам ҳақли. Чунки биринчи чопиқ няхоятда нозик, гўёки ёш болани йўрғаклагандек гап. Йўрғакни билмайтурган ёки оз тажрибали кишига буюрилса, чақалоқнинг аъзосига зарар етказгандек, умрида чопиқ кўрмаган хотин-қизлар имитқа бола каби ёш гўзани қуритиб қўйсалар, фойда ўрнига зарар берсалар мумкин.

Тосдагилар бир неча вақт сукутда қоладилар, Рафиқов бир-якки қайта Мулла Обидга қараб олади.

Мулла Обид ўзи учун келган иккинчи коса ошли меҳмоннавозлик тариқасида Рафиқовнинг олдига қўяди, Рафиқов қабул қилмайди:

— Мендан ош ўтмай қолди, сиз менга ишқални ёзиб кўрсатмасангиз, мендан бир доп ош ўтмайди!

Кулашадилар. Мулла Обид ишқални ёзиш ваъдасида берганидан сўнг ҳосадаги ошви иккисв ёртилаб бўлиб оладилар.

— Шундай, иш чатоғроқ!— деб қўяди Мулла Обид,— бу тўғрида кўп ўйладим... Кўп ўйлагандан кейин фикримга сатранжбозлик каби бир нарса келди!— дейди ва косасидаги ошдан ича бошлайди.

— Ҳўш, қандай сатранжбозлик келди?— деб шошади Рафиқов.

— Қараб турларнинг,— дейди татар идора аъзоларига томон қараб оҳистагина,— шу гаранг, қишлоқни тоялаб, гўнг чиқаргандаги каби бир қизнқ йўлни топади!

Мулла Обид яна бир оз ҳаммани оғзига қаратиб ош-ни хўр-хўр ичиб ўтиради.

— Иккинчи ва учинчи чопиқларда албатта хотинларимиздан ҳам фойдаланамиз, аммо, биринчида тўғри келмайди, биринчи жуда нозик,— дейди Мулла Обид,— идора аъзоларимиз етти киши... Отхоналаримизда ўн икки киши, аравасозликда бир киши, омборларда қоровул икки киши, жами йиғирма киши... Биринчи чопиқдан қутулганча отхона, молхоналарга хотинлар қарасин, омборга қоровулликқа ҳам икки эмас — тўрт хотин турсин...

Мақсадга тушунган Берди татар билан Рафиқов чапак чалиб юбсрадилар, «сатранжбозлиги» айниқса Рафиқовга маъқул тушади. Колхоз котиби Умар Алига шу фикрни идора мажлиси қарори тариқасида дафтарга тиркашни буюриб, ўлтирганлардан ҳам буни тасдиқ этдирди.

— Бу ерга ва кечаги ахлат тўккан жойларга экинни қачон соласиз,— деб сўрайди Рафиқов.

— Ахлат тўкилган еримизни илгари сувга бостириб, қуругандан кейин бир-икки ҳайдашимиз керак!— дейди Усмон полвон,— сизотни бўлса чопиқдан кейин экамиз, шунигача шамоллаб ётгани маъқул, а Мулла Обид?

Мулла Обид тасдиқ ишорасини беради.

— Тут уруғини шу ердан бирор гектарга сепсак бўлмасмикан?— деб сўрайди Мулла Обид Усмон полвондан.

— Нега бўлмасин,— дейди полвон,— менга қолса тутзорни ҳам шу ерга қилиш керак. Тут бу ерда қутуради-да!

Ипакчилик учун Туркшёлк вакили билан қилинган шартномада беш гектар тутзор қилишни колхоз ўз устига олган, Мулла Обид шу тўғрида бир оз кенгашгандан кейин ҳамма бирдан ишга қўзғалади.

6 ЧЕТАН «УСТУНЛАРИ»

«Тиктепанинг уч устунни бор...» деб мақтангувчиларнинг ёнига яна «уч устун» қўшилиб, жами олти чүрүк «устун» Украинага жўнатилади. Тегирмончи қўрққанча бу «устунлар» йиқилгандан сўнг Тиктепада ортиқча ўз-

гарниш ҳис қилинмайди. Билъакс уларнинг ўрнини таажжуб, ҳайратангиз меҳнаткаш устунлар келиб олади.

Меҳнаткаш устунлардан биринчисига Берди татарни кўрсатмай чора йўқдир. Чунки, агар устунлик вазифаси Очилди Собировлар қўлида қолган бўлса эди, биз Обид кетмонни қулоқлар сафида қолганлигини, яна тўғриси, қолдирилганлигини кўрар эдик. Бироқ Берди татарнинг узоқларни кўрадиган пролетар онги, бизга Обид кетмонни етиштириб берди. Бинобарин, янги Тиктепа устунларини санаганда Берди Шодиев биринчи ўринда кўрсатилишга лойиқ ва сазовор деб биламиз.

Янги Тиктепанинг иккинчи устун, баҳс йўқ, Мулла Обиддир. Ҳар қандай оғирчилик, етишмовчилик, камчилик каби монеликлар ўнгида қақшамай турган унинг иродаси, шу ирода билан мувозий юрадиган ўткир ақли ва қўлига топширилган вазифага самимияти уни устунликка лойиқ қилади. Мулла Обидга нисбатан берилган бу фазилатларни биз бунда исботга чалишмаймиз, қиссамизнинг давом исебот учун кафилдир.

Учинчи устун, шубҳа йўқ, Усмон полвон деб биламиз. Тўғри, Усмон полвон Мулла Обид каби кучли иродага, ўткир ақлга эга эмас. Бироқ, унинг деҳқончиликдаги қирқ уч йиллик тажрибаси ва Берди татарда, на Мулла Обидда ва на Тиктепанинг бошқа меҳнаткашларида бор, гўёки гўзалар у билан кенгашиб ўсади, ундан сўраб сув ичади...

Тўртинчи устунга Мардонбойни кўрсатсак арзийди. У ўз қўлига топширилган қолхоз молларини, хўжалик асбобларини, гўёки ўзиники, ўз манглай териси каби ҳис қилади. Идорасига топширилган отлардав, хўкиз ва майда чорвалардан ҳали биттасининг ҳам бурни қонамади. Билъакс етти бияни қулунлатиб ўн тўрт қилди, қўйлар ичидаги ўн етти совлиқни эгиз туғилганлари билан бирга қирққа етказди. Эрта-кеч унинг фикри шу моллар устида айланади. Ҳатто ўз вазифасидан ташқарироқ турган ишларга ҳам кияшади: бўлтақлардаги юнучқалар устида ҳам бош оғритиб, доим уларнинг ўсиш кайфиятидан хабар олиб туради. Ўткан ҳафта пунктдан беш юз буд «беда дори» деб машҳур бўлган суффер-фосфат ёздириб келади. Ҳозир шу дориларни тегишли бўлтақларга тақсим қилиш билан

овора. Бундан ташқари қишлоқ хўжалик асбобларини алоҳида эҳтиёт билан сақлашга, уларнинг миртилганларини ўз вақтида тузатишга диққат қилади. Колхоз омборидан бўлса бир қадоқ нарса ўринсиз чиқармайди.

Бешинчи устунга Мирсоатни кўрсатамиз. Нафсиламр Мирсоат мустақил бир ишчи эмас. Аммо оғаси буюрган ишини лойиғича адо қилувчи бир фармонбардор йиғит. Унинг борлиғи, фазилати шундагина.

Биринчи чопиқда Мулла Обиднинг «сагранжбозлиги» жуда ҳам яхши натижа беради. Ун бир кунгача колхознинг барча икки хўжалик ишлари колхозчи хотин-қизларга топширилади. Бутун эрлар бяринчи чопиққа сафарбар қилинадилар. Иш Мулла Обиднинг кўнглидагича натижа бериб, ўн биринчи кун биринчи чопиқдан қутуладилар.

— Биз мўлжалдан беш кун илгари биринчи чопиқдан қутулдик!— дейди кулиб Мулла Обид,— энди шу беш кундан фойдаланишимиз керак. Ахлат тўкилган ерни яна уч ҳайдаб, ўзимизга керакли экинларни солайлик, чимзорга жўхорини, тут уруғини экайлик... Олтинчи кундан бошлаб, иккинчи чопиққа сув берамиз!

— Колхозни машиналаштириб юборасан!— деб кулади татар.

Иш татар айтканча машиналашмоқчи эмас, фақат бунда ўлармандлиқгина бор. Мулла Обид вақтни бекорга ўтказгиси келмайди. Иш орқасидан иш тиркаб, улаб юборишини яна яхши билади. Унинг бу маҳорати Берди татар кабиларни завқлантиради, ишга дардлантиради. Аммо, баъзан «кун ора базм, ҳафта сайин ҳайит» қилишга ўрганган колхозчиларнинг тинкәсини қуритганга ўхшайди. Турли хархашаларни чиқаришга идоранинг тилини қисик қилиб, шундан сўнг эскича «кун ора базм, ҳафта сайин ҳайит» даврига ўтиб олишга интилиб қарайдилар. Сигирлилар шаҳарга сут, қаттиқ сотиб, пулини рўзгор керак-яроғига яратиш учун бир-икки кунга идорадан рухсат сўрайдилар. Сигирсизлар пулсиз қийналганликларини арз қилиб, бирор ҳафта мардикор ишлаб беш-ўн сўм топиб қайтиш учун изи истайдилар. Баъзилар этиксиз шўлгорда қийналганликларини кўрсатиб, идора этик бермаса ишга чиқмасликларини таибеҳ қилдилар.

Идора уларга изн беролмайди, чунки изн бериш — колхоз ишини ост-уст қилиш деган сўз. Бундан ташқари, ўн кишига изн берилса, эртага йигирма кишининг рухсат сўраши тузган гап. Шу билан бирга, гарчи баъзиларнинг узри бир баҳонадан иборат бўлса ҳам, баҳар ҳол уларни сукут қилдириш учун тadbирлар лозим бўладир. Сигирлиларнинг сут ёки қатиқ соғиши кўз юмса бўладиган масала эмас. Бу тўғрида Мулла Обид жиддий бош оғритади ва масалани тездан қатъий маъқул ҳал қилади: қишлоқдаги ҳозирда сут бериб турган сигирларнинг рўйхатини олиш, ҳар кунги сотиладирган сут миқдорини билиш, сут миқдорига қараб тунука идишлар ҳозирлаш, агар сут миқдори кўп бўлса, колхоздаги кичик шотиллик бир арава, ичогроқ бир от билан дала ишига яроқсиз, ёки ёшроқ бир болани шу сутларни ҳар кун рўзгорлардан ҳасоб бўйича йигиб олиб, шаҳарга тушуриб сотиб яқинишга тайин қилиш; ўзинча бу режани тузгандан сўнг, дарҳол мажлис чақириб идора томонидан ҳам бунни тасдиқ этдиради.

Сигирсиз колхозчиларнинг ақчага муҳтож бўлишлари ҳам узоқ эҳтимол эмас. Идора бу тўғрида ҳам «сигирсизлиги, камбағаллиги маълум бўлган аъзоларга эллик сўмдан ортиқ бўлмаслик шарти билан бўнак беришга» қарор қилади.

Этик масаласи, бошда бирмунча ишқал кўчади. Чунки, пунктдан олинган маълум сўмма боягидек зарур эҳтиёжлар учун сақланиши керак, бу сўмман итик учун бузиш маъқул кўринмайди. Этик тўғрисидаги ишқалга Рафиқов етишди. Рафиқов ўз ташаббуси билан «Четан»ни Ильич заводи оталигига олдирган. Ильиччилар «Четан»нинг энг муҳим эҳтиёжини ўташга ҳамма вақт тайёрлар. Идора Ильиччиларга этик билан ёрдам тўғрисида мурожаатнома ёзади. Рафиқов ҳам ўз имзоси билан алоҳида мактуб қўшади. Ильиччилар «Четан»нинг мурожаатидан кўз юммайдилар. Уч кун ичида эллик жуфт ақчасиз этик берилиш тўғрисида жавоб қайтади. Демак, бу учинчи ишқал ҳам ҳал!

Баъзилар «узр»ининг бели синади, синдириш барабариди яна колхоз ютади. Чунки, у уч муҳим масала асосан ҳал қилиниб, баъзиларда қимирлашга дармон қолмайди.

«Тарбиясизнинг бир қилиги ортиқ» деган мақол бор. Лекин бу мақол ҳам «Четан»га фойдали бўлиб чиқади.

«Куп ора базм, ҳафта сайин хайит»га ўрганганлар ўзларининг белини синдириб олгандан сўнг бошқача «тадбир»га юзланадилар. Ишга кеч чиқиш, ишлаганда саланглаш, бир кетмон ташлаб ўн томонга анқайиш... Айниқса бу оғриқ янгигина тузилган колхоз шаронтида юқумли бир офат. Лекин «Четан»нинг бўлтакбошилари соғлом, чертилдиб олинган ҳушёр йигитлар. Салангловчиларга ўз вақтида танбеҳ ясайдилар. Танбеҳ билан элга келмаганларни идорага ёзиб топширадилар.

Идора бу тўғрида жиддий ўйлайди. Ўз аро танқид, моддий ва маънавий таъсир ясаш, ижтимоий мусобақа... Булар ҳаммаси бу дарднинг давоси деб қабул қилинса ҳам, яна булар етмагундек ҳис қилинади. Шу ҳис қилиниш орқасида табиий равишда иш кунини кесиш фикри келиб чиқади. Иш кунини кесиш тўғрисида идора беш соат ўлтириб ишлайди ва қилни қирққа ёрган қабилидан ҳайдовга, молага, жўякка, экишга, чопиққа, чопиқ машинасига, суғоришга, ўроққа... Хулоса, хўжаликда бир йил ўн икки ойлик ишга кунлик миқдор, ишга сифат ва меҳнатга симкор белгилаб чиқади. Кўп ўтли девкорларнинг меҳнатларига кенг майдон очганидек, салангловчиларнинг яраларига туз ҳам сеппиб қўяди. Кўплашиб бажариладиган — чопиқ каби ишларда агарда ҳар бир бўлтакнинг ҳамма аъзолари бир-бирларининг инфофларига ишонсалар, бирикиб ишлашларига йўл берилганидек, ишонмаган тақдирда ўзлари этиқод қилган гуруҳларга бўлинишига ҳам рухсат қилинади.

Айниқса сўнги тадбирдан девкорлар шодланадилар, ялқовлар тузалишга фурсат етканлигини сезадилар. «Четан» да ҳеч бир кўрилмаган равишда жонлилик бошланади.

Пахтаини иккинчи чопиқга йигирманчи майда киришилади. Иккинчи чопиқнинг муддати ўн беш кун — бешинчи июнь. Бунда хотин-қизлар кучидан фойдаланишга рухсат, чунки гўзанинг тупи зўрайган, майда заҳаларга чидамли ҳолга келган. Бироқ, шунда ҳам муҳим ҳозирликлар йўқ эмас:— Ҳозирча «Четан» хотин-қизлари паранжида юрганликдан ҳар бир колхозчи ўз рўзғоридан чиқиб ишлайдиган хотин-қизларни ёнига олиб, ақалли бир кун чопиқни таълим беради. Агар уларнинг чопиққа ўрганганликларига ишонса, бўлтак ёнида ташкил қилинадиган хотин қизлар бутотига кел-

гириб ҳавола қилади. Хотин-қизлар буюғи эрлардан тамом бошқа ишлайди. Уларнинг ишига бўлтакбоши ора-чора, келиб-кешиб раҳбарлик қилиб турса ҳам, ҳар ҳолда уларнинг ичида беш дақиқадан ортиқ турмаслиги, ишдан бошқа, тўғрида сўзлашмаслиги лозим. Буни Мулла Обид алоҳида шарт қилиб киритади. Бу эҳтиётга Мулла Обиддаги диний таассуб деб қараш мумкин. Лекин ўзи бу эҳтиётни эски васвасалардан қутулиб етмаган колхозчилар орасида бирор тартибсизлик чиқа кўрмасин, деб изоҳ беради.

«Хотин-қизлар кучидан фойдаланиш» қарори бошла биринчи юқори қўйи сўзларга ҳам сабаб бўлади. Баъзи муҳофазакор колхозчилар бир неча кун ҳеч бир турли бу қарорни мияларига сиғдиролмай юрадилар. Хотин-қизларнинг ўзларига келганда, улар ичида ҳам неча хил оқим бор эди:

— Тавба қилдим, худо... Хотинларнинг чопиқ қилганини етти отадан бу ёққа эшитмаган эдик,— деб баъзи хотинлар ёқа ушлайдилар.

— Бу ҳам охир замон аломати, айланай!— деб ҳамма гуноҳни охир замон устига ағдариб, ўзи чопиқ ўрганишга ҳозирланиб қолганлар ҳам кўринади.

— Текинга ишлатмас эканлар-ку, ахир ишлаганимни битиб қўлимга патта берсалар, пулни олганимда кўзим мошдек очилиб қолар!— деб ҳақ олганда кўзини мошдек очилишига суянганлар ҳам топилади.

Баъзи хотинлар на ундай ва на бундай деб турмасалар ҳам, қўлларига кетмон олар эканлар, эркакларига қўйидаги шартни қўйишни унутмайдилар:

— Кишим, сиз каттиқларимнинг пулни рўзғорга уриб, бир қарич латта олишимга йўл бермай келдингиз. Энди, кетмон чопиб топганимга кўз олайтирманг!

— Кетмон чопсам чопай, бироқ чақалоғимни нима қилай? Қорнимдаги сабилни...— деб зорланувчилар тўпилса ҳам, «бир аъзонинг рўзғорида бир неча хотин-қиз бўлиб, орада бир ёшга етмаган эмувчи бола бўлса, эмизувчи хотин ишга зўрланмайди. Эмчакдан ажраган бир неча болаларга қараб туриш учун ва рўзғор юмушларини идора қилиш учун рўзғордан бир хотин чопиққа чиқмаса ҳақлидир. Тугушига тўрт ой қолган бўғуз хотинлар ҳам ишга чиқмайдилар. Шунинг сянғари шаринома бўйича қурт тутган хотин-қизлар ҳам қуртга қа-

раб туриш учун рўзгорда бир кишини қолдира оладилар» мазмунли идора қарорининг остига киргизилган шарҳ уларни сукутга мажбур қилади.

Иккинчи чопиқ бошлангандан уч кунгача хотин-қизларнинг ишга чиқишлари бирмунча тихирляқ билан болади. Ҳатто Мулла Обиднинг хотини — Фотима опа ҳам бир неча кун ишга чиқмайди. Мулла Обид: «Бу меҳ, ўзим қилган иш; агар сен ишга чиқмасанг мен сени...» деб дўқ қилади. Иккинчи куни қиз Зайнабни рўзгор ишларига қолдириб, Фотима опани Мулла Обиднинг ўзи учинчи бўлтак қўл остида тузилган хотинлар дуркумига келтириб қўшади.

— Опалар, сизга Фотимани олиб келдим; чопиққа уста, кам-кўстингиз бўлса бундан ўргана оласиз!— дейди ва орқасидан Фотима опанинг қитиғига тегиб қўяди.— лекин ўзи муғомбир, фақат унинг муғомбирчилигини ўргана кўрмангиз!

Хотинлар кулишадилар. Фотима опа эрига бўш келиб турмай, хотинларга мурожат қилади:

— Биз хотин-қизларни кетмон кўтаришга мажбур қилган шунинг ўзи!— дейди.— Энди уялмасдан сиздан бир ўртоғингизга муғомбирлик тўқматини ҳам тақияпти... Уринг ўртоқлар, бу гаранги!

Хотинлар юзларини Мулла Обиддан ярим яширган ҳолда хоҳолашадилар. Фотима опа кетмон кўтариб эрининг устига югурмакчи бўлади. Мулла Обид ҳаринг-ҳаринг кулиб ундан қочади...

— Чопиғингга қара, хотинларни шадан қўйма!

— Пўқ, мен сени чопиб эгачиларимни дастондан қутқараман!

Кулги, қийқириқ...

Бу воқна хотин-қизларини ишга чиқаришга тараддуланиб турган кўп колхозчиларга яқин таъсир қилади. Эртаси кун кўпчилик Мулла Обидни таъқиб этмайдилар. Етти бўлтакда эллик хотин-қизнинг чопиққа чиққанликлари маълумоти олинади. Маълумот бераварли уларнинг иш салмоғи ва сифатида тегдоҳ қилинади: салмоқ жиҳатча эркакларга нисбатан қўби, сифатча эркаклардан қолишмайди. Қисман юқори турган хотинлар ҳам бир.

Бу муваффақиятдан айниқса Берди татар терисига сиймайди:

— Биз ишнинг кўзини биламиз!— деб белчи тута-
лаб юринади.

Бироқ Мулла Обид учун янги ишқал туғилиб, му-
ваффақият завқини тотипишга фурсат тополмай қолади:
янги экилган экинлардан қовун ва қовоқларни, чимзор-
даги жўхориларни зағчалар қовлаб емакда эчиш. Бу
хабар Мулла Обидга жуда ҳам ёмон таъсир қилади,
гўёки зағчалар экинларни эмас, худди ўз кўзини чўқиб
чиқаргандек аламланади. Дарҳол колхозчи болалар ва
қизлардан икки қўшоқ қўруқчилар тўдаси ташкил қи-
либ, болаларнинг ўзига ҳар бир қўшоққа бир бошлиқ
сайлатади. Қўшоқ аъзоларини сапқон, кўнгулак (кашон-
гулак) ва таргарақлар билан қуроллантиради. Ўзи бу
отрядга «қўмондон» бўлган ҳолда уларни «душман» то-
монига олиб юради. «Отряд»нинг бир қисмини поляз
экинларига қўйиб, «бошлиқ»қа тегишли таълимотларни
беради. Иккинчи «отрядни» собиқ чимзор — ҳозирги
жўхоризорга олиб тушиб, нушта бўйлаб жўхори қазиб
ётган ўн бешлаб зағчаларни отряддан «тор-мор» қил-
диради. Отрядни жўхоризорнинг саккиз томонига тар-
қатиб «пистирма»га қўяди. Болаларнинг қорни очишига
ўзи нон бериб юборишни билдириб, кечгача бу ердан
қўзғалмасликларини таъкидлайди. Зағчалардан хотир-
жам бўлган ҳолда яёвлаб қишлоққа қайтади. Йўлакай
тўрт ва бешинчи бўлтакнинг чопиқчиларни билан «дор-
ма-бор бўл»лашиб ўтади. Уларнинг ишига, нон сифати-
га ва ўзаанинг ўсиш ҳолатига диққат қилади. Динига
келган ишларни мақтаб колхозчиларнинг кўнглини кў-
тарди. Нуқсонли деб топган нуқталарни ишловчиларга
налоя келтирмасдангина тавқид қилади. Тузатиш учун
йўл кўрсатишга гарчи ўзида иқтидор сезса ҳам, яна кол-
хозчиларнинг ўзларидан фикр сўрайди. Унинг бу ҳара-
кати колхозчиларга жуда яхши таъсир қилади. Ўзаро
фикрлашиб, тажрибалариши сўзлаб, нуқсонни йўқотиш
йўлини топадилар.

Бешинчи бўлтак ёнидаги хотинлар билан ҳам узқ-
роқдан «дорма-бор бўл!» қилиб ҳол-аҳвол сўрайди. Ора-
дан шатирроқ саналган Хандон опа Мулла Обидга
эшитдириб пичинг айтади:

— Ҳа, ҳамма қилгуликни ўзингиз қилдинг-у, яна
биздан ҳол сўранг.

Мулла Обид четга қараб кулади:

— Токай сиз, биз эркакларнинг устида юк бўлиб ётасиз, сиз ҳам эрларингизнинг юкини бир оз кўтаришинг-да!

Мулла Обиднинг сўзига Хандон опа бўш келмайди:

— Мен эримнинг юкини кўтариша-кўтариша жуда адо бўлганман... Энди буниси жуда ҳам ортиб кетди... Раҳмат эшон раиснинг марҳаматларига!— деб қичқирадди,— эрим Новрўз бойингизга йигирма беш йил ҳамдамлашиб, ҳануз битта сигирлик бўла олмадим!

Мулла Обид хотинларга қарамасга тиришиб, чопилган ерларга кўз юбориб, иш сифатини текширади.

— Энди сигирлик бўларсиз, опа!— дейди Мулла Обид тул остига тиралган бир кесаكنи қўли билан ўватар экан,— бизда яхши ишловчига деб аталган ўн битта сигир бор, эрингиз билан сиз яхши ишласангиз, шулардан бирисини ўзингизники қила оласиз!

— Эримнинг яхши ишлашига мен ишонмайман!— дейди хотин умидсиз,— судралганга қаёқдан ақл кирар эди!

— Сиз уни яхши ишлашга қистангиз... Ўзингиз ҳам агар яхши иш кўрсатсангиз сигирни ола биласиз!

— Ростданми, айланай раис почча,— дейди хотин, бошқалар кулишадилар,— рост айтасизми, хотин киши яхши ишласа сигирни берасизми?

— Бераман, хотин-қизларнинг ичида биринчиликни олганларга ҳам сигир бераман!

— Ростми?— деб юборади бирдан бир неча хотин.

— Рост!

— Сигири бўлсачи?

— Сигири бўлса яхши сигирга алиштириб берамиз!
Хотинлар кулишадилар:

— Вой, яхши экан!

— Шундай, опалар!— дейди Мулла Обид жиддий,— яхши ишлаб ном чиқарсангиз сигирсизингиз сигирли, сигири борингиз яна ҳам яхшироқ сигирли бўласиз!

Сигирларни совринга қўйганлигидан жуда рози бўлган ҳолда хотинлардан узоқлашади. Бироқ, бу ўз-ўзидан розилик унда узоққа бормайди. Бу розиликнинг ўрнини келаси йилга ҳам шунингдек сизгирдан лоақал ўн бешини совринга қўйиш фикри келиб қолади. Мулла Обид бу тўғрида жиддий ўйланиб боради. «Хўп... Бу йил-ку текин сигирга эга бўлдик, келаси йил... келаси

йил ҳам ишловчиларни ишга қизиқтириш учун шу керак эди. Бундан ташқари аъзоларни сигирли қилиш идорани ҳам анча ташвишдан қутқарар экан, сут сотиб турган аъзоларнинг пул тўғрисида хархашаси. Йўқ ҳисобида, пул жанжали бутунлай, деярли сигирсизларники... Хўп... Бу жиҳатдан ҳам аъзоларни сигирли қилиш керак экан».

Мулла Обид келаси йил учун ҳам ўн бешта сигирни қаердан топиш, қандай маблағ воситасида сотиб олиш устида бошини оғритади. Колхознинг умумий даромадидан... Йўқ, бу тўғри келмас, чунки, кузда умумий даромад ишловчиларнинг иш кунлари ҳисобида бўлинади, бунга тегиб бўлмас... Муштумзўрлардан олинган ерлардаги дарахтларни кесиб сотиш... Бу ҳам келишиб етмайди. Эҳтимолки, ҳали колхоз учун бинолар солинсалар, дарахтлар шу биноларга ишлатилар... Яна бирмунча вақт колхознинг ҳар бир бурчагида маблағ изланиб боради. Бирдан фикрига колхоз қўйларини сотиб сигирларга айирбошлаш келади. Бироқ, қўйларни сотишга кўзи қиймайди. Аъзоларнинг ўзларига гўшт керак эмасми, кичкина бўлса ҳам колхознинг майда чорваси бўлиши лозим эмасми? Бинобарин, совлиқларни сотиш ўқшамайди, янги туғилган кўзилар ҳам бир йилсиз пулга ярамайдилар. Эркак қўйларни сотиш... бирмунча зарарсиз, четдан ҳам таънаси оз... Ахир ўрнига сигир олинган-ку... лекин йигирма тўртта эркак қўй, ўн бешта сигирга ярармикан. Гурдан сигир тўғрисида ўйлаш қийин, жайдари сигирларнинг яхшироқларидан топиб олинмаса арзинмайди. Хўп... Шундай бўлгандан сўнг йигирма тўртта қўй, ўн бешта зотли жайдари сигирга етмайди... Қўйларни сотиш ҳам уни қаноатлантира олмаганидек, иккинчи томондан шундан бошқа умидли ўрни ҳам кўринмайди. Ҳозир ипнинг учини топган кўринади, бироқ ҳалиги чигилни ечиш қийин. Хўп... қўйнинг пули ўн беш сигирга етмасин... Зотли, бир-бир ярим яшар таначалардан олиб қочирсак? Таначалар ўн ойда туғса... Дафъатан бу фикр ўзига маъқул тушади. Ҳар бир қўй ҳозирги бозор баҳосига бир юз ўттиз-қирқ сўм ўрталарига боради, қочишга яқин турган таначаларнинг энг яхшиси ҳам шундан юқори эмас...— деб ўзича илжайди, хўп, биз ҳар бир қўйимизга бир танача олар эканмиз, демак йигирма танача. Буларни сотиб олган кундан бошлаб

ўзимиздаги буқаларга қўшиб қўйсак... Хўп, ўн ғўдан сўнг ҳар бириси болалик бир сигир! Келаси йил ўн бир ўрнига йигирма сигирни совринга қўя оламиз, йигирма сигирсиз аъзо сигирли бўлиб, идора ҳам уларнинг пул хархашасидан қутулаёзди!

Мулла Обид шу қарорга келганда идорага келиб киради, идорада ўлтирганлардан Берди татарни сўрайди, татарнинг уйига овқатланиш учун кетганигини билгандан кейин идорада тўхтамайди.

Мулла Обиднинг ҳар бир ишда ҳам шошиш ода-ти эмас. Бироқ, бу тўғрида бир қадар эътидолдан чиқинқирайди. Сув ёқалаб татарнинг қўрғонига келади, юзига ёпиқ турган замбил эшикни очиб ичкари киради.

Татарни баъзан Мирвали бағи «Берди фаранг» деб атайди. Бир жиҳатдан бағи бу тўғрида ҳақли ҳам кўринади. Чунки, унинг баъзи техникалари ажойиб, маълумки, у хотинсиз яшайди. Уйда овқат бера турган кишисиз йўқ, ҳолбуки иссиғисиз яшаш ҳар ким учун ҳам қулай эмас. Айниқса, қишлоқ колхозлашиб татарнинг иши бошидан ошгандан кейин, иссиқ овқат тўғрисида жуда ҳам қийналади, ош пишириш учун икки-уч соат вақт тополмай қарагинди. Кўп ўйлаб, охирида вақт ва меҳнат исроф қилмасдан, ҳар кун иссиқ овқат ошаш йўлини топади: эрта билан кичкина алюмин қозончага озгина гўшт, мой, картошка, пивз каби нарсаларни икки коса сув билан солади. Ундан кейин еттинчи пиликчи тунука чирогни ёқиб, тағсиз эски челақнинг ичига ўтқазади, челақнинг оғзига тунукадан турба ясаб, устига ҳалиги оғзи ёпилган қозончани келтириб қўяди, шу билан иш битди... Ишдан қайтиб келганда еттинчи пилик чирог қозондаги шўрвани жуда ҳам мазалиқ равишда пишириб қўйган бўлади...

Мулла Обид келиб кирганда, Берди татарни қозондаги шўрвани сузиш ҳаракатида турган ҳолда толиб, айниқса чирог билан шўрва пишириш санъатига таъқлим ўқийди. Мулла Обиднинг таом устига келшидан хурсанд бўлган Берди татар ўз санъати билан мақтанишга вақт топмайди.

— Вақтида келдинг, дастурхонга ўлтур!— деб жой кўрсатади,— загчаларга қарши болалардан қоровул тузибсан деб эшитдим. Улма, эшони ранс!

Мулла Обид дәстурхонга ўлтирар экан, бир нарса эсига тушади...

— Болаларга нон юбориш керак экан!— дейди Мулла Обид ва ўлтирган жойидан қўзғала бошлайди.— мен ҳозир нон топиб юбормасам, болалар тарқаб кетади!

— Ўлтур, қўзғалма,— дейди татар,— ҳозир нонни қаёқдан топасан?

— Топмасам чора йўқ, уйлардан қарз йиғиштириб юбораман.

— Нон менда бор!— дейди бақириб татар.— кеча ярим пуд ундан нон ёпдирдим. Шундан сенга қарз бера оламан!

Мулла Обид тинчийди, бироқ нонни ҳозир идорага чиқариб бировдан бериб юбориш зарурлигини сўзлайди...

— Сен тивч ўлтур, тинчимас гаранг!— деб бақиради татар,— мен ўзим ҳозир идорага чиқариб берай!— Татар чирғоғ устида олган қозончани қайтариб ўз жойига қўяди. Етти сандиқни очар экан, болалар сонини сўрайди.

— Ун етти!

Татар ўн етти донга нон олиб дәстурхонга ўрайди ва қадамни онда-сонда босиб, идорага югуриб кетади. У кетгандан сўнг Мулла Обид ўрнидан туради, қозончани очиб қарайди, шўрва астагина миқиллаб қайнайди. Қозончани қулогидан ушлаб кўтарди, челак ичида еттинчи чирғоғ ёниб туради. Мулла Обид қозончани жойига қўяр экан, илжайди, ҳужрадан ҳовлига чиқиб у ёқ-бу ёққа айланади. Қаптархонани, каптарлардан холи ва оғзидаги навадан тўқилган тўрларни бузылган кўриб ҳайрон бўлади.

Мулла Обид ҳовли юзида турган сопол кўвачадан қўлни ювиб турган ҳолда татар қайтиб келади.

— Элтиб бердим, ҳозир юборадилар!

— Каптарлар қани?— деб сўрайди Мулла Обид қўлини мўйлабиши артар экан.

— Каптарларни... Каптарларни шаҳарлик бир ошнамга бериб юбордим.

— Нега ахир?

— Каптарларга қарашга қўл тегмайтурган бўлди... Ахир бу колхозчи каптарларинг... менинг каптарларимдан ҳам серхархашароқ келди-ку!

Мулла Обид илжайиб қўяди, сўз айлантирмайди.

Шўрва асноси Мулла Обид эркак қўйларни сатиб таначаларга айирбошлаш фикрини ва бунга бўлган эҳтиёж сабабларини сўзлаб чиқади. Татар кулади, гўё ўз болаларининг қайғусини чекаётган бир ишчан ва меҳрибон ота каби, колхознинг ўсишга аздаҳидил жон кўйдирувчи Мулла Обиднинг кўзига шу топгача кўрилмаган бир муҳаббат билан нигоҳ ташлайди...

— Ақлинг ўткир, инятинг холис, ўртоқ!— дейди татар,— мен сенинг бу фикрингга қўшилибгина тўрмайман, балки ишга ўзим бош бўлиб киришаман.

Мулла Обид ўз фикрини самимият билан қарши олинишга мишигадорлик кўрсатган каби, шу чоққача Татарнинг қишташига қарамасдан тузукроқ иштиҳоланмай чуқуниб ўлтирган шўрвага катта иштиҳо билан ёпишади, бир оз совнётган товоққа бир эмас, бир яримта нонни бўктиради...

Татар бундаги маънони сезади, меҳмоннинг иштаҳаси ўзига оғир келмаганлигини билдириш учун бўлса керак, ёнидаги сандиқдан яна икки нон олиб дастурхонга ташлайди.

— Иштаҳанг кўтарганча нонни бўктира бер!

Мулла Обид бўккан нондан олиб оғзига тикқар экан кулади.

— Яна икки нонни-ку бўктираман, бироқ товоққа сигмайди-да;

— Товоқни енгиллатгандан сўнг бўктир!

— Ҳа, бу маслаҳат!— деб кулади Мулла Обид.

— Мен сенинг фикрларингга қулоқ қоқмай келаман,— дейди татар ҳангомани бурниб,— энди сен ҳам меннинг орзумга кирсанг эди!

— ...?

— Сўзимни эшитдингми?

— Эшитдим,— дейди Мулла Обид оҳиста,— орзумгиз нима?

— Биринчи орзум шуки, бундан сўнг фирқасиз бўлиб юрмасанг, фирқага кирсанг... ўртоқ Рафиқов ҳам шу орзумни қилади!

Мулла Обид ўйланади...

— Фирқага кириш... менга тўғри келмас...

— Нега келмас?

— Мен... худога ишонаман.

Татар Мулла Обиднинг юзига тўғри қараб бош қашнади...

— Фирқаннинг бошқа йўлларига қаршилигини йўқми?

— Йўқ. Мен фақат худосга...

Татар бир оз ўйланиб ўтиради...

— Хайр, бу масала очиқ қолиб турсин. Мен бу тўғрида Рафиқов билан сузлашиб оламан... Энди бошқа орзумни айтай: ўзингга маълум, қишлоғимиз — юз фойз деярли колхозлашди, ишлар жойида бўлди. Юзлаб аъзоларимизнинг умумий мажлиси учун йиғилган вақтлари кўп бўлиб турмоқда, мана шулар қишлоғимизнинг каттароқ бир биноси йўқлиги учун қийналамиз. Ҳозир ёз, очиқ ҳавода йиғилсак ҳам билинмайди. Бироқ қиш кунлари қаерга йиғилайлик. Қор, ёмғир остида, совуқда, очиқ ҳавода йиғилиш мумкин эмас. Мана шундан бизга бир-икки юз киши сиғдирарлик бир бино топши, ёки шундай бир бинони ёпиш эҳтиёжи туғилади. Мен бу тўғрида кўпдан ўйлаб юрибман... Хатиб домлаги жўнатилгандан буён Катта масжид номозсиз қолаётганга ўхшайди, шу масжидни биратўласига ёпиб, клуб қилайликми, дейман. Ё бўлмаса ўзимиз гузар четидан бирор клуб ёпайликми? Ҳарчи буни ўзинг бир ўйлаб қарачи, жуда бошим қотди!

Сўзни эшитгандан кейин Мулла Обид чуқур сукутга боради... Бошини қашийди, муртини силайди. Аллақайси гапни ёқтирмагандек бошини чайқайди...

— Бино-ку, албатта керак! — дейди узоқ ўйлаб ўлтургандан кейин Мулла Обид. — лекин Катта масжидни клубга олиш... менга ёқмайди. Балки сиз: бу ўзи диндор, масжидни олишга худодан қўрқади, дерсиз. Ундай эмас, масжидсиз ҳам номоз ўқиш мумкин...

Татар кулиб юборади, алланарса эсига тушиб сўзни бўлади:

— Тўғри айтасан, сен тушови кун биз қишлоқни тозалатиб юрганда Бегмагнинг сомонхонасида похол ёзиб устида номоз ўқиб ўлтурган эдинг.

Мулла Обид ҳам Татарга қўшилишиб кулишди.

— Шундай... Менинг масжидни клубга олиш тўғри-сида қаршилигим бошқа тўғридан... Мени бир ёққа қўя туринг, сиз қишлоқ халқини назарга олинг. Бу халқ сиз билан менингча ўйлаб, масалага «масжидда номоз ўқув-

чи йўқ» деб қарамайди, тўғридан-тўғри «динни бузадлар, шариятга раҳна соладиклар» деб билади. Дуруст, очиқ қаршилик кўрсата олмас, бироқ ичдан кекланади. Бу эса бизнинг янги бошлаган ишимиз учун хайрли эмас. Масжиддан ҳам каттароқ. Йиғилшга қулайроқ бир бино ёпиш учун ўн минг сўм сарф бўлсин, бонинг, йигирма минг сўм кетсин. Аммо шу суммани фойда қилмади деб халқнинг кўнгилга кек жойлашга арзинмайди. колхознинг юз минг сўмлик ҳосилига лат беради.

— Шаҳардагилар бўш қолган масжидларни клубга олаётibdилар-ку!

Мулла Обид енгилча кулиб қўяди.

— Сиз шаҳарни мисолга олманг. Шаҳар халқи бошқа, қишлоқ халқи бошқа...

Татар бу жавобга ҳеч нарса демайди, дарҳақиқат шаҳар онги билан қишлоқ таассубини текислаш маъносига Ниёзм овсарни ҳам ақли етади.

— Бўлмайди дегин?

— Бўлмайди.

— Бўлмаса... ўзининг клуб солишга кучимиз етарми?

Мулла Обид бир оз жавобсиз ўйлайди.

— Кучимиз етиш етмаслигини учинчи чопиқдан сўнг айта оламан.

— Учинчи чопиқ билан бинонинг нима алоқаси бор?

— Катта алоқаси бор,— деб кулади Мулла Обид,— учинчи чопиқда пахтамининг ўсияга қараймиз: агар тўзалар чопиққа сўз бермаслик даражада ўсиб кетса, бизда куч бор деган сўз бўлади. Яъни тўртинчи чопиққа ҳожат қолмай, кўп аъзолар то теримгача ишдан бўшайдилар. Шунда ҳам биз уларнинг бир қисмини бугдой ўроғига, хирмонга жўнатамиз, қолган қисмини биюга ишлатамиз... Бизда муштумзўрлардан қолган ўн икки минг пишиқ гишт бор. Буни негизга ишлата оламиз, хом гиштни бўлса, Тиктепадан қўямиз, ёғоч ва тахта тўғриларида чакалакларимиз бор... Агар клубнинг усти тунукадан ёпиладиган бўлса... мана шуниси бизнинг катта камчилигимиз бўлиб қолади.

— Тўғри!— дейди татар,— сен айтганча тунукаси қийин... Менга қолса пахтамиз дуркуя кўрилади, тўртинчи чопиққа сўз бермас дейман!

— Ҳозирги кўриниши чакки эмас, ёввойи ўтлар қу-
турадиган саратонгача кетма-кет уч чопиқни берсак
шояд...

— Иккинчи чопиқдан бешинчи июнда қутулсак...
учинчини ўнликчидан бошлаймиз.

— Билмадим, буни ғўзаларнинг сувга талаби кўр-
сатади.

— Яхши, мен тунука тспиш тўғрисида бош оғрига-
ман... Хўп, бўлмаса иттифоқ шу бўлсин. Буни ҳам
сенинг анови масаланг билан бирга идорага қўйиб
оламиз.

* * *

Чопиққа хотин-қизларнинг жалб қилиниши суръатни
анча юқорилаштириб юборади. Еттинчи июнга қадар
судралиб борган иккинчи бўлтакни ҳисобга олмаганда,
қолмиш олти бўлтак иккинчи чопиқни икки ва учинчи
июнда битириб, идорага хабар юборадир.

Тўртинчи июнь чопиқни битирган бўлтаклар учун
дам олиш куни деб эълон қилиниши бараварида, бе-
шинчи июнда олти бўлтакдаги ҳамма эркакларга полиз
ва жўхориларнинг чопиғига чиқиб билдирилади. Шу
кун экилмай қолдирилган икки гектар картишка ҳам
экилмакчи.

Бешинчи июнь Мулла Обид олти бўлтак колхозчи-
ларини иккига бўлади. Иккинчи бўлтакни полизга, тўрт
бўлтакни жўхорига солиб, ҳар бир бўлтакни идора
қилишни ўз бошлиқларига ҳавола қилади. Фақат ора-
дан Усмон полвон билан Карим отани чиқариб ўзи би-
дан олиб юради.

Иккинчи чопиқдан чиққан ғўзаларни айланиб, етил-
ган жойларга учинчи чопиқ учун сув бериш, умуман
чопиқ сифати, ер ва ғўзалар аҳволини кўздан кечир-
макчи.

Иккинчи чопиқдан сўнгги даврни Усмон полвон
«сараги саракка, пучаги пучакка» деб таъбир қилади.
Унинг фикрича ерларнинг кучли ё орриқлигини билдира-
диган даво иккинчи чопиқдан сўнгги пайт эмиш.

Учовининг миниши учун Мардонбой томонидан эгар-
латиб қўйилган отлар устида бир оз «жанжал» бўлиб
олади.

Мардонбой буларнинг минниши учун учта қулунли бияни эгарлатган. Мулла Обид билан Усмои полвон қулунли бияни миниб юришга қарши, чунки қулунлар ёзуани босиб побуд қилади, дейдилар. Мардонбой эркак отлардан беришга қарши, чунки уларни бир оз эглантираман, дам олдираман дейди. Ҳатто кеча ўзи ҳам районга қулули бия миниб борганлигини айтиди. Бу кун районга кетган Татарга ҳам бия миндирганлигини сўзлайди.

— Икки-уч соатга отларинг узилиб қолмас эди!— дейди Полвон.

— Узуладими, йўқми, ҳар ҳолда дам олдириш керак, шунчалик диққатимни бўшга кетказмайман!

— Бўлмаса қулунларини тутиб боғланг!— деб буюради Мулла Обид Мирвали бағига.

— Ҳа, сиз қайтгунча булар билан майнавозчилик қилар эканман!— деб эринади бағи.

— Қараб турманг, тутинг!

Тўрт томонга сакраб турган қулунларни тутиб олиш анча қийин бўлади, унга Мардонбой ва Мулла Обидлар ёрдамлашадилар. Айниқса тўруқ тойча тутқич бермай, Мирвали аканинг бемазасини бешта қилади: «Сабил, ҳароми, валадизино» каби «ширин» сўкишлар билан базўр тутиб олади.

Бияларга миниб жўнайдилар. Икки томондан «ҳанг... ҳинг...» деган кишнашлар бошланади. Арқонга бирга боғланган учта қулун, оналари томонга интилиб Мирвали акани йиқитадилар. Мардонбой ёрдамга етмаса Мирвали ака судратма бўлаёзиб, кийими ердаги сийдикка беланали.

— Ҳамма ишни сен қилдинг, Мардон,— дейди бағи,— яктак иштонимни бу кун кийган эдим. Фойдасига... Шу ишни! Ювишга совун қани энди? Еки бир икки жуфт яктак иштон қибериб қўйганмидинг?

Мардонбой кулади.

— Куласан тағин, қулунларингга фалоним... Кетмошинг бўлса худой урган инжиқ. Сен бўлсанг унлач бадтар... буни қара, шу ҳам гапми?

— Хафа бўлма!— дейди Мардонбой, нима, сен номоз ўқийсанки, кийиминг бетаҳорат бўлса... Эрта-бириси кун кооператив очилади, шунда бошлаб яктак иштонликни сенга олиб бераман, совун ҳам оласан.

Мирвали аканнинг аччиги бир оз босқала тушати.

— Кўриб турарман...

— Кўриб турасан... Қани ичкарига торт қулунларни.

Иккиси бирлашиб қулунларни саройга киритадилар.

Гарчи бирмунча дағалрсқ бўлса ҳам, ўзбекчада «бўладиган бузоқнинг турқидан маълум» деган бир мақол бор. Шунга ўхшаш иккинчи чопиқ билан танаси йўғонга тортиб, барглари қорамтилга мойиллашган ғўзалар ўз истиқболларидан хушxabар айтиб турадилар.

— Ғўзаларимиз чакки эмас,— дейди полвон,— булар учинчи чопиқни олгандан кейин жуда ҳам ўдағайлаб кетади. Сиз айтган тўртинчи чопиққа сира ҳам сўз бермас!

— Баъзи тулларда шона ажратишга ҳам ҳаракат кўринади,— дейди Қарим ота,— мана, мановиларнинг баёр бутогига қаранг.

— Яна уч кунни ўтказиб шу тахталарга сув берилса бўлади,— дейди Полвон,— кечиктирилса кетмон билан ўйнашиб шохини синдиради.

— Тўғри!

— Ҳарчи ўт йўқ ҳисоби,— дейди Мулла Обид.

— Чух-чух,— деб отни уват ариғидан сакратади полвон,— бунда ўт нима қилсин, кетма-кет кетмон, уст-ма-уст машина еб тургандан кейин... мен бошда машинадан яхшилиқ кутмаган эдим. Лекин жўякдаги ўт томирларини қуритишга фойдаси катта экан!

— Жўякнинг намини сақлаб беришдаги фойдаси оз деб ўйлайсизми?— дейди Қарим ота.

— Мана шу уват яхши кўтарилмабди,— дейди Мулла Обид.

— Ер кучсиз.

Нариги уват билан буниги бир-бирига нисбатан фарқи ҳол тили билан сўзлаб туради. Нариги уват ғўзаларни қишқи тўкмадан ҳар кунига икки мартаба палов еб семириб чиққан йигитларга ўхшайди, бериги уват касалхона ҳовлисида қуёшга чиқиб ўлтирган беморлар рангини эслатади.

Мулла Обид сакраб отдан тушиб, тизгинини ёнида тўхтаган Қарим отага беради, ўзи бориб шудгордан икки кило тош қадар бир кесакин олиб қарайди ва эзмакчи бўлади. Кесак берчлик қилиб эзилмайди.

— Чопиги теккис кўринадиди,— дейди кесакини ерга ташлаб,— сиз айтганча ер кучсиз экан!

— Кучсиз, бу шудгордан ҳам кўриниб туради.

Мулла Обид қўйнидан дафтарча ва тўрт энлича қисқа қаламини олади.

— Бу кимдан қўшилган ер, билмайсизми?

— Уста Тошпўлатининг ери.

Мулла Обид қўйнала-қўйнала араб ҳарфи ва эски имло билан дафтарчасига ёзади:

«Тўртинчи бўлтак қўл остида уста Тошпўлатининг ғўзаси ер кучсиз бўлганидан кўтарилмаган».

Мулла Обид дафтарини қўйнига тикиб, отига миниб олади ва:

— Буни ишма қилсак экан,— деб йўлдошларига му-рожаат қилади.

— Бу йил энди фойдаси йўқ,— дейди Полвон,— келаси йилга гўнг солинади, шу. Менинг бўлганимда ҳам икки десатча шундай кучсиз жойлар бор.

— Учинчи чопиқ билан ҳам кўтарилмаса тўртинчи чопиқ берилади,— дейди Қарим ота,— тегиз юмшатиляб турилса гўза анча ўнгғалади.

Мулла Обид бир неча вақт сўзламаздан ўллаб кетади.

— Шундай кучсиз экинни ўнггалтириш учун бир йўл эшитганман,— дейди Мулла Обид,— шаҳар теварагида деҳқончилик қиладиган немислар бундай қилар эканлар: экинга сув кира турган жойга катта ҳовуз қилиб, ичига қирқ-эллик арава гўнг солар эканлар. Ундан кейин сувратурган вақтда сувни шу гўнгли ҳовуз орқалай ўтказиб, ҳовуз теварагидан беш-ўн киши ҳовуздаги гўнгни кураклар билан кавлаб турар экан. Гўнгнининг шираси сувга қўшилиб экиннинг томирига етар, экин шу билан ўнгғалиб кетар экан. Қарим ота немисларнинг ҳафсаласига таажжубланади. Усмон полвон бу усулнинг озгина ердаги экин учун мумкинлигини, бундай катта ерларга татбиқи осон бўлмаганлигини сўзлайди.

— Тўғри, бизда мумкин эмас,— деб уни тасдиқ қилади Мулла Обид,— лекин тажриба учун бирор гектар кучсиз ерни сынаб кўриш керак эди.

Ярим соат чамаси фурсат ичиде тўртинчи бўлтак кўздан кечирилади. Бунда ҳалигидек кучсиз уватдан яна иккитани Мулла Обид дафтарига тиркаб олади.

Қатта йўлни кесиб кўчанинг нариги бетига ўтадилар. Йўл устида ерга ўрнатилган икки қулоч чамаси ёғоч бошига қоқилган тахтада:

«Четан» колхозининг бешинчи рақамли бўлтаги Ишловчи ўспириклар билан ўн тўққиз, ер йигирма бир «га» деган ёзув кўринади. Буни кўздан кечирган Мулла Обид «хотин-қизларни ҳам кўрсатиш керак экан» деб ўйлайди.

Етти бўлтак экинларини кўздан кечириш Мулла Обиднинг «шартномани тўлдиролмай шарманда бўлмасак...» деган хавфини йўқотади. Усмон полвоннинг сўзига қараганда, агар учинчи чопиқ билан сувдан урдирилмаса, бир десаткадан юз, юз ўн пуд пахта олиб бўлар эмиш. Дуруст, боягидек ер кучсизлигидан кўтарила олмай қолган ерлардан етти бўлтакда тўққиз жойни Мулла Обид дафтарчасига қайд қилиб олади. Лекин бундай кучсиз жойлар ҳаммаси бўлиб тахминан ўн беш гектардан ортиқ эмас. Усмон полвон ва Карим оталарининг сўзларига қараганда, буларни ҳам ўнгалтириб бўлади, аҳвол унча хавfli эмас. Айниқса бۇ жойларга тўртинчи, ҳатто бешинчи чопиқни ҳам аямаслик керак, дейдилар.

Шундай, бу кунги кўрик Мулла Обидни бояги васасадан қутқарганидек, бундан кейинги иш тартибларини ҳам очиқ кўрсатиб беради. Кечиктирмасдан учинчи чопиққа ўтиш, ундан сўнг, агар экин тўртинчи чопиққа сўз бермай турган даражада ўдағайлаб кетса, сугориш, орқасидан машина каби ишларни давом этдириш. Усмон полвон фикрича, ёввойи ўт босиш хавфи ҳам учинчи чопиқдан сўнг битади. Чунки, ёввойи ўтлар қутирадиган вақт июнь ойидир. Қолбуки, бутун июнь ойи «Четан» ерлари кетмон ва машина остидан қутулмай, ёввойи ўтлар нобуд қилина берадилар. Бўрада гўзалар ўздан ўсиб, шох-шаббалаб гул ҳам кўрсатиб қўядилар, июль ойида ёввойи ўтлар битади, кўкармайди деб бўлмаса ҳам, бироқ энди улардан гўза учун хавф йўқ, ўдағайлаб кетган гўза июлда кўкарган ёввойи ўтларни бўғиб ўсдирмай қўяди.

Етти бўлтакни кўздан кечириб чиқиш учун беш соат чамаси вақт кетади. Гузарга қайтиб, бияларни Мирвали бангига топширадилар. Мулла Обид идорага томон борар экан, Мирвали банги бақиради:

— Сизни Татар уйига таклиф қилди. Қайтса олдимга кирсин деди.

— Узи қачон қайтди?

— Ҳозир қайтди,— дейди Мирвали ака,— кирсангиз, нах фаранги шўрванинг устидан чиқасиз.

Мулла Обид илжайиб, Берди татар томонига бурилади, ҳамроҳлар билан хайрлашади.

Мирвали айтганча Мулла Обид «фаранги шўрва» товоққа сузилаётган пайтда кириб боради. Татар хурсанд бўлади.

— Қайнонаниг суйган,— дейди,— экинларинг қалай, хурсанд бўлиб қайтдингми?

— Чакки эмас, сизнинг ишларчи?

— Меники ҳам жойида,— дейди Татар Мулла Обиднинг олдига шўрва қўяр экан,— ўртоқ Рафиқов сенга салом айгди.

— Саломат бўлсин,— дейди Мулла Обид,— менга шўрвани кўп сузгансиз, мен ҳали уйимдан ҳам овқатланаман. Бир озини сизнинг товоққа қайтарай.

— Йўқ, керак эмас. Бу шум декчани сен қазил ўйлайсанми,— дейди Татар,— яна икки кишини тўйдириллик шўрва бор, қани нонни тўғра... Бу кун мен жуда ҳам теримга сиғмай қайтдим, тунука масаласи ҳам ешилладиган бўлиб қолди. Энди сен одамдан ўктамлик қилсанг бас!

— Тунука топдингиз?

— Топдим,— дейди Татар мағрур,— ўртоқ Рафиқов агар пахтага зарар бермасангиз, ишни бошлай беришгиз, мен тунукани оталигингиз Ильич заводидан бердираман, завод қўлида бир вагон оқ тунука бор деб айтади. Фақат, илгари техник чақириб план ва смета тузиш, неча пуд тунука керак бўлишини билиш зарур экан.

— Хўп... сара бўпти.

— Пошшоликнинг заводига юз, икки юз пуд тунука ҳеч гап эмас-да,— дейди Татар,— денгиздан бир челақ сув олгандек гап... Ҳа, айтганча, ўртоқ Рафиқовга сенинг танача масалангни ҳам гапирдим. Жуда ҳам маъқул кўрди, яхши фикр, тездан қўйларга айрибошлангиз, кечиктирмангиз, дейди. Фақат таначалар зотли бўлсин, бозордан тўғри келганини ола бериш ярамайди, дейди, сотиладиган зотли таначалар ўзимизнинг қиш-

лоқдан ҳам топилиб қолади, кеча Рашидбойнинг боласи бир ярим яшар зотли танаҷам бор деган эди.

— Ҳа, зотли танаҷаларни топиш қийин эмас.

— Бунда ҳам ўзинг бошқаларга намуна бўла оласан,— дейди Татар шўрвани хўр-хўр ичиб,— ўзингда ҳам швед сигирининг танаҷаси бор.

Мулла Обид бош қашинади...

— Бошингни қашима,— деб кулади,— тенг еганини тангри суйибди...

— Бир гап бўлар...

— Бир гап бўлар деб думдор қилма,— дейди Татар,— хўп бўлади деб айт.

Мулла Обид иккиланади...

— Хотиним кўнмасмикан... Сигир қиламан, деб ўлиб юрган эди.

— **Хотинингни кўндир...** Сен колхозга ўрталарни тортинида **аўр қақрамонлик кўрсатдинг**, энди бир танаҷани...— деб кулади Татар ва мавзунни бино устига буради,— энди бино учун одамни қачон берасан?

— Учинчи чопиқдан кейин.

— Илгари эмас?

— **Илгари мумкин эмас.**

— **Учинчи чопиқни қачондан бошлайсиз?**

— **Учинчидан сув бермакчи бўлдик. Чопиққа ўн бешдан илгари келмас.**

— Биринчи июлгача одам беролмайман дегинчи?

— Беролмайман... Лекин шунда ҳам кўп киши эмас.

— **Нега кўп киши эмас?**

— **Учинчи чопиқдан кейин кучини бир нечага бўламиз, бу кунга кўриқ шунини кўрсатади,**— дейди Мулла Обид,— хотин қизлар тўртинчи чопиқ лозим бўлган баъзи жойларда чопиқни давом этдирадидлар, бир туркум аъзолар суғоринида қолдириладидлар, иккинчи туркум бугдой ўроғи ва хирмонга жўнатиладидлар, учинчи қисм ҳозиргача бизда йиғилган гўнг ва ариқ қазилганда чиққан лойқаларни гўнг талаб ерларнинг тепасига аравадаб таший бошлайдидлар. Тўртинчи қисмин иккинчи ўрим бедага солиш керак. Бешинчи қисм сизнинг бинога...

Татар бошқаларга бир нарса демаса ҳам, гўнг ва лойқа таший тўғрисида эътироз қилади:

— Гўнг одатда куз ва баҳорда ташилади, ёзда ташиш... Бунингга мен кўшилмайман.

Мулла Обид сўзни эшитмайди, Татар иккинчи қайта такрорлайди.

— Ёзда йиғилган гўнг ва лойқани мен ҳам кузда ташиш фикрида эдим,— дейди Мулла Обид,— бироқ, кузда гўнг ва лойқа ташишга қўлимиз тегмас экан. Биринчидан биз кузда ҳамма кучин теримга бериб, тезда ерни кузги ҳайдашга бўшатишимиз керак, бу жиҳатдан кузда ишчи кучимиз етмайди; иккинчидан, кузда ҳамма от-арава пахта ташишга банд бўлиб, гўнг учун от-арава ҳам тополмаймиз. Пахтадан кейин кўш... Кўкламга қолдиришни эса, маъқул кўрмайман, кўкламда ҳам бизни ташиш учун гўнгимиз ва бундан бошқача иштаримиз ҳам бўлади. Масалан, баъзи чала кучсиз ерларга бирор минг арава ранг солиш фикрим ҳам бор.

— Ранг нимаси, қаёқдаги машаққатларни уйлаб топасан,— дейди Татар,— ўзимиздаги гўнг етишмайди дединг, лойқага ҳам кўндик; энди ранг...

— Барибир етишмайди,— дейди Мулла Обид,— Усмон полвоилар ҳозирча гўзага ҳар қанча юқори баҳо берсалар ҳам, лекин меннинг кўнглим тўлинқирамайди, кўп ерларимизни гўнгламасак барибир «эски тос, эски ҳаммом»... Бизга кўп гўнг керак, гўнг тонмаганда ҳалигидек чоралар керак.

— Келаси йил ҳукумат ерни кучайтирадиган дорини кўплаб берар эмиш.

— Берга солишга жой топамиз,— дейди Мулла Обид,— бу йилги олган дори беда учун мужарраб бир даво экан. Шу дори солинган ўн гектар беда жуда ҳам тирсиллаб кетди. Ҳукумат берадиган дориларни келаси йил қолмиш бедаларга соламиз. Хўп... Бизга у ёқни қўя туриб, ўзимиздаги имкониятларга қараш керак. Яхши ўйласак, ўзимизда имконият кўп. Масалан, сигирли, қўйли аъзоларнинг рўзгоридан ҳар йил минглаб арава гўнг чиқарсак мумкин. Ҳолонки сигир гўнглари таппи, қўй қумалоқлари қий қилиниб ёқилади. Биз шуларга бир чора кўрсак эди... Мен бу тўғрида идорага маъруза қилмоқчиман.

Татар хохлаб кулиб юборади:

— Сенга гўнг савдоси тегибди,— дейди кула-кула,— таппи ва қий ёқишни ҳам маъъ қиламан дегин!

— Чора йўқ, манъ қиламиз!— дейди Мулла Обид,— биз қий ва таппя ёқувчиларга ўтин берсак манъ қила оламиз. Яхши ўйлаганда, бунда кучатурган гап йўқ; баъзи районларимизда киши гўнгидан ҳам фойдаланадилар деб эшитаман. Агар биз чинлаб ҳақдончилик қилатурган бўлсак, ҳали бизга ҳожат ўраларимизни юза қазитиш тадбирига ҳам эҳтиёж тушса керак!

Татар энди кулмайди. Мулла Обиднинг қаршисида энгил ўйлаш зўр бир камчилик эканлигини ҳис қилади...

7. ҚУЁШ БИЛАН ҲАМ КУРАШАМАН

Учинчи июлнинг тонг салқини буқунги қуёшнинг туғуши олдида узоққа чидаб боролмайди. Ёқимли салқин ва нафис эсаётган тонг ели, оқ тутун ичида барқ уриб чиқаётган қуёш ҳаракати билан нафас олиш учун ёқимсиз илиқ бугга айланади. Эрта билан бирор соат тинган сув каби шаффоф ҳолда турадиган ҳаво ҳам бугга тутилган ойнадек хира тусга киради... Суви кўллаш орқасида сизот — изза ҳолига келган, теварагини барди, саломалик ўтлари босган, поёнсиз гўзапоялар орасидан айланиб оққан ариқ устларидаги чивинлар тоқатсизлангандек, гивирлаша бошлайдилар. Енғоқ остида ўчоқ қазиб, ўн кетмон тупроқ тортиш билан манглайн терчиган Юнус ота кетмонига суяниб нос отар экан, ўз-ўзига:

«Бу кун кабоб пиширсак ҳам бўлади», деб сўзланиб қўяди,— Аваз, сеп отининг чиқарган бўлсанг анови тутга боғла, аравани бўшатма — турсин, илгари икки челақ сув олиб келчи!— Аравага озиқ-овқат ортиб келган Аваз отни тутга келтириб боғлагандан сўнг, шотига боғланган иккита челақни келиб олади.

— Сувини челақлаб ташиб юрмайлик,— дейди Аваз,— қайтишда ўрук тегига сув очиб келаман.

— Жуда яхши,— дейди Юнус ота отзидаги носини туфлаб,— сувини тезроқ келтир, ўчоқнинг дойига ҳозир сув керак бўлади.

Иккиси шу сўзни сўзлашганда ерининг этагидан бир тўда елкасигиз кетмон қўйган йиғитлар кўринадилар, йиғитларнинг орқасида от олдига катта бир самоворни ўнгарган яна бир отлиқ ҳам кўринади.

Юнус ота ўчоқни тозалаб, қозонни ўчоққа хомаки қўндирган пайтда, йигитлар ёнғоқ тагига етиб келадиларда, тарс-турс қилдириб елкаларидаги кетмонларни ерга ташлайдилар.

Уларнинг уч-тўртталарини истисно қилганда, кўплари деярли олдн очиқ қалами ятак, қалами иштон кийиб, оёқларида кўн этик, бошларига ҳар турли дўғли кийиб, белларини бир метрдан мўл қилиб кесилган, ихшигина кирлаб сарғайган хом сурп билан боғлаганлар.

Кўпчилик йигирма билан қирқ орасидаги йигитлар бўлиб, орада уч тўртта қирқ-эллик, ҳатто олтмишга яқинлашган бир мўйсафид ҳам кўринади.

Улар кетмонларини ерга қўйгандан кейин, сўз қўйишгандек белбоғларини ешиб, манглайларини шу белбоғ билан танғий бошлайдилар.

Орадаги икки-учта яланг оёқ ёшларнинг бириси бўлган йигирма икки йигирма уч ёшлар чамалик бир «беўхшоқ» йигит Юнус отанинг ёнига келади ва энгашиб ўчоқ ичига мўралайди.

— Ўчоқни қотирибсиз, ота,— дейди тақдир қилиб,— чопиқни битирган кунимиз ўхшиатиб бир палов дамлаб, иккита «мўйсафид» дан чақирадиган бўлибмиз!

Қозон теварагини тупроқ билан тўлдираётган Юнус ота илжайди, унинг онда-сонда чуқуртан бўлиб қолган тишлари кўриниб кетади:

— Агар бугун қизил саллани олсанг, албатта.

«Беўхшоқ» деганимиз ҳақиқатда ҳам қўпол, суяги йўғон, қадди қисқа, яъни бўйидан олиб энга урилган боши беҳад катта, кишига қараган пайтда, айниқса, ёш болаларни — қўрқутарлик даражада гилай, филники каби йўғон ва тўмтоқ оёқли, қўллари ҳам оёгига яқин бир сифатда. Юнус отанинг бояги жавобидан кейин йигит тўмтоқ қўлларини юмруқ ҳолига қўйиб, тишини қичирлатади, гилай кўзини «даҳшатли» ҳолга кирғизади:

— Оламан албатта оламан!— дейди ва теварагига аланглаб ўзидан олти қадам нарида бир ярим метр чамаси қизил сатинини бошига чўлғаб ётган чуваккина ва афтидан улусимонлик кўриниб турган бир йигитга қарайди.

— Қизил саллани берасан, оламан!

Бошига қизил салла чўлғовчи йигит жавоб ўринга илжайиб қўяди.

— Оласан!— деб пичинг отади Юнус ота,— қизил салла деб етти йигит йиқилди, сен саккизинчи қурбон бўлмасанг яхши эди!

— Самоворни ол, каллахом!— дейди отда келиб тўхтаган бўлтакбоши — Ислом новча.

«Беўхшоқ» йигит нима ҳам демакчи бўлиб турганда, сўзи бўлтакбоши Ислом новча томонидан бўлинади, самоворни олиб четга элтиб қўяди.

«Беўхшоқ» йигит, яъни бўлтакбошининг тэъбирича «каллахом»нинг асл исми Розик бўлиб, фаёқуллоддароқ яратилганлигидан бўлса керак, унинг шахсига аччагина лақаб тўқиганлар. Сийлаган киши уни ўз исми билан «Розик» деб атайдди. Бировлар «каллахом» деб чақириб, унингча «пўлағур», тўртинчилар эса тўғридан-тўғри «кўр» деб хитоб қилади. Лекин «ғилай» деб уни ҳеч ким атамайди. Эҳтимолки, Розикбойга нисбатан «ғилай» сўзини «ҳайф» ёки «эсиз» ҳисобласалар. Бу лақабларнинг Розикнинг ўзи томонидан қарши олинишига келганда, бундай лақаблардан чуқола таққанча ҳам ранжинмайди, балки табиғатга «қўшимча» тараққасида бағишланган қизиқликларидан озгина нишлатиб қўйишга руҳсат берилганлигини сезади.

Розикбойга тақилган лақаблардан «пўлағур» сўзинининг яратилиш сифатини яхши тавдалаятирганликдан, биз ҳам бундан сўнг уни «Пўлағур» деб юритамиз.

«Пўлағур» самоворни олиб қўйгандан сўнг, белдаги рўшолнинг саллақ тахлаб манглайини боғлайди. Олди очик яқтақининг кўкрак тўғрисида тақилган боғичларини бир-бирисига келтириб боғлайди. Сўнгра қасқа, семиз билатини шимариб, кетмонини кўтарганича қизил саллаёй йигитнинг олдига келади:

— Имонингни ўгуравер, Бадал!— дейди Пўлағур кетмонини ерга қўйиб ва сўннинг бошига юм-юмалоқ мушга билан гурс этиб уряб қўяди,— ё бўлмаса оёғини ўн!

Пўлағурнинг бу сўзидан ёш яланг хохолашиб, кексалар илжайишадилар.

Бўлтакбоши — Ислом новча кетмонини қўлига олиб, ҳаммадан ярим газ юқори турган ҳадда билан сўзанинг устига келади. Унинг орқасидан бошқалар ҳам эргаша-

дилар. Кейинги суғориш билан анчагина кўтарилиб қолган ғўзанинг ҳозирги кўлагали жойлари бир қадар лой, беш-олти одимгача серхато ва қисқароқ бўйли кўринадилар. Қолмиш ғўзалар эса кўз илғамай сойга тушиб кетгунча олтинш-етмиш сантиметр чамаси дуркун ўсган ва аксар тупларнинг қуйи бўғимларида сарғиш-пушти капалак қўнган каби гуллар кўришади.

— Бу ерлар лойроқ, кетмонга ёпишади!— дейди бўлтакбоши ва беш-олти қадам ғўзадан ташлаб ичкарига боради.— шундан бошлайлик, қолдирилган ғўзаларни кечки пайт бошлаймиз.

Бўлтакбоши нашали уват ёнидаги чет қаторига ўтиб, ўзининг ён қаторига Пўлағурни чақиради:

— Қани, каллакдор полвон, менинг ёнимдаги эгатга; сиз Бадал қаҳрамон, каллакдорнинг ёнидаги қаторга; сиз ўртоқлар, ўз қаторларингизга жойлаша беринглар.

Пўлағур бўлтакбошининг ёнига, унинг ёнига Бадал келиб тушади. Бошқа қаторлар ҳам колхозчилар билан тўлиб, йигирма қадар эгат эгалланади.

— Бир, икки, уч... мен билан ўн тўққиз! Тўғри. Қани, оғалар, бошладиқ! Каллахом, сепламага йўл йўқ! Бадалбой, сиз ҳам эҳтиёт бўлинг! Кесақлар ушалсин, ўтлар ўлсин, бўғузлар тўлсин... Кетмонни томирдан қочириб юрутасиз, башарти бир қатордан зарарланган бичор туп ғўза кўринса ҳисобга олмайман!

Пўлағур қўлига туфлар экан, кўзини ола-кула очиб, қаторнинг бошига қараб олади ва «шарманда қилма» дейди-да, кетмон ташлайди. Бошқалар ҳам чопиққа бошлайдилар: кетмонлар олдин-кетин кўтарилиб туша бошлайдилар. Тарс-турс, чақ-чуқ этган товушлар чиқиб, юқори кўтарилган кетмондарнинг йилтироқ сиртига тўқунган қуёш нури ялт-юлт чақнаб туради. Пуштадаги қуруқ тупроқлардан азроқ чанг бурқиб кетмонлар билан ўйнашади ва теваракка тарқала бошлайди. Чопиқдан чиққан жойлар силлиқ манзара ола борадилар.

Пўлағур бир оз шошинқираган ҳолда тарс-турс кетмон уради. Бадалнинг кетмони у қадар шошиб тушмаса ҳам, бироқ ҳар бир кетмон керакли жойга тушиб, бир тупни икки-уч кетмонда саришталаб боради. Ҳар иккисининг чопиғига кўз қирини ташлаб борган бўлтакбоши бир вақт кетмонига суяниб тўхтайтиди.

— Сен, каллахом, чопиққа бир оз чала кўринадан, кучинг бекорга сарф бўлмоқда,— дейди бўлтакбоши,— кетмонни мўлжаллаб ташла: биринчи кетмондан ўт ўлсин, кесак ушалсин, томир бўшалсин ва шу тупроқ билан нариги ғўзаңинг бир ёқ бўғозни ҳам тўлсин. Иккинчи кетмонда беринги бўғоз тўлиб, учинчи кетмонда чала қолган ўринлар қумлансин. Онда-сонда учраган катта кесакларни кетмоннинг муҳраси билан бир ур-да, кетавер! Ҳозир Бадал билан баравар бораётган бўлсанг ҳам, бироқ узоққа чидолмайсан, негаки, бирининг ўрнига икки куч сарф қилмоқдасан.

Пўлағур ишлар экан, бўлтакбошининг сўзини тинглайди. Чунки «душман» ҳазил эмас, бир қадам ҳам олдинга жўнатиш «фалокат» келтиради...

— Тўғри!— дейди Пўлағур,— ишимнинг пўлкилигини ўзим ҳам пайқаб қолдим!

Чопиқчилар кулиб юборадилар.

— Балли!— дейди бўлтакбоши,— сенда Бадалнинг икки кучи бор, бироқ ҳадис йўқ. Кетмонни ҳамма вақт юқори кўтариб бир қўнуқда тушурма; кесак кўчиратурган бўлсанг, баланд кўтар-да, ўрта дамини ишлат, қумлашда миёна кўтариб ўнг даминигина яшлат, керак бўлмаганда сўл дамини ишлата кўрма! Ама, ана, тамом!

— Оббо...— дейди ишдан тўхтаб Бадал,— таълимнинг ҳаммаси бу кунга йиғилиб қолган экан-да, хўжайин!

Бўлтакбоши илжайиб қўяди.

— Мақсад, сенлар тушунганча қиморбозлардек бир-бирларингдан ўтишдан, ҳунарни яшириб ютушда эмас,— дейди бўлтакбоши,— колхоз учун уста чопиқчилар керак, чопиқни ўз вақтида битириб олиш керак; мен буни ҳамма вақт сўзлаб келаман. Тўғрисини айтганда, Розикбой бу турганларимизнинг ҳаммасидан ҳам зўр, бироқ, чопиққа келганда ҳунари йўқ. Агар шу каллахом чопиққа роса уста бўлса, бир кунда икки маркалик иш қила беради. Бу нима деган сўз? Агар чопиққа омилкор бўлган Розикбой биз билан ўн беш кун иш қилса, ози икки гектар ерни ортиқ ишлаб, мана шу турганларни бир кун илгари ишдан бўшатади. Иккинчи ёқдан чопиқни ҳам ўз вақтида бажаришга имконият беради.

— Икки кишилик марка ҳам олади денг, Хатиб домланинг ола сигири ҳам шуники, денг!— дейди Пўлағур.

Колхозчилар кулишадилар.

— Узаро мусобақа керак,— дейди давом қилиб бўл-такбоши,— шу билан бирга, билган ҳунарни бир-биримиздан яширишимиз яхши гап эмас. Тўғри келган сөз-ийин бир-биримизга тажрибаларимизни ўргатишимиз зарур!

— Қойилман, улуғим?— дейди Пўлағур кетмон ташлаб,— ғаламусга одоб беринг, ғаламусга!

Чопиқ давом қилади. Мусобақачилар кўпчиликни орқада қолдириб олдинлайдилар. Қуёш бетини ердан кўтарилган оқ туман қоплаб лойқатади. Тиқ этган шамол юрмай, нафас олишни қийинлаштиради, чопиқчиларнинг манглайларидаги рўмоллари тер билан ҳўлланса ҳам, ҳали сиқиб ташлайдиган даражага етмайди. Эттироқ йигитларнинг яқтак елкаларида бирмунча тернишоналари кўринади.

Ислом бўлтакбоши манглайига терилиб қолган терни бармоғи билан сидириб ташлагач, олдн очиқ яқтагининг икки барини еляптиб қўяди.

— Аваз, ҳааай!!

— Ҳа-а!

— Отларни настга тушириб, беда анғизига боғла, қайтишингда ўша тарофдаги кўрғонлардан товоқ-хоса йиғиб кел! Ҳозир самоворнинг қайнаган бўлса, бизга бир қумгон чой дамлаб кел!

— Ҳўп!

— Бормисиз, улуғ!— дейди Пўлағур, лекин ўзи чопиқдан тўхтамайди,— халқумлар қуриди-ку!

Мусобақачилар бошқаларни ўнлаб одим орқада қолдирадилар. Ҳар иккиси ҳам барабар бормоқдалар, орачора Пўлағур бир-икки одим олдинласа ҳам, буни Бадал сизди дегунча бир чираниб етиб олади.

Пўлағур кутмаганда Бадал ишдан тўхтаб манглайидаги рўмолини ечиб бет ва бўйин терларини артиб елпинади. Липпасидан носқоворини чиқарар экан:

— Тўхта, каллахом, нос отиб оламиз!— дейди.

Пўлағур қулоқ солмайди.

— Носнинг нимаси, мен носни ташладим,— дейди,— кўзинг тиндимми?

— Қўймайсан, кўр!— дейди орқадан аллакким.

— Қўймайман, букун Бадалнингнинг ийғини чиқараман!

Бадал носқовоқни нари-бери өззига тўқиб, қўлига кетмонини олади:

— Бадални шоширди! Бадални эсанкиратди!

— Бўш келма, Бадал! Савалай бер, Розик!

Бадалнинг бояги тўхталишида Пўлағур уч-тўрт одим олдинлаб қолади. Бадал эса етиб олиш учун дам-ма ҳунарини сарф қила бошлайди. Иккисининг ҳаракатини ва чопиқ сифатларини кўздан кечириб турган бўлтакбоши орқадан қичқиради.

— Сепламага айланмангиз, йигитлар, сен, калла-хом, бояги таълимни эсингдан чиқарма!

Пўлағур орқасига қарамасдан жавоб беради:

— Таълимингиз тошга битилди, улуғ!

Қумғонда чой келиши билан отзидаги тупуги қуруган чопиқчилар чуғурчуқдек қумғонга ёпишадилар. Ҳар ким пиёладан илгары тўлдиришга шошилади. Бироқ мусобақачилар жойларидан қўзғалмайдилар.

— Сизлар ҳам чой ичиб олинг, йигитлар!— дейди бўлтакбоши.

Мусобақачилардан жавоб бўлмайди.

— Улар ҳали ёш,— дейди кулиб чеп колхозчи,— уларга чойдан ҳам юз суви керак!

— Букун Бадал қизил салладан ажралди-ёв!

— Йўқ, ажралмас,— дейди кечаги кун Бадалдан енгилган Соҳибтой,— Бадал чапдас.

— Қанча чапдас бўлса ҳам, бир ҳафтадан бери курашиб чарчаган!— дейди чол колхозчи,— беш қадам ўзидан ўтказдим, бу энди бўлмайди деган гап.

— Бадал чўзилиб қопти, кечаги дабдабаси йўқ.

— Кўринг, биздан хили қув экан, Жалил!— дейди ўтган кун Бадалдан енгилган Раҳимберди.— бу итдан туққан кўр, Бадалнинг мазаси кетган кунни жуплаб беллашди.

— Мен сўзларингга қўшилмайман!— дейди орқароқда чой ичиб ўлтурган чандиқ йигит,— хунасанинг илги тўла, ундан кейин, букун чопиқ йўлини ҳам анча ўрганиб олди.

Бир пиёладан чой ичиб, ҳалқумини хўллаб олган чопиқчилар ишга тушадилар.

Бадал Пўлағурни қувлаб боради. Пўлағур ўзига етказиш ўрнига билъақс ундан аста-секин узоқлашади. Ҳар иккиси ҳам ўздан терлайди. Айниқса Пўлағурнинг

яктаги сувга солиб олгандек шалаббо бўлади. Шалапшулуп қилиб халақит бера бошлайди.

— Ешсам қутуламанми!— деб ҳайқиради бир вақт Пўлағур ва яктагини ечиб чопилган пуштага иргитади Иштонини липпа уриб, яна кетмонга ёппшади, орқадагилар кулишадилар.

— Офтоб уради!— дейди бўлтакбоши.

— Эй, мен бугун офтоб билан ҳам курашаман!

— Жони савил, қизи талоқ!— деб кулади чол колхозчи.

— Экавинг келиб чой ич!— дейди бўлтакбоши.

Бир оз жавобсиз чопиқни давом этдириб борадилар. Пўлағур ишлаб турган ҳолда орқасидагидан сўрайди:

— Чой ичамизми, шерик?

— Ичсак ичамиз!

Иккиси қумғон ёнига келади. Пўлағур бир пиёлани Бадалга қуйиб иккинчисини ўзига солар экан, Бадалга манглай остидан мўралайди.

— Тобинг қалай, шерик?

— Яхши.

— Саллани уринтирмай топширсанг дейман?

— Топширишга ҳали вақт бор.

— Анави кетмонларингни бир-биридан туриш фарқига ҳам қараб қўй.

— Беш қадам нари-бери билан бир жойга боролмайсан.

— Хўп, носингни ол бўлмаса.

Чойли пиёлаларни гўза кўлагасига қуйиб нос чекишадилар. Пўлағурнинг қуёшда куйиб мис рангга келган елкасидан ва манглайдан тер қуйиб турадир. Бўйин томири тез-тез ташқарини туртиб бурун катаклари нафас олиб чиқарганда сиқилиб, керилади. Бадалнинг чакка томирлари ўқлогдек ташқарига туртиб, кўзи қон қуйилган каби қизариб кўринади.

Пўлағур оғзидаги носни туфлайди, қўлига чойни олиб оғзини чайқайди.

— Сен, Бадал, иним, боя бир янглишдинг.

— Нега янглишдим?

— Иш пайтида нос чакиб янглишдинг. Занталоқ носни чакканингдан кейин чуллатади, бир нарса ичмасанг кишини абгор қилади. Сен нос чакиб олгандан кейин мен арвоқингга фотиҳа ўқиб қўйдим. Кейин ҳар қанча

уринсанг ҳам менга етиб келолмадинг, қайтага судралиб қолдинг. Агар мен чой ичишга кўнмасам, пуштада ўлиб қолган бўлар эдинг... сўкма, сўкма даюс, сенга ўхшаган одам тарашлар, кўр Розикни аҳмоққа ҳисобласалар ҳам, лекин, мен сенга ўхшаш хом даюсга қирқ йил дарс бераман!

Иккави икки пиёладан чой ичиб олгунча эрмак учун «ширин-ширин» сўкишиб оладилар-да, яна кетмон кўтариб ишга тушадилар.

Тахтанинг қадди бир юз эллик метрлар чамаси бўлиб, ёноққа келиб битади. Ёноқдан эътиборан сойга тушгунча кўндаланг эгатли алоҳида тахта бошланади. эгатнинг охири яқинлашган сайин бадалнинг кўзи Пўлағурнинг қаторига туша бошлайди. Чунки Пўлағур Бадалдан ўн одим чамаси илгариллаган.

Орадан яна ўн беш даққа чамаси фурсат ўтиб, Пўлағур Бадалдан ўн икки одим илгари кетган ҳолда ўз ҳиссасини битиради ва ҳеч нарсага қарамай ялангоч елкасига кетмонини кўйиб, чопиқчиларнинг нариги ёғидаги янги қаторга юради ва ёқимсиз қилиб:

— Савлатингга, гайратингга қойилман!— деган ялони айтиб қўяди. гўё бу билан ўзининг муваффақиятига жар солади. Колхозчилар кулишадилар.

— Қаллахом бажо,— дейди чол колхозчи.

— Бажолигини айтишга ҳали вақт эрта!— дейди бўлтакбоши.

Бўлтакбошининг бу сўзи мақтов кутиб турган Пўлағурга унча ёқмайди:

— Етти ярим газлик соянгиз бу ёққа оққандами?— дейди Пўлағур ва янги қаторни чопи бошлайди.

Пўлағурнинг сўзи ҳаммани хоҳлашга мажбур қилди. Чунки Пўлағур «етти ярим газлик соя» деб бўлтакбошининг узун бўйидан киноя тўқийди.

— Уббо, тўймағур, улуғни олди!

— Олганда ҳам ёмон тишлади.

Бир неча вақт кулги ораси узулмай туради. Исломбойнинг ўзи ҳам кула-кула ишлайди.

Пўлағур янги қаторни Бадалдан ўттиз одим илгари битириб, Юнус отанинг олдига — қозон бошига келади. Манглавини тағъиган хом сурпни ечиб, устидан че-

лакдаги сувни қуяди. Сиқиб ташлагач, манглайини вагидан танғиб олади. Қозондаги аста-секин қайнаб турган ошга узоқдан мўралаб «меникини серқатиқ қиласиз!» дейди ва Бадал келаётган қаторнинг ёнига, ўзининг буюкниги учинчи қаторига тушади.

Негадир, ҳозир чопиқчилар орасидаги боя давом этган чақ-чақ ва борди-келди гаплар битиб, ўртани бир жимлик қоплаб олади. Мусобақачилардан бошқаларнинг кетмонлари, суви озайган обжувознинг пайқобидек салавглаб-салавглаб ерга туша бошлайди. Улар иккинчи қаторни яримлатаётганда бу салавглаш яна бошқача тус олиб, баъзан юқори кўтарилган кетмонлар алжаб бир-бирисига тарақ-туруқ тўқиб ҳам кетади. Кетмонлар тўқинишгандан кейин ўзаро олағовур, кулги ва гап бошланади.

— Мастмисан,— дейди кетмон тўқинишганинг бари яқинчисига.

— Маст эмисман, дўлда кеч гап қолмади.

Бўлтакбоши буларнинг сўзидан ниҳаяди ва Юнус отага ҳайқиради:

— Буларнинг жанжалини эшitasизми?!

— Эшитиб тураман.— дейди ота тишсиз оғзини илжайтириб,— ошининг ўтинини яқинда тўхтатдим, бир оз совиса қатиқлайман!

Исломбой чопиқчиларга ўзларини озгина «тетик» туташга тавсия қилиб, «сув бўйигача» сал қолганлигини айтиб ўтади.

Яна бир оз чопиқ боргандан сўнг Юнус ота ошга чақиради. Мусобақачилардан бошқалар Аваз сув сепиб қизиз тушаган ўрик соясига бирин-бирин келяб ўтира бошлайдилар. Аваз уларга кўкчой бериб туради. Исломбой елпина-елпина қозон устига келади. Ош чамасини ва пиширишни синаб қарагандан сўнг, мусобақачиларни чақиради:

— Бас энди, ошга чиқинглар!

Исломбой қизиз ёнида қўлни ювар экан, Пўлагурнинг бояги пайрови эсига тушиб кулади.

— Қаллахомнинг мендан аччиғланганлиги тўғри, букуи Бадалнинг мазаси йўқ.

— Мазаси қочди, деб айтдингму.

— Энди ҳам мазаси қочмасинини, етти кундан бери

бир ярим патта ишлаб келади!— дейди ёнбошлаб ётган чол колхозчи.

Мусобақачилар ҳам ишдан чиқадилар. Бадал қизил саллани бошидан оlib ўзини елиб келади. Орқада келган Пўлагур манглай рўмоли билан яланғоч бада-нини артиб, терини қуритади.

— Ҳа, Бадал, маза жўқа?— дейди Соҳибтой.

— Маза қочди!— дейди Бадал бошини чайқаб.

«Даъвогар»нинг ўз оғзидан чиққан «маза қочди» сўзи билан Пўлагур диринглаб юқори сакрайди ва од-дек кишнаб юборади. Колхозчилар кулишадилар.

— Уббо, ҳаромқотқурай!— дейди Раҳимберди, — Бадални енгдингми?

— Бу ҳали ҳисоб эмас — дейди Исломбой, — лоқал юз одям олдимламаса мен ҳисобга олмайман.

— **Ҳўп, хўжайини, хўп,**— дейди Пўлагур, — кечки пайт колхознинг новча муфтиси (кулги) мендан икки юз одимни ҳисоблаб олсин, фақат ҳозир менинг номим-ни иккита, ошимни уч товоқ қилишга фатво берса бас!

Аваз колхозчиларга биттадан новча улашиб чиқиб бўлтакбошига ҳам битта новча бериб ўтади. Навбат Пўла-гурга етганда Аваз бўлтакбошига қарайди:

— Тўймағурга иккита новча бер, Бадалга ҳам икки-та!— дейди Исломбой.

Чопиқчиларга бир товоқдан ош берилади. Тўрт ки-шига товоқ етишмай, икки пиёласи бир товоқ ҳисобидан улар ҳам тинчтилидилар. Биринчи навбат ош ичалиб, иккинчи қайта ош сузлади. Лекин буни биринчи то-воқ каби тез бўшамайди, чопиқчилар, кўпроқ иссиқ ош билан айдириб чиққан терларини артиб туришга маж-бур бўладилар.

Пўлагур иккинчи товоқни бўшатиб, монни ҳам еб битиради.

— Фақириники учтами, хўжайини?— деб астагина то-воқни кўтариб Исломбойга қарайди.

Исломбойдан «уч товоқ» жавобини олиб, товоқни Авазга узатади:

— Жуда ҳам тўлдирма, буниси ўзи илтиқ!— дейди.

Гур этган кулги кўтарилади.

— Шошма, Аваз ўғлон!— дейди Пўлагур,— жазни сал ортиқроқ ташла, домла Розикохунга десанг ўзи билади!

Чопиқчиларга яна ярим товоқдан ош тегади. Ошдан кейин бир пиёладан чой ичиб оғзини чайқагандан сўнг, дарров ишга тушадилар. Чунки, яна икки соат чамаси ишлагандан сўнг қуёш тик кўтарилиб, кун ўбдан қизикқандан кейин ҳаммалари ишдан чиқиб икки соат ухлаб оладилар. Шунда улар тилаганча чой ича биладилар.

Қуёш қизигандан қизиб боради. Кўкдаги қушлар учушдан тўхтайдилар. Ғўза устида учиб юрган оқ-сарик каналаклар ғўза бағрига кириб яширинадилар. Чумол ва чигирткалар ҳам кесак ва ўтлар остига кириб олишга мажбур бўладилар. Тенаракни оғир бир сукунат қоплаб олади. Аммо жимликни колхозчиларнинг ер ва кесакка тўқинган кетмон товушлари бузиб туради.

Қуёш тиги баданга ёсмиқ ойнадан ўтган каби жазиллаб тўқинади. Шамол йўқ. Кетмоннинг кўтарилиб тушишидан ҳосил бўлган шамол ҳам иссиқ буғ бўлиб димоққа киради. Айниқса, ҳозир кўпроқ бурқий бошлаган қанг тағлайни қақратиб, чопиқчиларнинг йўталиб олишга, тамшаниб тағлайни намлаб туришга мажбур қилади. Йигитлар дам-бадам тўхталиб елпинадилар. Манглайларидан фовқулодда қуйиб турган терни артиб рўмолларини диқиб ташлайдилар. Этиклиларга унчалик сезилмаса ҳам, яланг оёқларга қизгин кесакда узоқ босиб туриш мумкин бўлмай қолади. Тез-тез бир ўридан иккинчига сакрай бошлайдилар.

Мусобақачилардан Пўлагур ўзининг учинчи қаторини битириб, тўртинчини ҳам яримлатади. Бадал эса учинчи қаторни битириш олдида, бошқаларнинг учинчи қаторни битиришларига ҳали анча вақт бор.

Барча ҳозир мўлжалли чопиқни битириб олишдач бошқани ўйламайди. Гапиришга ҳам тоқат йўқ. Чунки оғиз елимланиб, тупуқлар қуриган, тўғрискни айтганда ган тинглаш ҳам кўнгилни беҳузур қилади. Манг шуундай бир вақтда, ҳеч ким кутмаган ва ўйламаган бир пайда, Пўлагур ашула қилиб юборади. Ҳамма чопиқчиларини қўлдириб, ёки қўлишга мажбур қилиб Пўлагур ашула айтади.

Қопганинг сомонмей, хоним
Чопиқчилар омонмей бегим...

Узоқ қир ҳам Пўлагурни жавобсиз қолдирмайди.

Чопиқчилар омонмей, бегим...

Чопиқчилар Пўлагурнинг намоишкорона ашулаларига кулибгина жавоб берадилар, бу ҳақда ёнларидagi билан фикр олишиб турмайдилар. Чунки, қуёш ҳозир золимона тўн кийиб, колхоз далаларини мажбурий сукутга юборган.

Уз қаторларини битирган чопиқчилар сўзсизгина кетмонларини елкаларига қўйиб, шилқиллаган ҳолда ёнроқнинг тагига жўнай бошладилар. Самовор теваригига пиёлаларга қўйиб совутилиб қўйилган кўк чойдаз икки-учни бўшатгандан кейин, келиб кийиз устига ястана берадилар.

Мусобақачилар кўпчиликдан бир оз кейин қоладилар.

— Сенлар ҳам ишнинг тўхтати— деб бақиради бўлтакбоши.

Бадал кетмонини пуштага юмалатиб, ёнғоқ тагига жўнайди.

Пўлагур ҳануз ўзининг «макки-чакки» ашуласини айтиб, бориб егишга ўн одимча қолган тўртинчи қаторини битирпшга интилади.

Бадал бошидаги кизил саллани олиб Пўлагурнинг йўли устига ташлайди.

Ислом бўлтакбоши йўл устида Бадални бир пиёла ярим совутилган кўк чой билан кутиб олади:

— Балли, йигит, саккиз кунга чидадинг-а, ич чойини!— дейди. Колхозчилар ҳам Бадалнинг саккиз кун ичида кўрсатган қаҳрамонлигини тақдир қиладилар.

— Одам пўлаг эмас!— дейди чол колхозчи.

Бир оздан сўнг кизил саллани бошига ўраб яланғоч Пўлагур ҳам келади. Яланғоч аъзоси мисдек қизариб, ёмғурдек оқаётган тери иштонига тўкилиб сингади. Иштонини эса сувга солиб олгандек тер томчитиб туради.

Исломбой уни ҳам кўк чой билан қаршилайди:

— Бу кун Бадални енгдинг, каллахом!— дейди бўлтакбоши.— бироқ сен уни, етти кишини енггандан кейин енгдинг. Бадал чарчаган эди. Шунинг учун биз уни сендан енгилган ҳисобламаймиз... Башарти сен саккиз ки-

шини енгани, Бадални енгани бўласан; шундай эмасми, ургоқлар?

— Тўғри, шундай!

— Хўп!— дейди Исломбой ва қўлига яна икки пиёла чой олади.— оғайнилар! Биз бу кунги сизгари мусобақалар билан колхозимизнинг бошқа бўлтакларидан анча илгариде бормоқдамиз. Бу албатта орамизда шунинг сизгари мусобақачиларнинг давомидан бўлса керак. Ҳозир бизнинг кўп бўлса тўрт кунлик чопиғимиз қолди. Шу чопиқни бир кун илгари батирсак, аввало ўзимизнинг, ундан кейин колхозимиз «Четан»нинг, учинчидан мамлакатимизнинг фойдаси бўлади. Мана шу фойдали мусобақани давом этдиришни тилаган ўртоқ ўрнидан туриб келсин-да, менинг қўлимдаги кўк чойни олсин, бугун эмас эртага «каллакдор рўйнатан» билан (кулги) қўл олишсин!

Бўлтакбошининг Фирдавси таъбирича кетган «каллакдор рўйнатани» бошида қизил салласи, яланғоч тани ва ҳўл иштони билан сўд қўлини чап биқинига тираб, ўнг қўли билан бўш пиёлани роз ушлаб, гилай кўзини кўкка қараган ҳолда олдинга томон уч-тўрт қадам босиб келади. Ҳозирги ўз ролини жойида адо қилган Пўдағурининг ҳаракатидан колхозчилар қотиб кулади-лар. Кулги ораси анови кун Бадалдан енгилган Носирбой ўрнидан туриб, бўлтакбошининг қўлидаги чойни шмириб ичади ва шу ҳолда унинг устига «каллакдор рўйнатан» етиб келиб, гўё шер каби гурқираган товуш чиқаради:

— Эртага мен билан панжалаштурган сеями?!

Носирбой ҳам бўш келмайди:

— Мен! Номим Насри сайёри Самарқандий.

Яна кулги кўтарилиб, колхозчиларнинг кўзларига ёшлар чўқади.

Икки соатгина вақтга колхоз болаларини ишдан қочирган куёш ўт тўнини кийиб, ер юзига олов пуфқайди. Ғўза устлари оқ тутунли кўрминшга қариб, барглари ҳам този итнинг қулоғидек шалпаяди. Узоқ-узоқдан боя кўкариб кўринган ғўзалар ҳозир оқ тутунга бурқаниб, кўз илгамайтурган ҳолга келадилар. Оқ тутунининг уст-роқлари қуйндан ўт ёққандай яллуғ бериб турадилар. Негадир ёнғоқ дарахтининг танасидан атрофлаб сув сизиб туша бошлайди. Тартибсиз ҳолда чўзилиб уклаган

көлхозчиларнинг ҳам чакаларидан сув сизади... Тев-
рак тиш. Уттиз-қирқ қадам наридаги кичкина чакалак
ичида йигитларнинг уйқусига халақит бермаслик учун,
Юнус ота шитирлатмасдангина чунчак териб юриydi...

8. АҲМАД ТОҒА УЧ ОЛМОҶЧИ

Колхознинг полиз экинлари тўғрисида аъзолар ора-
сида хурсандчилик хабарлари юриydi.

— Бир ҳафтанинг ичида қовун-тарвузга оғзимиз те-
гар экан!

— Жонвор қовун жуда ҳам яхши бўлган-да, қар
қайсиси бир путлик!

— Бошқа экинларнинг ҳам чакки эмас, мен шу ак-
датларни тунгдан қолтирмаганлигига ҳайрон бўлиб қол-
дим!

— Жўхориининг бир оз бўйига ўсиб новча аҳмоқ бўл-
ганини айтмасанг, бизнинг бу йилги деҳқончилигимиз-
нинг сира ҳам камчилиги йўқ!

— Яяги ер тўқайлик қилди-да, шунда ҳам икки минг
пуддан кўтарамиз!

Бироқ аъзолар орасидаги бу хурсандчилик, идорадап
розиллик узоққа бормади. Букун-эрта қовун еймиз, деб
оғзининг сувини оқизиб турган аъзолар орасида идора
номига келишмаган бир хабар юриб қолади. Гўёки идо-
ра аъзолари ўзaro яширинча битишиб, қўшни совхозга
уч минг қовун сотиб, бир кечада палакдаги қовунлар-
ни йўқ қилиб қўйган эмишлар. Бу хабарни эшитган
аъзолар палладан сир олиб қайтиш учун кишилар йўл-
лайдилар. Таъсуфки сир олгани полизга борганлар
хабарнинг тўғрилигини, тарвуз омон бўлса ҳам, қовун
палакларида тишмаган салчадан бошқа нарса кўри-
маганликларини келиб сўздайдилар. Баъзиларга полиз
қоровулларидан Қалқўзининг: «кўжайялар буюрди,
биз уздик, мужик аравалар келди, биз ортиб бердик»
деган сўзи, айниқса кўпчиликни ҳайрон қилиб қўяди.
Масалани енгалрак ўйлай турган аъзолар идорага хў-
нат оқлашдан ҳам тортинмайдилар.

— Мен ҳам айтдим, буларни нега бунчалик кўп
учун жон ачитади деб... Энди билсам жон ачитилиши
қикмати бу ёқда экан...

Содда тушунган аллаким эски мақолни ўқийди:

— Тулки айтган: «Бир балоси бўлмаса шудгорда қўйруқ на қилур?»

Пўлағурга ўхшаш девкорлар ҳам аччиғланиб қоладилар:

— «Ингитнинг кучи эшакнинг ели» экан-да! Қани идора ҳазм қилиб кетсинчи...

Ислоом бўлтакбошига ўхшаш ўйлаб, оғир ҳаракат қилувчилар, ўз кишиларининг алангаланган оловига сув сепиб турадилар:

— Ҳовлиқиш ярамайди, ўртоқлар!— дейди Ислоомбой ўз қўл остидаги боягидек аччиғланганларга,— идора ҳозиргача ҳамма ишни бир маслаҳат юзасидан қилиб келмакда, шунчалик иш қилиб келган бир идора уч мингта қовунга ўғирлик қилсинми, худой урдими?! Айниқса бутун аъзолар эрта бириси кун қовун еймиз, деб кўз тикиб турган қовунга... Йўқ, ҳовлиқмангиз, бунда фойдали бир сир бор!

Учинчи чопиқда ҳам уч кув орқада қолиб Мулла Обиднинг газабига учраган иккинчи бўлтакчилар айниқса «ўч олиш» фурсати келганлигини унутмайдилар. Бу бўлтак дафъатан бир иш қилолмаса ҳам, аъзолар йиғилишини кутади. Аъзолар учинчи чопиқдан сўнг гўнг ташшига, билога, сўғоришга бўлиниб кетганлар, ҳар кун кечки пайт улар ўз қўрғонларига қайтадилар... Бу бўлтакнинг Мулла Обиддан айниқса алам еган кишиси Аҳмад тоға идорага ҳужум учун енг шимаради, ташкилотчиликка киришади. Бирма-бир қўрғонларга қадам ранжида қилади:

— Идоранинги ўғирлигини тутдик,— дейди Аҳмад тоға,— мен ўғри бошини ҳам яхши биламан: Обид кетмоннинг худди ўзи бу ўғирлиқни уюштирган! Мен унинг ким ва қандай киши эканлигини Абдужалил бойдан, Хатиб домладан эшитганман, қонганман... Энди бизга ранс бўлган бу ўғри етмаса ўзини порсо, кўпнинг иши учун жон ачитувчи кўрсатиб, вақти келганда кишига иззо беришдан ҳам қайтмайди... Иззойи мўъмин ҳаром, деганлар... Қани энди фурсати келганда биз ҳам иззо бериб кўрайлик, ўзи пиширган ошнинг мазасини тотсин! Қоровуллар ўз оғизлари билан уч мингта дейдилар. Йўқ, мен бунга ишонмайман. Қоровуллар ҳам «оғизланиб» беш мингги уч минг кўрсатмақдалар. Мен бундай «нағ-

ма»ларга ўбдан яхши тушунаман. Ер тагида илон қи-мирласа биламан. Мени «Илоннинг ёғини ялаган Аҳмад тоға» дейдилар. Ахир уч десат жойдаги сойнинг тоши-дек қовунлар қани, кимнинг жайбига кетди. Шундай, сен ҳозир ҳовуз бўйига бор, шу ерга йиғилаётибдилар. Ҳаммамиз бирга идорага борамиз, ўғриларнинг оёқ-қў-лини боғлаймиз, ундан кейин... Ундан кейин колхозга кимни раис, кимни идора кўтаришни ўзим биламан.

Биз Аҳмад тоғанинг бошқа сўзларида қанчалик ҳақи-қат борлигини яхши билмасак ҳам, унинг Мулла Обид-дан ранжиб, «вақти келганда кишига иззо беришдан ҳам қайтмайди...» дейишини бирмунча ҳақли кўрамиз. Мул-ла Обиднинг Аҳмад тоғага гарчи «иззойи мўъмин ҳаром» бўлса ҳам иззо берганлиги аниқ. Биз бу иззо тафсилотини бу ерга нақл қилиб ўтмасак, ўқувчимиз шубҳада қолар.

Аҳмад тоғалар бўлтагининг иккинчи чопиқда тўрт-беш кун орқада қолганлиги юқорида ёзилган эди. Бу орқада қолиш Аҳмад тоғаларда учинчи чопиқда ҳам воқиб бўлади. Мулла Обид бу бўлтакнинг орқада қо-лиш сабабини ўрганмакчи бўлиб, Аҳмад тоғалар бўлта-гига кутмаганда елкасига кетмон кўтариб келади ва «сизга ҳашар учун келдим» деб, оддий аъзолар қатори-да чопиққа тушади... Мулла Обиднинг кутилмаганда «ҳашарга келиши»дан бўлтак аъзолари фовқуллоддалик изламайдилар. Чунки, Мулла Обид ўзининг бўш вақти-ни тўғри келган бир бўлтакнинг чопиғига бағишловчи оддий иш ҳисобланади. Мулла Обиднинг ўз ораларига келиб қўшилиши билан кундаги иш кайфиятларига ай-тарлик бир ўзгариш киргизмайдилар. Айниқса Аҳмад тоға Мулла Обидга суянгандек, яна ҳам талтайиб кета-ди, ўн кетмонда бир ёзилишга боради, кетмон кўтарган-да гўё суви оз обжувознинг пойқобидек арағ ҳаволан-тириб ерга туширар, Мулла Обиднинг келишидан шумланган бўлтакбоши Ҳамдамбой бир неча қайғз Аҳмад тоғага танбеҳ қилса ҳам, у парвосиз талтай бе-ради, унга қараб бошқалар ҳам кетмонни лақиллатадч-лар. Мулла Обид бу ҳолга уч соатча чидаб боради, Аҳмад тоға билмадик нима учундир ўнинчи мартаба ёзи-лишни баҳона қилиб четга чиқади. Шунн кутиб турган-дек Мулла Обид ҳам унинг орқасидан боради... Аҳмад тоға бўлса уч-тўрт дақиқа ўлтиргандан кейин, ўрнидан қўзғалиб тузатина бошлайди. Шу вақтда Мулла Обид,

Аҳмад тоға ёنياга келиб ўтирган жойига қарайди... Шудгорда бир томчи ҳам нам кўринмайди...

— Бу ерда нима қилиб ўтирган эдингиз?— деб сўрайди газабли Мулла Обид.

Аҳмад тоға кутилмаган ҳолда довдирайди...

— Ёзилдим.

— Қай ерга ёзилдингиз?

— Мана бу ерга...

— Кўрсатинг, қаерга?

Аҳмад тоға шошиб, шудгор кесакларини титиклайди... Натижада кесак остидаги табиий намдан бошқа асар кўрсатолмайди...

— Уят керак!— дейди заҳарланди билан Мулла Обид,— уч соатнинг ичида санаб бордим, ўн қайта ишобга келдингиз... Шу ҳам инсофми? Уртоқлар, бу ёққа келингиз!— деб Мулла Обид чопиқдагиларга ҳайиқиради. Ҳамдамбой бошлиқ ўнлаб киши иккисининг олдига югуришиб келадилар. Мулла Обид уларга ўзининг таъқибияни сўзлаб аҳволни аниқлатади. Келганлар кулишадилар. Аҳмад тоға қизаради...

— Касалман,— дейди Аҳмад тоға довдираб,— мен сизга айтишга уялдим, сўзагим бор...

— Баҳона топилди!— дейди Мулла Обид гижиниб,— ётқузиб кўриш керак. Ётқузинг Пиримқул, Эгамберди!— Томошабинлар энди кулмайдилар, чунки Мулла Обиднинг кўзида ўт ёнади... Ҳамдамбой Мулла Обиднинг елкасига қоқиб, нарисга ёққа бошлайди.

— Ҳамма айб сизнинг ўзингизда, Ҳамдамбой,— дейди Мулла Обид орқага тисарилиб,— иккинчи чопиқда тўрт кун кейинда қолдингиз, учинчида яна... Ичингизда бундай муғомбирлар бор экан, идорага хабар бермай-сизми, биз бундай муғомбирни орамиздан ҳайдамлай-мизми? Бўшлик, кўнгилчаклик ярамайди, Ҳамдамбой! Кўнгилчаклик билан бир муғомбирни йигирмага етказ-гансиз, сизнинг ҳамма одамларингиз ҳам астойдил ашла-майди!

Ҳамдамбой гуноҳни ўз устига олиб узр айтгани. Мулла Обид бир оз босилиб қўлига кетмон олади. Бошқалар ҳам нишга тушадилар. Аҳмад тоға гарчи «касал» бўлса ҳам, астойдил кетмонга ёпишади...

Тушлик овқатга ундаб занг чолинади. Биринчи занг-даёқ кетмонни ташлайтурган колхозчилар ер остидан

Мулла Обидга мўралаб, сўзсизгина чопиқни давом этдира берадилар. Аҳмад тоға ҳам «касали»ни унутди, чамаси «огриғи» ҳам бояги Мулла Обиднинг ғазаби билан унутилади. Мулла Обид ишдан тўхтаб бошқаларни ҳам тушлик учун тўхташга буюргач, кетмонни ташлайдилар.

Агар сиз маъракада фалокат босиб йиқилиб кўрсангиз бўлсангиз яхши ҳис қилгансиз: йиқилишдаё қар қанча огриқ ва мертилиш кўрсангиз ҳам, сиз буни унча ҳис қилмайсиз. Бу вақт сизга жуда ҳам ёмон ҳис қилина турган нарса теваракдагиларнинг сизни турғизиб қўйиш ўрнига завқланиб-завқланиб кулиши ва сизнинг аъзон-гизнинг огриғидан эмас, унтдан бош кўтаролмай қолишингиздир.

Аҳмад тоғанинг буздаги қоли ҳам йиқилганининг ўн баравари бўлади. Сиз маъракада йиқилсангиз, огриғи билан бирликда утти ҳам беш дақиқалик гап. Қолбўки Аҳмад тоғанинг кулги ва номуси кундан-кун бу бўлтакдан нариги бўлтакка нақт қилинади, умумлашади. Қатто қолхозчилар орасыда зарбулмасалга айланади. Ишга ялқовлик қилган кишини ёш-қарн баравар — «касалими-сан!» деб масхарақайдилар. Пўлдағур ва Мирвали Салтўнга ўқшын ҳангама ошиқлари қатто Аҳмад тоғанинг афғитасқ қайси ерда учрашмасмилар ва мунасабатни бўлсин, бўлмасин барибир «касалингиздан тузалиб кетдингизми?» деб теваракдагиларни хоқолашга мажбур қиладилар.

Шундай, Аҳмад тоға Обид кетмондан «иззо» чекади, бир эмас, икке мартаба «иззо»ланади. Мулла Обиднинг қолхозга ранс кўтариллини олдида «намов ўқийди» деб айблаганда Аҳмад тоғага Рафиқов өзгича иззо берганиди?

Аҳмад тоға фурсатни қўлда юбермайди, ўтти ушлаб эмас, ушлайган ўғрилاردан биринчиси Обид кетмон билан ҳисоблашми соати етганлигини ҳис қилиб шодланади.

Қўшни бўлтаклар билан бирликда ўз ёнига ўттизлаб қолхозчиларни йиғиб олади, буларга бошлиқ бўлган қолда олов вақтларида идорага томон юрийдилар. Ҳамдамбой алданарсени баҳона қилиб йўлда ажралиб қолади, буни Аҳмад тоға сезмайди.

Уч-тўрт кундан буён асоси қўйишга бошлаган «луб биниси ичда «ўғрибошилар» айлалиб алданарса тўғри-

сида маслахатлашмакдалар, яъни Мулла Обид, Берди татар, Мирсоат, саркотиб Умарали... орада бир неча усталар ҳам бор.

Шундай норозилик намоёнлигини илгаридан кутиб турган бўлсалар керак. Мулла Обид билан Татар бир-бирларига қараб негадир илжайишиб қўядилар. Берди татар келувчиларни қаршиламоқчи бўлгандек, янги ишланган девор устига чиқиб олади.

— Марҳамат меҳмонлар!— дейди татар.

Намоёнчилар бошлиғи Аҳмад тоға олдинга чиқади:

— Булар полизимиздаги қовунни ўғри урган деб эшитганлар, шунга идорадан маълумот билгали келганлар!— дейди тоға.

— Шундайми, ўртоқлар?— деб кўпчиликка мурожаат қилади Татар.

— Шундай!— деган товушлар эшитилади.

— Хўп,— деб кулади Татар,— қовунингизни ўғри олмаган, аммо идора ўғирлаган...

Аҳмад тоға халққа қарайди ва эшитдингизми деган каби бош иргитиб қўяди.

— Аҳмад, сен гапни англагунча галамислиқ қилма!— деб жеркади Татар,— ўртоқлар, Аҳмад билан кейинча имлашасиз, шунгача мендан ўғурлиқ маъносига тушунинг: қўшнимиз ғаллакор совхози ишга яроқсиз топилган ўн еттига от ва тўртта ҳўкузни сотмакчи бўлган экан. Ҳар бир отга етмиш беш сўм ва ҳўкузга юз сўмдан нарх белгилаганлар. Бундан хабар топган хўжалик мудиримиз: аъзоларимиз учун қишлоқ эт ва мой керак, бизда см-хашак кўп, деб шуларни сотиб олиш тўғрисида идорага маъруза қилади. Маълумингиз идорада ақча йўқ, шу билан бирга аъзоларимизга қиш учун эт ва мой зарур. Идора узоқ ўйлаб турмай, «аъзоларининг қовунларини сотиб от ва ҳўкузларни олишга» деган қарор чиқаради. Мардонбойга савдо қилиб олиш, бай пули бериш учун ваколат бериб, совхоз идорасига юборилади. Мардонбой от ва ҳўкузларни сотиб олиш билан барабар ақча масаласини ҳам енгил ҳал қилиб қайтади: ўроқда ишлаб турган совхоз ишчилари учун қовун керак экан, ўн етти от ва тўрт ҳўкузнинг ақчасининг олти юз етмиш беш сўмга минг уч юз чамаси қовун бермакчи бўлиб битишади ва шу қовуннинг ўзидаёқ

совхоз араваларни полызга келиб қовуни олиб кетадилар. Дона ҳисоби билан уч миңг эллик қадар қовун узилди. Шу йўсин ҳозир биз қиш учун йағирма бир бўрдоқили ёки ўрта ҳисобда уч юз эллик пуд этли бўлиб қоламиз, яъни ҳар бир тўрт аъзога бир мол... Энди аъзоларимизни «буни нега биздан бир оғиз сўраб қарамадинглар?» деган саволларига келаман. Тўғри, аъзоларимиздан албатта ризолик олиш керак эди: чунки қовун уларники, бунда идоранинг ҳақи йўқ эди. Бироқ, биз идора аъзолари бу молларни жуда ҳам арзон, аъзоларимиз учун жуда ҳам зарур фаҳмладик, бундан ташқари савдониз тез битиб, идорамизнинг умумий мажлис чақиргунча савдониз тўхтатсак, моллардан ажрайтурган кўриқидики, идоранинг қарори биланоқ ишни битирдик... «Ўғирлик» шундан иборат, ўртоқлар, биз «ўғирлик» қилган бўлсак, ўзимиз учун эмас, умум учун, «Четан» оиласи учун қилдик. Агар бизнинг бу ўзбошимчалигимизга қаршиларингиз бўлса, чиқиб сўзласин... Яна шунини ҳам ўйлаш керак, боболар ёз турмушининг енгиллиги тўғрисида «уч ойлик кўкча бойлик» деганлар. Тўғри, бу уч ойлик, яъни кўкча бойликни биз қовун емасак ҳам ўтказа оламиз. Аммо совуқ қишни этсиз ва мойсиз ўтказиш анча қийин. Биз шу ёқни ўйладик. Ундан кейин, ҳозир бизнинг икки десат тарвузимиз етилиб туради, буюк-эрта шуларнинг пишиғини узиб, ҳар бир аъзога ўн пуддан тарвуз тақсим қилиш қарорига келдик. Мулла Обид қовоқнинг пишиқларини ҳам узиб тарқатамиз, иккинчи қайта солгани ҳам қишнингизга етади, деган таклифни қилмоқда. Демак, ҳар бир аъзога ўн пуддан қовоқ ҳам тақсим қила оламиз! Ана энди ўртоқлар, сўз навбати сизга!

«Ўғри»ларнинг қўл-оёғини боғлагали келганлар учун натижа кутилмаганча бўлиб чиқади, аччиғини қайраб турганлар бўшашадилар, айниқса Аҳмад тоғанинг тупуғи оғзида қолади. Яна баҳарҳол ётиб қолгунча етиб қол мақолига суянади:

— Ҳар инма бўлганда ҳам аъзолардан бир оғиз сўз сўраш керак эди, Берди!— дейди,— биз қовуни молга алишамизми, ўзимиз еймизми, инма бўлганда ҳам биздан сўрашларинг керак эди!

— Сенга ўхшаш нафси ёмонлар албатта кўнмас эди,— дейди Татар,— биз сенинг қовун еб касалинг зў-

райшидан қўрқиди-да, сўрамасликни мувофиқ кўрдик!

Умумий кулги кўтарилади. Аҳмад тоға қизаради...

— Ҳазилинг билан бир ёғлиқ бўл!

Татар кўпчиликка мурожаат қилади:

— Аҳмаднинг сўзини қўя беринг, агар бу тўғрда порозилигингиз бўлса, ўз оғзингиз билан сўзланг!

Орадан Салимсоқ Ирсебой ўғли сўзлайди:

— Идоранинг айрибоши жуда маъқул, бизнинг отамиз ҳам бунчалик яхши иш қилмайди,— дейди Салимсоқ.— бизга баъзи орайниклар жуда ҳам бошқача қилиб айтдилар.

— Нима деб айтдилар?— деб сўрайди Татар.

— Идора қовунини кечалаб оширган, деб тушунтирдилар!

— Ким ўзи?

Салимсоқ астагина Аҳмад тоға томонга қараб олади...

— Ахир, юртчилик эмасми, билган топиб сўзлайди, билимсиз қопиб... дегандек...

— Биладан,— дейди Татар.— бундай невогарликни сендан бошқа киши қилмайди, Аҳмад!

Аҳмад тоға тонади...

— Сен тонсанг, тонмасанг сенинг феълинг менга маълум... Сен колхоз идорасини ҳам ўзингга ўхшаш «ёввойи» ишларни севатурган деб ўйлайсан! (Умумий кулги) Сенинг айниқса раисимиз Обид кетмонга шавтоқ отмак учун пайт қидирганингни ҳам биладан. Аҳмад, илгари тарқоқ бўлсак, энди бирлашдик, бир колхоз оиласининг аъзолари бўлдик. Оқла бошлигимиз бўлган Обид кетмон ўз болаларини тўғри йўлга солиш учун аччиғ, сучук сўзлар ёки муомалалар қилар экан, ҳар қайсимизнинг ҳам ихлос билан бўйин эгишимиз, у кўрсатган нуқсонларимизни тузатмоғимиз зарур. Агар биз тушунсак Обид кетмон колхозчиларнинг меҳрибон отасидир, балки, отамиздан ҳам юқорироқдир. Чунки, ўйлаб қараш керак, бизнинг оталаримиз болаларини сирли қилиш учун шу чоққача қайғуриб кўрганмидилар. Ҳоланки Обид кетмон колхоз раислигига ўлтурган кундан бошлаб сирсиз колхоз аъзоларининг қайғусини чека бошлади. Келаси йил сизлардан йигирма беш кишини сирли қилиб қўйиш учун ҳозир йигирма

уч танача сотиб олди. Дуруст, у таначаларни эрмак қўйларга алиштирди-да, дерсиз. Лекин бу ёқни ҳам яхши ўйлангки, агар Обид кетмон бизнинг эски оталаримиздек бўлганда қўйларни тузлаб олиш қайғусини чекар эди! (Кулги, тўғри! товушлари) Обид кетмоннинг яна бир яхши сифати: ўзининг сигир қилиш учун боқиб юрган мемис таначасини ярамас бир қўйга алиштиришга рози бўлди! Бу нима деган сўз?— Бу менадан кетса — колхозчиларимга деган сўз! (Чапак, яшасин товушлари) Энди сен, Аҳмад, бузуқлиқни ташла, инсофга кел, сен ҳам мана шу турган ўртоқларнингдек тўғрилиққа ўрган! Билъакс хотирингда яхши ушлакни, яна колхозга зараринг тегишда давом қила берса, биз сенинг камбағаллигингни сийлаб туролмаймиз, кетянгга тепиб колхоздан ҳайдаш биз учун унча оғир келмайди!

Аҳмад тоға ўзини оқлаш учун ҳаракат қилади, унинг сўзига қулоқ солувчи бўлмай, кўпчилик тарқалишга интилиб қолади.

— Тўхтангиз, ўртоқлар!— дейди Мулла Обид билан нима тўғридадир сўзлашаётган Татар, ҳамма тўхталади,— эскича маҳолда касалнинг тузаласи келса, табиб ўз оёғи билан келади» дейдилар. Шунга ўхшаш бизнинг қулуё касалимиз ҳам тузалатурган бўлиб қолди. Усталаримизнинг эрталик ишлари учун бино ичига гишт ташини керак бўлиб турган эди, биз шу гиштни кимлардан ташитишга ҳайрон эдик. Қисқаси шуки, сиз ҳаммангиз бир соат гайрат қилсангиз анави тепа остидаги майдондан беш-олати минг гиштни бую ичга киргизиб берасиз, заибалларимиз тайёр, ўртоқлар!

Индан чарчаб чиққан колхозчилар кутилмаган бу таклиф қаршысида дум қидириб, қулоқдан ажраган қабилда бир-бирларига кулимсишиб қарайдилар. Орадан аллаким бақиради:

— Бизни бу ерга мажбур қилиб келтирган Аҳмад тоға ташиб берсин!

Ҳамма кулиб юборади, теваракдан «тўғри!» деган товушлар эшитилади.

— Албатта Аҳмад тоға нининг бошида бўлади!— дейди Татар кулиб,— лекин Аҳмад тоғанинг иғвосига дақиллаганларни ҳам биз гуноҳсиз ҳисобламаймиз!

Яна кулги бошланади. Аҳмад тоғани ўзаро шилта-лайдилар.

Ҳаммалари иков-иков занбал кўтариб гишт ташишга киришадилар...

9. ҚУЛИНГНИ БЕР, ОШНАМ!

Ҳукумат буғдой солиғи хирмондан тўланади. Солиқ чиқиб кетгандан сўнг, қолган буғдой икки минг юз эллик бир пуд. Усмон полвоннинг айтишига қараганда бу йилги буғдой яхши бўлмаган. Муштумзўрлар экиб қолдирган арпадан ҳукумат солиғи чегирилиб, холис тўққиз юз пуд ораларида ҳосил колхоз омборига ташилиб олинади. Янги очилган ердаги юқори даражада ҳосил бермайди. Чамаси, ер ости сизотининг нами ҳали зовурларга сизиб битган эмас. Бундан ташқари шўр таъсири ҳам бор. Нима бўлганда ҳам бир минг беш юз пуддан мўлроқ жўхори кўтарилиб, Усмон полвон маслаҳаги билан жўхори ўрнига шалғам ва турп экилади. Усмон полвоннинг фикрича, агар бу ерга келаси йил пахта экилатурган бўлса, тезроқ шўрдан аритиш керак. Шўрни аритиш учун эса, сувни кўп талаб қиладиган шалғам ва турп экиш энг яхши чора эмиш. Баъзилар шўрхакда шалғам бўлармикан деб шубҳа изҳор қилсалар ҳам, «жуда бўлмади деганда беш минг пуд шалғам ва турп оламиз, ердан шўрни ювиб юбориш эса бизга фойда бўлиб қолади», дейди Усмон полвон.

Аъзолар янги буғдойга жуда ҳам толиқишиб, бай-байлашиб етишадилар. Меҳнат куни жиҳатидан олдинда борган зарбдор аъзоларга етти ярим пуддан, қуйида қолганларга беш пуддан, чопиқ ва бошқача ишларда иштирок қилган хотин-қизларга уч пуддан буғдой бўнак тарқатилади. Сигир учун кураш олиб борган Хандон опа сингари зарбдор хотинлар ҳам беш пуддан буғдойга илинадилар.

Кўпдан буён дон йўқлигидан ишсиз ётган тегирмоннинг бир варакай ҳар уч тоши ҳам ишга киради, тегирмон хизматчиси Эгамберди ака арава минишдан тўхтаб, тегирмонга тушади.

Аъзоларга буғдой баравари қовоқ ҳам тарқатилганликдан рўзгорларда қовоқ сомсанинг бозори юриб кетади.

Колхоз экинларини кўздан кечириб юрган район экин комиссиялари «Четан»га ҳам келиб, пахта ва бошқа экинларни, хўжалик ишларини икки кун юриб кўздан кечирадилар.

«Четан»нинг пахтасига райондаги олдинда борган «Қизил аскар», «Охунбобоев» номли колхозлари қаторида баҳо берадилар. Аммо, ички хўжаликнинг пухталлиги, сигирсизликка қарши олиб борилган кураш, бинокорлик, қишлоқлари учун бораётган ҳозирлик ва бошқалар жиҳати билан «Четан»га район бўйича биринчи деган баҳони берадилар.

Бу баҳони олган идора, айниқса, Берди татар жуда ҳам талтайди, белини ушлаб у ёқ-бу ёққа юрунади:

— Биз ёлғиз пахтани ўйлаб, бошқа томонни салқа ташламаймиз!— дейди,— биз ишнинг кўзини биламиз!

Комиссия ўзининг тузган актида «аъзоларининг хусусий фойдаланишлари учун берилган ярим таноб ерни умумлаштириб, экин район колхозлари орасида кўрилаган биринчи ва энг маъқул иш» деб кўрсатади, иккинчи ўринда «...колхоз меҳнат куни қабул қилиш, хотин-қизлар кучидан фойдаланиш орқасида катта муваффақиятларга эришган, шу муваффақиятлар жумласидан куз ёки келаси баҳор вазифаларидан саналиб кучайтиш талаб этган қитъаларга гўнг ташиш ишининг бир қисмини ҳозирроқ битириб қўйганлигини кўрсатилса бўлади» деб ёзади.

Енгил табиатли кишилар учун берилган яхши баҳо аксар зарарли бўлиб чиқади, мнани шишириб ишдан янглиштиради. Аммо ақлли кишилар мақталсалар мия шишиш, талтайиб кетиш ўрнига ҳушёр тортадилар, ўзларидан камчилик излайдилар.

«Четан»чиларда ҳам шу сўнгги ҳол воқе бўлади. Комиссиянинг яхши баҳосидан ҳушёр тортиб, навбатда турган терим қайғусини чека бошлайдилар. Район бўйича умумий биринчи терим куни, деб ўнинчи сентябрь белгиланган. Шунгача яна ўн кун бор.

Ҳосил ёмон эмас, бу йилги Тиктепа пахталарида касал кўринмайди. Аҳмад тоғалар бўлтагида шира касали кўринса ҳам, агроном Федосов тезда касалга қарши дори сепдириб, бошқа уватларга ўтказмай қўяди. Бунинг устига бу йилги пахтакорликни ҳам оз

деб бўлмайди. Демак ишни ўйлаб, пухталаб бошлан-маса, октябрнинг оёғигача теримдан қутулиш қулай эмас.

Рафиқовнинг сўзига қараганда Ильич заводида иш-лаган уч смена ишчилар уч дам олтиш кўни теримга ёрдам бермоқчилар. Аммо, Мулла Обид бу ёрдамга суяниб қолғуси келмайди. Ҳар ҳолда колхознинг ўзи-дан ҳам муҳим бир ҳозирлик керак, деб ўйлайди.

Бешинчи сентябрда идора билан бўлтақбошларнинг қўшма мажлислари бўлиб, мажлисда «теримга ҳозир-лик» масаласи кўрилади. Бу тўғридаги ўзининг маъру-засида Мулла Обид бундай деб сўз бошлайди:

— Биз колхоз тузилгандан бу ёққа жуда яхши иш-ладик, деб мақтана олмасак ҳам, ишламадик дейиши-миз ҳам тўғри бўлмайди. Биз шу чоққача «қимирлаган қир ошар» қабилда қимирлаб келдик. Шу қимирлаш натижасида пахтага қилган шартномамиздан уятлик бўлмаста умид туғилди. Мен уятлик бўлмасликка «умид туғилди» дедим, чунки ҳали бизнинг терим деган катта масъулиятли вазифамиз бор. Агар биз бу тўғрида чи-лаб ўйламасак, яна бизчи уят кутади. Эшитишимча баъзи ўртоқлар ишнинг энг зўридан қутулдик, энди те-римни бўлса йилдагича хотин-қизлар ҳам бажара ола-дилар, деб гапирар эканлар. Лекин бу фикр жуда ҳам нотўғри, юзакидир. Хўп... бир кўзни очиб қарайлик: бултурги йилларда биз пахтага жуда кўп эккан бўлсак, еримизнинг учдан иккисига эккан эдик. У ҳам бўлса яхши ишланмаган, ҳосилсиз шалоқ еўзалар эди. Бу йил эса еримизнинг тўқсон беш фоизи пахта, ҳамда жуда яхши бўлмаса ҳам, ўртача ҳосил берадиган пахта, де-мак, биз терим тўғрисида бултурги якка хўжаликдаги каби хотин-қизларга ишониб қола олмаيمиз. Бу йилги теримда эркакларимиз ҳам иштирок қилишга мажбур-лар. Баъзи ўртоқлар биз бу йил теримга шаҳар ишчи-ларидан ва мактаб болаларидан ёрдам оламиз, деган умид билан ишга енгил қарамоқчи бўладилар. Менга қолса, бу умид ҳам унча пухта эмас. Биз шаҳардан ке-ладиган ёрдамга ишонайлик-да, яна гўёки ёрдам олмайдиганларча ўзимиз ҳозирлик кўра берайлик, де-макчи бўламан. Хўп... бизнинг ҳозирлигимиз устга ша-ҳардан ҳам ёрдам келиб қўшиласин. Бу «нуран ало нура», яъни биз теримдан икки кўн илгарироқ қутуламиз-да!

Агар ҳозирлик кўрмай шаҳарни кутсак шаҳардан ёрдам чиқа бермаса, худди тўёнага ишониб қўй олмаган тўйчи каби тўй қозонини тўнкаришга мажбур бўламиз (кулги, «тўғри!» товушлари), хомтамаълик билан қолсак, шубҳа йўқ, аввало ёз бўйи қилган тоат-ибодатларимиз барбод, ҳукумат олдида ўзимиз уятлик, бу бир ёқдан. Иккинчи томондан, эндиги ҳавога унчалик ишонч йўқ, қордек оқариб очилган пахтага ширр этиб ёмғур ёғса, биринчи нав пахтамининг иккинчи ва учинчи навга тушиши, ақчадан зарар қилишимиз — бу иккинчи томондан.

Учинчи яна бир зараримиз борки, бу зарар келаси йил ҳосили билан алоқадордир. Агар биз теримни вақтида бажармасак, ерни бўшатмасак, кузги ҳайдовга етиша олмаймиз, бу эса оқаваси келаси йилларга кетадиган, келаси йил ҳосилни ҳам пастлаштириб юборадиган учинчи зараримиздир. Қисқаси, юқорда санаган зарарларнинг олдини олиш учун бүкунги мажлисимиз терим учун аниқ ва маъқул йўл кўрсатиши лозим, деб биламан...

Бу тўғрида иккинчи сўз Берди татарга берилди.

— Мен «теримга ҳозирлик» аҳамиятини ўртоқ раис яхши аңлатди, деб ўйлайман, — дейди Татар, — шунинг учун терим аҳамиятларига тўхталиб турмай, ҳозирлик мўсаласяга ўта бераман. Менга қолса «ҳозирлик» деган сўз эртага енг шимариб ҳаммамизнинг теримга туша беришимиз эмас, илгари мана шу енг шимарининг баракали томонларини ўйлаб олишдир. Еттидан етмиш ишаримизнинг енг шимариб теримга тушишимиз масалани текис ечишга кифоя қилмайди. Чунки, етти яшардан етмиш ёшларимиз теримга текис туша оламизми, албатта йўқ. Ахир, ярим аъзоларимизда сизир бор, қўй бор дегандек буларга қараш, соғиниш учун бир одам керак. Ҳаммамиз деярли ҳар кун бир қошиқ иссиққа муҳтожмиз. Демак, қозон қайнатиш учун ҳам рўзгорга киши керак. Ҳар қайсимизда сут билан тарбияланидиган жўжиқлар бор, уларни ташлаб кетиб бўлмайди. Менга қолса ҳозирликдан мақсад шу томонларни бир мартаба кўздан кечириш, терим баракасини учуратурган шу моневларнинг қучини кесиндир! — дейди Татар ва Мулла Обидга мурожаат қилади. — Ўртоқ раис, ҳозирлик деганингиздан муродингиз шу эмасми?

Икки қўли билан икки қулогини қоплаб сўз тинглаган Мулла Обид жавоб беради:

— Шу, лекин сиз бир қисмини сўзладингиз!

— Менинг ақлимга келгани шу томони бўлди,— дейди Татар кулиб.— агар рухсат қилсангиз бу тўғрида ўз билганларимни сўзлайман.

— Хўп... сўзлангиз, эшитамиз!

— Менинг ақлимга шундай келдики,— дейди Татар давом қилиб,— аввало сигирли қўйли аъзоларимизнинг масаласини ҳал қилишимиз керак. Қандай ҳал қиламиз? Фикримча, теримни баракали ўтказиш учун сигир, бузоқ ва қўйларни терим ўтгунчалик бўлтаклардаги отхоналарга топшириш керак.

Чамаси Мулла Обид сўзини яхши эшитмайди:

— Қаттиқроқ, мен эшитмадим!

Татар бояги сўзини қайтадан айтиб, баланд овоз билан давом қилади:

— Бу топшириш сигир-бузоқлар билан терим ўтгунчалик хайрлашиш эмас, хотин-қизлар ўз сигирларини вақти-вақти билан буида соғиб, сутини сутчига шу ернинг ўзидан бериб турсинлар, демоқчиман. Бунинг фойдаси шундаки, хотин-қизларда сигир, бузоғим оч қолди, соғиш вақтим ўтди деган пилнж бўлмайди. Уларни боқишни отхона сайнсимиз адо қилиб туради... Энди иккинчи монетага ўтамиз: бу эса қозон қайнатилиш моненидир. Колхозингиз юз тўрт хўжаликдан иборат бўлса, соат вақти исроф бўлади, демак, юз тўрт хўжаликдан уч юз ўн икки соат вақти зое, ёки иш кунини бизнинг шароитда ўн соат ҳисоблаганда ўттиз бир ишчи кун!

Ҳамма бирдан кулиб юборади, Усмон полвои Татарга сўз қотади:

— Татар дейман, сен булгахтр бўлдингми?

Татар давом қилади:

— Энди биз мана шу баракасизликдан қутулиш йўлини қараймиз: биз етти бўлтакда етти қозон қайнатсак, ҳар бир қозон учун эмас, эрталабдаги чойга, тушликка, нонга, кечлик ошга бир киши кифоя, жамъи етти қозонга етти киши... Демак, биз бу ёқдан йигирма тўрт киши фойда қилдик (чапак), маълум бўлдики терим ўтгунчалик биз етти бўлтакка етти қозон қуриб,

хўжаликлардаги қозонларни сувга ташлашимиз керак экан. Энди учинчи баракасизликка келамиз. Илорадаги рўйхатга қараганда, юз тўрт хўжаликда ўттиз бир нафар эмадиган жўжиқлар бор. Бу ўттиз бир жўжиққа ўттиз бир она овора. Биз мана шу оворагарчиликдан арзон қутула оламизми? Масалан, ўттиз бир она ўрнига тўртта тажрибали она берсак, ўттиз бир жўжиқни идора қила олмасмилар? Фикримча, идора қила оладилар. Шаҳарда «детясла» деган бир уй бўлар экан, бунда ишчи хотинларнинг эмизикли болалари боқилар экан. Ишчи хотинлар ишга кетар вақтда эмизикли болаларини шу уйга топшириб, агар хоҳласалар ишдан чиққандан кейин болани олиб кета олар эканлар: биз ҳам нега вақтинча шундай қилмаймиз? Бизда муштумэўрлардан қолган деразали яхши уйлар бор. Шу уйлардан бир-иккисини оқартириб ускуналасак, жўжиқлар сонига қараб эмизик сотиб олсак, яхши, тоза, қуюқ сутдан таъинласак... жуда осон, демак, бунда ҳам энг ози йигирма беш ишчи фойда қиламиз. Теримга ҳозирлик тўғрисидаги менинг фикрим шу Хатоларим бўлса ўртоқлар кўрсатсинлар!

Татар олқиш остида жойига ўлтиради. Раис бунга тўғрисида сўзловчи борми, деб сўрайди. Усмон полвон сўз олади.

— Мен Татарнинг таклифларига тамоман қўшиламан,— дейди полвон,— шу билан бирга Татар ҳозирлигининг ҳаммасини айтиб битирмади, деб ўйлайман. Бинобарин, ҳозирлиқнинг бошқа томонларидаги гапираман: ҳукумат кўприклар тузатилсин, деб буюрганига уч-тўрт кун ўтса ҳам, биз ҳали бу жўнда қимирлаган эмасмиз. Ҳозирлик жўнига буни ҳам тиркаб қўйиш керак, ундан кейин, терилган пахталарга қанор керак. Пунктдан кўпроқ қанор келтириб қўйиш зарур. Ундан кейин, хўш, терилган пахталарни қанорлаб йигиб қўйишга бизда оғир йўқ. Қанорланди дегунча, хўш... Араваларга ортиб, жўпата бериш керак. Бинобарин Мардонбойнинг зиммасида от-араваларни тамом тахт ушлаш бор, деб биламан.. сўзинч тамом!

Усмон полвон ҳарчанд раис — Мулла Обидга сўзини эшитдириш учун кучаниб сўзласа ҳам яна муваффақ бўлолмай, таклифларнинг баъзи қисмини иккинчи қайта Мулла Обидга эшитдириб чиқади. Раис музокара ва

таклиф учун яна талабгор сўрайди. Сўзловчи кўринма-
тадан кейин ўзи сўзга чиқади:

— Хўп... ҳозирлик жўнида Татар ҳам, Полвои ҳам ях-
ши айтдилар,— дейди,— биз уларнинг таклифини қабул
қилсак бўлади, хўп... энди шу таклифлар қаторига мен
ҳам бир нарсани қистириб ўтаман. Хўп... бизда деҳқон-
чиликнинг ҳар бир жўнига бир кунга кесилган иш меъ-
ёри бор. Лекин теримга йўқ. Теримга ҳозирлик қаторида
бир кунлик миқдор белгиланса, деб таклиф қиламан.
Қозирликнинг ҳаммасини айтдик, деб ўйлайман. Агар
унутилган жойлари бўлса оғайнилар ўртага ташласин-
лар!

Мажлисида бир оз тафаккур, ивланиш бошлангандан
сўнг янги таклиф кўрина бермайди. Раис саволларга
рухсат беради.

Мардонбой:

— Менинг саволим Татардан: теримга чиқувчилар-
нинг сизир ва бошқа молларини боқишда ем-хашак
идора ҳисобида бўладики, ёки мол эгаларнинг ўзлари-
данми?

Татар:

— Моллари билан ем-хашакни ҳам бирга келтирсин-
лар дейиш ишга анча ҳалал беради. Шунинг учун идо-
ранинг ўзи бериши керак, деб ўйлайман.

Мардонбой:

— Бу ҳолда молсиз аъзоларнинг ҳақларига зомин
бўлмайми?

Татар:

— Зомин бўлмайлик десак, аъзолар ўртасида бўли-
надиган жўхорию ва палакларга ўхшаган хашакларни
тақсим вақтида теримда молни боқилган аъзоларнинг
хашагидан чегриб қоламиз.

Мардонбой:

— Жуда яхши. Энди сиздан иккинчи савол: етти
бўлтакда етти қозон қурилса, қозоннинг... масаллиги
кўмининг ҳисобидан бўлади.

Татар:

— Ҳозирча қозоннинг масаллиги идора ҳисобидан
бўлиб, колхоз даромадини бўлган вақтда идора терим-
чиларнинг ҳақларидан чегриб қолади.

Мардонбой қаноатланади. Савол учун Ислои бўл-
такбошига сўз берилади.

Исломбой:

— Хўжалик мудирини ўртоқ Мардонбойдан сўрайман: қирдан қишлоққа сомон гашиган вақтда бир аравамининг тўғини синиб даладэ қолган, деб эшитган эдим. Шу арава қирда қоляб кетдим?

Мардонбой:

— Келтирганмиз, ҳозир тузатилиб туради.

Исломбой:

— Сиз пахта ташиниш учун печта от-арава бера оласиз?

Мардонбой:

— Қирқгача от-арава бера олсам ҳам, бироқ бу ортиқчалик қилади. Агар Сиз терим кунлари ҳар кунига етти юз эллик пуд пахта чиқара олсак, бунга йигирма-ўттиз от-арава кифоя қилар деб ўйлайман. Ортиқча от-араваларимиз қирдаги сомонлар билан бундаги қуруқ бедаларни ташинишда давом қиладилар.

Саволлар тўхтагандан сўнг Татар, Усмон полков ва Мулла Обидлар таклифи асосида қарор қабул қилинади. Бир кунлик иш миқдори деб тўрт пуд пахта териш белгиланади. Иш миқдори белгилангандан кейин, ҳар бир бўлтакка тарозу ва қабул қилиб олувчи белгилаш эҳтиёжи туғилади. Қабул қилиб белгилаш бўлтакбошиларга ҳавола қилинса ҳам, ҳар бир бўлтакка тарозу бериш бирмунча оғир кўчади Чунки колхоз кўлида бешта тарозу бор, яна икки тарозу топшиш керак. Тарозу топшиш, қанор келтириш, қозонлар қурдириш каби ишлар Мардонбойга топширилиб, ҳозирликнинг бошқача ташкилий ишларига комиссиялар сайланади.

* * *

Сигир-бузоқни вақтинча отхонага топшириш, идоранинг қозонига қаноат қилиш умум томонидан қаршилиқсиз қабул қилинса ҳам, чақалоқларни яслаларга топшириш баъзи оталарга, айниқса, оналарга оғирроқ кўчиб, тижирлик кўринади. Бола боқишга белгиланган хотинга «агар боламнинг бурнини қанотсанг, сочингни бирам-бирам юлиб оламан» деб таҳдид қилиб қўювчи ёш келинлар ҳам кўрилади.

Ғолибо бўлтакбошилар томонидан бўлса керак, аъзоларга бир хабар тарқатилади: «Теримдаги ҳар бир иш кунига ярим пуд ун берилади» ва «совринга қўйил-

ган ўн бир сигир масаласини теримда кўрсатилган қаҳрамонлик ҳал қилади».

Бу сўнги ташвиқот терувчиларга қанчалик таъсир берди, уни билмасак ҳам, лекин биринчи кун теримга иштирок қилган хотин-қиз, ёш-яланг ва эркаклар бирликда юз саксон етти киши орасида бирмунча тартибсизлик бўлиб кечадди. Ҳар ким пахтанинг серҳосил қисмига киришга интилади, ернинг кучсизлиги орқасида кам ҳосилроқ бўлиб қолган қисмларга белгиланганлар «биз бунда иш ундиролмаймиз» деб ишдан бош тортадилар. Бўлтакбошилarning сўзига қулоқ солмай, серҳосил томонга оғиб кетадилар. Серҳосил жойга белгиланганлар «биз ўзимизга топширилган чегарага сизни йўлатмаймиз» деб қаршилик қиладилар. Орада сўкиш, тартибсизлик, жанжал қўзғалади. Бу ҳол етти бўлтакнинг ҳаммасида ҳам кўрилганликдан биринчи кун терим баракасида ўтади. Идора бу тўғрида «илтари ҳамма ни баравар ёки серҳосил жойларга, ёки кам ҳосил ўринларга белгилансин» деган дастур беради. Шу билан иккинчи кундан бошлаб жанжал орадан кўтарилади, ишга барака киради.

Теримдаги зарбдорлар ҳам шу иккинчи кун ўзларини кўрсатадилар: тўртинчи бўлтакдан кўндан бери сигир учун ўзини зарбдор эълон қилган Хандон опа юз тўрт кило ёки олти ярим пуд пахта теради, учинчи бўлтакдан Бибимаржон опа юз бир кило, Қўзибой немли йигит тўқсон етти кило, бешинчида ҳануз Пўлағур билан Бадалбой ораларида мусобақа давом этиб, Пўлағурнинг тўқсон уч кило, Бадалбойнинг тўқсон якки ярим кило пахта терганликлари эшитилади, ҳоказо. Бошқа бўлтакларда ҳам шунинг каби зарбдорлар учрайдилар. Энг пастда қолганлардан еттинчи бўлтакда бир қиз бола йигирма уч кило, биринчи бўлтакда кўзи яхши кўролмайдиган бир чол йигирма тўққиз кило пахта терадилар. Умуман олганда биринчи кун терими тўрт юз саксон бир пуд, иккинчи кун терими етти юз эллик пуд, яъни юз саксон етти теримчи ўз меҳнат кунини тўлдириб, тўққиз пуд миқдори ортдирган бўлади.

Теримнинг бешинчи кун Ильяч ишчиларидан юз йигирма ишчи юк автомобилларга ўтириб ёрдамга чиқади. Бу кун ишчилар ёрдами билан терим суръати жуда ҳам юқорилашади. Бироқ бу ёрдамнинг аҳамияти терим та-

мокидангина бўлиб қолмайди. Колхоз аъзоларининг руҳи кўрилмаган равишда юқори кўтарилади. Букун ишчи-деҳқоннинг бузилмас иттифоқи, оғайничилиги гавдаланиб кўринади. Икки томондан нутқлар айтилади.

Эттинчи кун шаҳардаги Луначарский номидаги ўрта мактаб ўқувчилари ёрдамга чиқадилар.

Биринчи терим ўн бир кунда битиб, колхоз плавининг саксон икки фонзини ҳукуматга топширади. Мулла Обид ва Берди татарларнинг оғизлари қулоқларига етади. Чунки, улар биринчи теримда олтинш фонздан ортиқ пахта беролмасмиз, деб чамалаган эдилар.

«Қизил Узбекистон» газетасининг биринчи бетида «Қизил тахтага» сарлавҳаси остида «Четан»нинг муваффақияти, Мулла Обид ва колхоз зарбдорларидан яна уч кишининг расмлари босилиб чиқади.

— Шартномани бир ярим бажарар бажара олар эканми! — деб шўжаяди Мулла Обид.

Шодлигидан дунёга сиқмаган Берди татар Мулла Обиднинг қўлини сиқади:

— Қўлингни бер, ошнам, биз ишнинг кўзини биламиз, — дейди ва икки қўли билан белни тутамлаб, у ёқ-бу ёққа юринади...

10 ҲИСОБ

Газета мухбирига Берди татар:

— Октябрь байрамига ҳамма пахтамизни териб топшириш устига гўзапояларни йиғамиз ва кузги ҳайдовга киришамиз! — деган бўлса ҳам, лекин ваъда устидан батамом чиқолмайди. Октябрь байрамига планни юз қирқ олти фонз бажариб, очилган пахталарни топшириб битирсалар ҳам, гўзапояларни суғуриб битира олмайдилар, очилмаган кўсаклар чаноқдан суғуришга муҳтож бўлади.

Октябрь байраминда «Четан»чиларнинг эрлари дала-ни гўзапоядан тозалаш, хотин-қизлари ва болалари эса кўсак чувиш билан машғул бўлиб, бу маъракадан аранг ўнинчи ноябрда қутуладилар. Кўсак пахтаси ҳам топширилиб, план юз қирқ саккизга минади. Берди татарнинг дўпписи яна арава!

МТС дан бу ўртада кузги ҳайдов учун энг илгарни трактор сўраган «Четан» бўлади. Дарҳол МТС бир эмас

якки тракторни патиллатиб «Четан» даласинга йўллайди. Бу ёқдан «Четан»нинг ўзи ҳам гўё кўкламдаги каби ўзидаги кучни сафарбар қилади.

Бир ёқдан икки трактор, иккинчи ёқдан ўттизта сўқа, учинчи томондан кўнгли қолмасин учун уч-тўртта омоч ер багрини ёра бошлайдилар. Энди бу қадар куч қарши-сида «Четан» даласи чидасинчи.

Тўртинчи кун биринчи ҳайдов битади, бешинчи кундан иккинчи ҳайдовга ўтилади.

Иккинчи ҳайдов бир оз бўшашинқираб давом этади. Бунга икки нарса сабаб бўлади. Биринчидан, тракторлар еттинчи кун ўз вазифаларини битириб қайтиб кетдилар. Ез бўйи ишлаб, колхознинг ўз от ва ҳўкизлари жуда ҳам чарчаган, тагин ҳам Мардонбойнинг уларга диққати, пахта теримидан буён отларнинг ҳар кун етти қадодан ёрма жўхори еб туриши жонга ора киради, шундай ҳам бўлса, иккинчи ҳайдовда от ва ҳўкизлар силтанғланадилар. Мардонбай долга келади:

— Иккинчи ҳайдов билан ишни тўхтатиш керак, ҳали пунктдан буғдой ташиш хизматлари ҳам бор. Йўқса, мен бу молларни кўкламгача одам қилиш кафилини ола олмайман!— дейди.

Идора ҳам Мардонбойнинг додига қулоқ солишга мажбур бўлиб, йигирма учинчи ноябрда аранг иккинчи ҳайдовдан қутуладилар.

Мардонбойнинг дод-фарёдидан сўнг баъзи арриқ ерларга аравалаб гўнг тўқдирмоқчи бўлиб турган Мулла Обид ҳам кўкламгача тил қиснишга мажбур бўлади.

Аксар колхозчиларимизда ҳисоб ишлари биринчи январга, баъзан ундан ҳам кечикиб колхозчиларни ранжитиб қўйиш кўп кўрилмоқда. Ҳолбуки «Четан» бунда ҳам биринчиликини олади.

Пунктдан келтириладиган буғдой, ун каби ишлар билан овора бўлмаганда, «Четан» биринчи декабрдаёқ ҳисобни тугатган бўлар эди. Ҳалиги сабаб орқасида ҳисоб ўнинчи декабргача чўзилиб боради.

Четанчиларини кўтариб юборган нарса пландан ортдирилган пахтанинг пудига-пуд буғдой олинишидир. Асл нормадан ташқари шу ҳисоб юзасидан минг центнердан ортигроқ буғдой олинади. Колхознинг ўзи эккан буғдой билан бирга қўшиб, орадан колхоз фонди учун ўн фонз чегирилгандан кейин, қолмиш буғдой меҳнат кунига қа-

раб бўлинади; ҳар бир меҳнат кунига етти ярим кило бугдой тўғри келади!

Энг орқада қолган аъзоларнинг мавсум бўйича иш кунлари бир юз етмиш кун, бир кунда бир ярим меҳнат кун ишлайдиган зарбдорлардан айниқса уч киши тўрт меҳнат кунигача олади, миёна зарбдор ҳисобланган бир Пўлағурнинг ўзига бир юз қирқ пуд ораларида бугдой тегади.

— Бўлиб қолдинг, наҳси!— дейди Мирвали банги.— етти отангниг ўраси ҳам бунчалик бугдойни кўрмаган!

Хотин-қизлардан энг қуйидагилар етмиш кунгача меҳнат кунига ёзилиб, энг юқоридагилар жумладан Хандон опа ва Қурбонбилар бир юз етмиш кунга ҳақ оладилар.

Пахта ақчасидан ҳам фондга ажратилгач, меҳнат кунига уч сўм йигирма тийиндан тўғри келади.

Пўлағурнинг бяр минг бир юз сўм ақча олишини эшитган Мирвали банги яна унга дахл қилади:

— Бунча пул билан қаерда ухлайсан, хунаса!— дейди.— лекин битта ароқ олиб бермасанг қўймайман!

Ҳа, айтганча Мулла Обид ва баъзи идора аъзоларига меҳнат кун и белгилаш тўғрисидаги умумий мажлис қарорини унутганмиз: умумий мажлис бир оғиздан Мулла Обиднинг меҳнат кунини ҳар кунга бир ярим сиккор қилишга, Мардонбой ва татарларникини биру чорак ҳисоблашга қарор қилади. Аммо Берди татар ўзи тўғрисидаги имтиёзга қарши чиқади:

— Қадршуносликларингга раҳмат, ўртоқлар!— дейди.— Мулла Обиднинг қадрига етдинг, менга шуну бас. Мен бўлса якка йигит, бола-чақам йўқ... Менга ярим кунлик ҳақ берсаларинг ҳам йил ўн икки ой шум декчам қайнай беради. Мен ярим кундан ортигини сенларга тортиқ қиламан, оғайнилар!

Мажлис татарнинг ҳимматига таҳсин қилиб олқишлайди, баъзи кўнгли бўшроқ аъзолар унинг «бола-чақам йўқ...» сўзидан кўзларига ёш оладилар. Сўнгра мажлис татарнинг ўз хоҳишича мавсум бўйига ярим кунликдан ишҳақи беришга қарор қилиб, қарор ёнига шуни ҳам тиркаб қўйдиради: «Ўртоқ Шодиев муҳтожлик чекадиган бўлса, колхоз фондидан ёрдам берилсин».

Татарнинг ҳиммати Мирвали бангига ўхшамай тишини фижирлатиб, бир неча қайта «боҳиммат аҳмоқнинг» кўзини учратишга ва «гир!» деган ишоратни қилишга ҳа-

ракатланса ҳам, бироқ бунга муваффақ бўлолмайди. Мажлис охирига етиб, тарқалиш вақтида Берди «аҳмоқни» қойий бошлайди:

— Сен, яхлит аҳмоқ экансан!— дейди.— Бек бергани бетиغا қарама, деганлар... ҳўп, деб ола бермайсанми, жуда олишга ақлинг етмаса, менга бир қараб қўймайсанми?

— Олиб нима қиламан,— деб кулади Татар.

— Уйланмасмидинг, тўй қилмасмидинг!

— Мен энди уйланмайман.

— Ҳа, ҳез очдингми... Ҳўп, уйланмаганингда сенга пул керак бўлмасмиди, жуда ориқчалик қилганда қиш бўли пчмасмидик; эй уйинг куйсин, аҳмоқ!

Татар Мирвалининг астаҳидил хафа бўлишидан қотиб-қотиб кулади:

— Сен бунга тушунмансан, жинни,— дейди.— фирқамиз эҳтиёждан ориқ дунё йиғмасликка буюрди!

Мирвали банги бир оз ўртоғига тушунолмай қараб туради...

— Саҳобаман дегин... Эсизгана, вай-вай шунча бугдой, шунча пул!— дейди ва тарс этиб сонига уриб қўяди,— барибир менга берў бўлдинг, менга битта ароқ олиб берасан, аҳмоқ!

Татар ваъда бериб қутулади.

Ун бир бош соврин сигирни кимлар ютганлиги ҳам эълон қилинади: эрлардан Ислоҳ бўлтакбоши (ўзининг сигирни бўлганликдан ёмон сигирни яхши сигирга айрибошлаб олади). Ҳошим Султон ўғли, Қарим Садим ўғли, хотинлардан: Хандон опа ҳам бир сигирни ўзиники қилиб, эрига: «Энди тайёр сигирни ҳам етаклама, худо ўлим берсин шалтоққа!» деб жеркинади ва ўзи қўлидаги хивич билан қашқа сигирни аста-аста урган бўлиб: «жонвор, жонвор, сенга етишгунча не жафоларни торгмадим» деб орқадан ҳайдаб кетади. Шунга ўхшаш Қурбон опа ҳам сигир етаклаб, ёзи билан сигирни соғиб ичса ҳам, бироқ натижани ўйламаган лаванд аъзолардан яна бирини қақшатади. Хулоса, сигирлар биринчиликни олган ўн бир зарбдорга ўтиб, шу чоққача сигирни соғиб келганлардан фақат Қосим шайтонгина зарбдорлик билан сигирни ўзида қолдиришга муваффақ бўлади.

Аъзоларнинг ўз истемоллари учун экилган ҳойда экинлар ҳам чакки эмас. Мулла Обидга қалса «бўлар-

бўлмас», аъзоларча «жуда ихшин» ҳосил олиниб, тақсим вақтида, зарбдор, меҳнат куниси ортиқ деган фарқлар қилинмайди. Чунки бунда ўзи қандай ишлаган бўлмасин, ҳар ҳолда ярам танобнинг ҳосилига эга деган қарор қабул қилиниб, шу асосда ишловчи сонига эмас, рўзгор-аъзо сонига текис тақсим қилинади. Бошқа майда экинлардан қатъи назар, кўзга кўринадиган тақсим қар бир аъзога ўн икки пуддан картошка, шу чоққача «б келгандан ташқари саккиз пуддан тарвуз, тўққиз пуддан қовоқ, уч пуддан пиёз, аъзолар жўхоридан тамаълансалар ҳам бунга идора кўнмайди, отларнинг еми учун деб ўзида қолдиради.

Тайёрланган беда билан сомон колхознинг молларига етарлик бўлганликдан жўхорию ва палак каби хашаклар аъзоларга барабар тақсим қилинадилар.

Ғузаюя тақсимида кейин навбат бўрдоқига боқилиб келган ўн еттита от ва тўртта хўкизга етади. Айниқса қирқ кундан буён ҳар кун ўн қадоқ жўхори берилиб, кеча-кундуз беда кўрпасига боғланиб боқилган бўрдоқи отларни кўрганда аъзолардан ҳар бирининг ҳам оғзининг суви келади. Кўринган биров Мардонбойлап: «Молларни қачон сўясиз», деб сўраб қўйишни эсдан чиқармайди. Нихоят, гўшт тақсимотига ҳам навбат етади. Гўшт тақсимида илгарни тулукаси қоқилса ҳам, теразашиклари ҳали қурилиб битмаган янги клуб биносида умумий мажлис қақрилади.

Давлат гўшт солиғи назарда тутилиб, тўртта хўкизни шунга атаб сақлаш, аъзолардан тасдиқ этдирилади. Молларни сўйганда, тортганда, тақсим қилганда қараб туриш учун етти бўлтақдан етти нафар комиссия сайланиб олинади.

Ўн етти отнинг эти, мойи, қазиси дегандек, икки юз саксон пуд ораларида тош беради. Шундан йигирма олти пуди нуқул мой. Отларнинг бунчалик мой қилиши аъзолардан ҳар кимнинг тақсинини мужиб бўлиб, ўз улишини тамом олишга қарор қилган татарга қарши Мирвали банги яна қизишади:

— Эй, сен саҳобати киромсан,— дейди Банги,— от гўшти муттафақин алайх¹ сенга ҳаром... анови галда тарки дунё қилганингча бундан ҳам кеч, авлиё!

¹ Муттафақин алайх — мусулмонларнинг, ёки мусулмон мухтаждларнинг умумий иттифоқи билан.

Татар кулади.

— Кечсам ҳам бўлар эди, Мирвали,— дейди Татар,— лекин бундан ўз ҳақимни олмасам кўр бўламан...

— Эй, сен анови тўғридан бир мартаба басир бўлишинг бу ерда турган гап, Берди!

Гўшт, мой аъзо ададига тақсим қилинади: ҳар бир аъзога икки ярим пуд гўшт, ўн қадоқ мой тўғри келади. Орадан сўлпи чиқиб қолган бир ярим пуд гўштнинг аъзолар ризоликлари билан бир пудини Мулла Обидга ва ярим пудини Мардонбойга ортдириб берадилар. От қазисига айниқса ўч бўлган Мулла Обид аъзоларнинг бу ҳимматидан жуда ҳам хурсанд бўлади.

II КЕНГАЙИШ

«Четан»нинг биринчи йилини кўздан кечирганлар унинг келаси йилларини ҳам шунга қиёс қила билурлар, шуниси борки, «Четан» бир ерда музлаб қолмайди. Форсидаги каби «соли нек аз баҳораш маълум» — йилдан йил ўсади, тажрибаси ва кучи ортади, моли-жони, ободончилиги кўтарилади. Саводсизлиги йўқолади. Район бўйича эмас, Ўзбекистон бўйича энг обрўли намунавий колхозлар қаторига кўчади. Районга Ўзбекистон марказидан келган меҳмонларга районнинг рўкачи бўлиб қолади.

«Четан» ўзининг иккинчи ёшида ҳар бир гектар учун ўн тўққиз центнер пахтага шартнома қилиб, шартнома ни йигирма бир центнер, ёки юз ўн фоиз бажаради. Учинчи ёшида йигирма икки центнерга қўя қўйиб, йигирма беш центнер ёки юз ўн фоиз, тўртинчи ёшида йигирма олти центнер шартнома қилиб, планни тўқсон беш фоиз бажаради.

Кичкина бўлса ҳам бу тўртинчи йилдаги муваффақиятсизлик колхоз қурилгандан буён бу теварақда кўкрак кериб келган «четан»чиларга оғир таъсир қилади. Дуруст, гектарига ўн икки центнер шартнома тузиб, шунини ҳам тўлдира олмаган қўшни «Пахтачи» колхозини ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек айқириб юрийди. Бироқ, чапанча қилиб айтганда «баданда одамгарчилик бўлиши зарур»га ўхшайди.

Мана шу чапанча одамгарчилик «четан»чиларда жуда ҳам кучли, уч йилли муваффақият уларни жуда ҳам мағрур ясаган.

Ўзлари гектарига ўн икки центнерни ҳам бажара олмай уялмаган «пахтачи»лар гектарига йигирма уч центнер пахта топширган «четан»чиларга «сиз ҳам шартномани тўқсон бешда қолдирибсиз» деб кулишдан уялмайдилар. Бу номуссизлик «четан»чиларнинг етти яшаридан етмиш яшаригача ичдан ғазабга келтиради.

«Четан»чилар бу ғазабни муштлашиб, ёки оғзаки вайсаб бостирмайдилар, уларнинг ғазаб бостирिशлари бошқа йўлда бўлади.

Пахта тонширилиб битгач, дарҳол дала ғўзапоядан тозаланади. Ҳеч нарсага, ҳатто даромадни тақсим қилишга ҳам қарамасдан катта-кичик барабар ерни ҳайдаш ва кўп жойларни ғўнглаш чорасига киришадилар. «Четан» қурилгандан буён фақат Мулла Обиднинг орзусидагина келган ерларга тепа рангларини тўкиш шу муваффақиятсизлик йилидагина амалга татбиқ қилинади. Олтмиш от-арава (чунки колхознинг тортув кучи кейинги икки йилларда ўсган) ғўнг, лойқа ва тепа рангида ишлаб, ноябрнинг оёқларида колхоз еридан эллик фонзи кучайтирилади, устига уч қайта кузги ҳайдов ва қавс суви берилади. Ғазабга келган аъзоларнинг бурунлари сўррайиб қолган ҳолда, кузги ҳозирликдан қутуладилар.

Учакиш тўғрисига келганда Берди татар жуда ҳам ўрай. Мулла Обид ва идора аъзолари билан маслаҳатлашади-да, теварақдаги тўртта колхозни мусобақага чақириб мурожаатномалар ёзади, жумладан «Пахтачи»га ёзган қоғозини бу ерга кўчираемиз:

Қўшимиз «Пахтачи» колхозига

Ўртоқлар! Бизнинг аъзоларимиз келаси йил учун гектарига ўттиз центнерга шартнома тузмоқчилар. Шу муносабат билан биз қўшни колхозларимизни мусобақага чақирмоқчимиз, жумладан сизни ҳам, албатта, сизнинг биз «четан»чилар билан барабар норма олишга қудратингиз етмаганлигини яхши биламиз. Шунинг назарда тутиб, сизга ўн беш центнер тактиф қиламиз, ўзимизга эса ўттиз центнер. Қабул қилсангиз тезда хабарлашингиз, шартнома ёзамиз!

**Четан раиси: Мулла Обид Даврон.
Ячейка котиби Берди Шодиёв»**

Бошқа колхозларга ёзилган қоғозлар ҳам шу мазмунда бўлиб, фақат уларнинг нормалари «Пахтачи»никига қараганда бирмунча юқори, «Четан»никига қараганда кўп паст.

Бу чақирувга «Пахтачи» жавоб бермайди. Аммо «Қаҳрамон», «Янги турмуш» ва «Бизнинг давр» колхозлари қабул қилиб, жавоб қайтардилар. Фақат улар ўз нормаларининг бир оз ўзгартириб кўрсатадилар. Масалан, «Қаҳрамон» ўз ерининг кучсизлигини баҳона қилиб, нормасини йигирма икки центнер бўлишини сўрайди, «Бизнинг давр» йигирма, «Янги турмуш» ўн саккиз бўлсин деб жавоб беради. «Четан»чилар кўниб шартнома ёзадилар.

«Четан»чиларнинг бу жасорати район партия қўмитаси ва район ижроқўмларига эшитилиб, улар томонидан «агар «четан»чилар ўз ваъдаларининг устидан чиқсалар, биз бир трактор ҳади қиламиз!» деган ваъдани берадилар. Бу ваъда «четан»чиларни яна ҳам уйғотиб юборади. Идора аъзоларининг эмас, ҳатто, умум аъзоларнинг кўklamга етиш учун уйқуси келмай қолади.

• • •

Шу тўрт йилнинг ичнда қишлоқнинг маорифи, оқартиш ишлари, соғлиқни сақлаш эҳтиёжлари дев қадамлар билан илгарилайди.

Район маорифи колхозлашининг иккинчи йилда клуб қаторига етти йиллик мактаб биноси ишлаб беради. Четан бу теваракнинг олдьяги колхозини ҳисобланганликдан маориф ўзининг энг тажрибали ва зарбдор муаллимларини келтириб беради. Колхоз болалари юз фонд мактаб билан таъмин қилинадилар.

«Четан»нинг ўзи аъзоларининг соғлиғи учун кичикроқ бўлса ҳам, мактаб биноси қаторига шифохона бино қилади. Район соғлиқни сақлаш бўлими ҳафтага икки кун келиб туриш шarti билан бир ўзбек доктор беради ва шу бинонинг бир хонасига кичкина дорухона оқади.

Ишчи моллар, сутли ҳайвонлар касаллари ҳам назардан четга қоқилмайди. Ҳафтада бир кун, эҳтиёж тушиб йўқлаганда ҳамма вақт келиб турадиган мол доктори ҳам белгиланади.

«Четан»га қолганда район кооперация идораси ҳам ўзининг дўлворлигини қилолмайди. Учынчи йил шифохо-

на қаторига ёнида омборчаси билан махсус кооператив магазини бино қилади. Дўкон мудирига марказий амонат кассасидан қишлоқ амонатларини сақлаб бериш вазифаси ҳам юкланади.

«Четан»нинг ўзи ҳам клуб биноси ва шифохона иморати билан тўхтаб қолмай, учинчи йилда колхоз эҳтиёжи учун зарур ҳунарларни ўзига йиғарлик катта бир устахона ёлади.

Тўғри, «Четан» марказлашган отхона ва оғилхона бино қилишда бирмунча кечикиб, фақат тўртинчи йилдагина бу бинога енг шимаради. Бу кечикишнинг бошлича сабаби беда каби чўпларни осонгина бўлтакларнинг ўз отхоналарида қолдириш, йиғилган гўнларни бўлтаклардан олиб далага чиқаришнинг ўйғайлиги бўлади.

Аъзоларни саводли қилиш тўғрисида ҳам «четан» чилар орқада эмас. Мактаб муаллимларининг ғайратлари орқасида ҳар йил уч ой қиш мавсумида «саводсизликни битириш» маъракалари ўтказилиб келмоқда, бу йилги ҳисобда ўн беш фонз эркаклардан ва йиғирма беш фонз хотинлардан саводсизлар кўрсатилади.

Берди татарнинг партиявий ташаббути ҳам ёмон эмас. Колхоз янги тузилганда бутун қишлоқда тўрттагина партияли бор эди. Ҳозир эса, йиғирма уч партияли ўртоқ ҳисобланади. Унинг ташаббуси орқасида комсомоллар ячейкаси ҳам ташкил этилган. Алҳол комсомолларнинг эр ва қиз алаш қирқ етти аъзоси бор. Булардан ўн иккиси бу йил шаҳарга ўқишга жўнатилган. Комсомолларнинг деворий газеталари, театру тўғараклари, мусиқа дасталари фаол ишлаб туради. Колхозга ёшлар кучидан фойдаланишда комсомоллар фаол иштирок қилганларидек, ташкилотдан четдаги ёшларни ишга уюштиришда ҳам катта ёрдам бермоқдалар. Айниқса комсомоллар масъул котиби Ҳасан Раҳмат ажойиб ўтли бир ёшдир. Ўзи бултурги йилдан буён колхоз идора аъзоси бўлиб, идоранинг баъзи муҳим кенгашларида қутилмаган фикрларни ҳам айтиб юборади. Устига қўйилган ҳар қандай оғир вазифани муддатидан илгарироқ бажариб, ўзининг бу хусусияти билан Мулла Обиднинг тақдирига ҳам сазовор бўлади. Мулла Обид уни «телеграф» деб атайдн. Лекин Мулла Обидга ёқмаган томонлари ҳам йўқ эмас. Унинг ҳар кимнинг олдида ҳам

худони, динни инкор қилиб, бошқаларни ҳам худосизликка чақириши колхоз қарияларига, айниқса Мулла Обидга ёқмайди. Бундай фурсатларда Мулла Обид унга «ҳа шум!» деб қўяди. Берди татар Мулла Обиднинг олдида Ҳасанининг сўзига кулиб ўлтирса ҳам, Мулла Обид нарилашгандан сўнг Ҳасанни койийди:

— Сен бола, одамга қараб ташвиқот қилишни билмайсан,— дейди,— қарияларга, айниқса Обид кетмонларга сен у тўғрида таъсир қилолмайсан. Аксинча, ўзингдан бездирасан, ўғлим!

Ҳасан Татарга бўш келиб турмайди:

— Сиз муросачисиз!— дейди,— биласизми, раисингиз лотянчага ҳам қарши, уч йилдан буён лотянча саводини чиқаролмайди!

Татар бошини қашийди...

— У ёғини сўрасанг, шу чоққача хотинини ҳам очмайди!— дейди татар,— сен қизини очиқ қўйиб мактабда ўқитганига шукур қил!

Ҳасан нима учундир кутилмаганча бир оз ўзини йўқотиб туради. Бир нарсага тушунгандек Татар илжайди...

— Шундай, ўғлим!— дейди Татар давом қилиб,— сеннинг ҳам Обид кетмон билан тотув битирадиган юмушларинг бор... Шунга ўхшаш колхознинг ишлари ҳам усиз ўхшамай қолади... Тушундингми, ўғлим?!

Ҳасан тушуниб қоладими, ёки бошқа нарса уни сукутга мажбур қиладими, ҳар ҳолда бу тўғрида ортиқча баҳслашмайди.

Мулла Обиднинг тана боқиб ғунажин қилиш, ғунажинни қочириб сигирга айлантириш усули колхозга икки ёқлама фойда етказди. Биринчидан, ҳар йил сигирсизлар ўртасида мусобақа давом қилади, иккинчидан, йилдан йил аъзолар орасида сигирсизлик давом битиб, хўжаликлар тўя борадилар. Учинчи йил учун ҳам Мулла Обид фақат совлиқлар билан бир қўчқорни олиб қолиб, бултурги эркак қўзилардан етишган шишақларни сотади ва пулига ўн икки бош танача олади. Шу йўсин тўртинчи йилидан ўтганда аъзолардан тўқсон фонз сигирли, ҳар бир аъзо сутчиликдан келадиган маълум даромадга эга бўлади. Шу тўртинчи йилда аъзолардан йиғиладиган сут, қатиқ, сузма ва сариқ ёғларни сотиш учун шаҳарда сутчилик дўкони очилади.

Сигирензлик нуқсони орадан кўтарилади. Қолмини ўи фонз аъзолар Берди татарга ўхшаш бўйдоқ ва такасалтанглар бўлиб, сигир боқишни ўзлари тиламаганликларидек, бунга уларнинг шароитлари ҳам мусонда қилмайди. Шу йўсинда орадан сигир эҳтиёжи кўтарилиб, ўзга хил совринга эҳтиёж туғилади. Айниқса шу бешинчи йил, яъни ўттиз центнердан «давра» кўтарган йил ўзаро мусобақани кучайтиришни, «қуруқ сўз қулоққа ёқмас» деганча мусобақани «хўллашни» тақозо қилади. Бу тўғрида идора анча бош оғритиб, ҳар ким ҳар турли таклифларда бўлади.

— Бизда эҳтиёждан ортиқ, гунонга ўтишга яқин турган эстли тойлар бор!— дейди Мулла Обид,— биз бу йилги совринга шу тойлардан бешини белгилайлик.

Баъзилар дон — галла қўйишни таклиф қиладилар. Татар бу кейинги таклифга қўшила олмайди.

— Айниқса бизнинг аъзолар учун доннинг у қадар қизиги йўқ,— дейди Татар,— меҳнат важи билан энг орқадаги аъзомизда ҳам эллик пуд галла бор. Шу ҳолда галла билан мусобақани қизита олмаймиз. Мусобақани қизитиш учун аъзоларда орзу қўзғата турган нарса керак. Фикримча, Обид кетмоннинг гунон той қўйиш таклифи жуда маъқул. Шуминан бирга гунон той барчани баравар қизиқтира турган нарса эмас. Ёш-ялангларнинг қулоқларини тиккайтирса ҳам, ўрта ёшликлар учун қизиқарли бўлмайди. Мен ёшлар учун Мулла Обиднинг таклифини қабул қилишим бараварида ўрта ёшлар учун яна бир таклифини қилиб ўтаман. Мен мусобақада биринчилиكنи олган беш хўжалик учун бешта янги ҳовли бина қилиб беришни таклиф қиламан. Кулмангиз ўртоқлар... Тўғри, менинг таклифим устдан қараганда бир даражада кулги ҳам туюлади. Иккинчи томондан идора учун оғирлиги ҳам йўқ эмас. Бироқ, шунн яхши ўйлашимиз керакки, биз колхозчилар қинғир-қийшиқ, соғлиқ ва турмуш учун номувофиқ қўрғонларда бундан сўнг яшай олмаймиз. Коммунистлар фирқасининг раҳбарлигида меҳнаткашлар қураётган социализм турмуши ҳам шу кунгача яшаб келинган эски қўрғонларни ёқтирмайди. Ана шу ёқин ўйлаганда ҳам менинг таклифим социализм томонида колхозчиларга буюрилган истиқбол вазифасидир. Менинг таклифим қабул қилинганда, мана шу

истиқбол вазифасига биз бу йилдан бошлаб кўришган бўламиз!

Мирсоат ва Ҳасан Раҳматлар Татарнинг таклифини қапақ билан қаршилайдилар. Кексалар эса бирмунча ўйланиб қоладилар.

— Илгарии янги ҳовлининг тарҳини билишимиз керак,— дейди Мардонбой,— ҳовлида ҳовли бор; масалан баъзи ҳовлига ўн минг сўм ҳам камлик қилади, баъзисига уч-тўрт минг сўм kifоя. Сиз таклифингизда қандай ҳовли демоқчисиз?

— Жуда ҳам жонинг чиқмасин Мардон,— дейди Татар кулиб,— жила менинг ертўламга ўшамаса ҳам, (кўлги) ундан кўра берироқ... Масалан, ўртача бир рўзгор учун соғлиққа мувофиқ, рўзгор эҳтиёжларини ўтарлиқ ҳовли демакчимаи. Яъни тераза ва эшикли, таги тахтабанд, усти тунукали икки уй, бир ошхона, бир офилхона ва бир хашақхона — тамом!

— Янги усулда?

— Албатта, янги усулда,— дейди Татар,— негизин ўв қаторгача пишиқ гишт, юқориси хом гишт.

— Тсвараги иҳота ва дарвозали ҳам дингчи?

— Йўқ!— дейди Татар,— янги ҳовлига дарвоза, иҳота, девор керак эмас, агар бу жуда лозим бўлса, иҳота ўрнига тут сингари дарахт экиб бериладир.

Бляо тўғрисида Мардонбой билан Татар қишлоқнинг энг яхши билимдонлари ҳисобланади. Шунинг учун бошқалар бу тўғридаги баҳсини иккисига ташлаб, ўзларини тинглабгина ўлтурадилар.

— Мен қондим,— дейди Мардонбой,— сиз айтган биноларга эҳтимол чамамиз келиб қолар. Чунки кўп ускуна ўзимиздан чиқади. Аммо бизга оғир томони ҳам йўқ эмас. Масалан, тунука. Сўзингизга қараганда ҳар бир ҳовлига оз деганда эллик пуд тунука керак, беш ҳовли учун икки юз эллик пуд. Агар биз тунукани ҳукуматнинг қатъий баҳоси билан ололсак, идора учун ақчаси ҳеч гап эмас. Бозордан оладиган бўлсак, идора ўпурилади!

— Сен ҳамма вақт ваҳима билан яшайсан,— дейди Татар,— ҳозирги масала тунука устида эмас, идора менинг таклифимни қабул қиладими, йўқми? Қабул қиладиган бўлса, тунука кейинги масала. Сен клуб биносида ҳам шунинг сингари ваҳимага тушган эдинг. Ҳолбу-

ки клубнинг тунукаси ильиччилар томонидан осон ҳал қилинди.

— Биз ильиччиларга энди ҳам эркалик қила олмай-миз.

— Яхши, қила олмаймиз,— дейди Татар,— «гадойга бир эшик ёпиқ бўлса, иккинчиси очиқ» деган мақолни эшитганмисан?

— Хайр, мана тагин мажлис билади!— дейди Мардонбой ва Мулла Обидга мурожаат қилади,— сиз бизнинг баҳсимизни яхши эшитдингизми?

— Эшитдим,— дейди астагина Мулла Обид.

— Эшитган бўлсангиз, Татарнинг таклифига сиз ҳам бир нарса дең!

Мулла Обид бир оз сукут қилиб ўлтуради.

— Ҳукуматдан тунука тополмасак, эски тунука ярамайdimи?— деб Татарга қарайди.

— Нега ярамасин,— дейди Татар,— лекин бу энг сўнги чора бўлади.

— Биз у ёқдан тунука чорасини қилолмасак, эски тунука оламиз. Шаҳарда ҳукуматнинг янги бино солиши учун бузилаётган хусусий ҳовли эгалари кўчириб олган тунукаларини жуда арзон баҳога сотар эканлар.

Мулла Обиднинг бу сўзидан кейин ҳар икки таклиф товушга қўйилмоқчи бўлади. Бироқ Ҳасан Раҳмат «менда ҳам бир таклиф бор» деб рансга мурожаат қилади.

— Фикримча, ўртоқ ранс билан Берди отанинг таклифларига мажлисда майл кўринади. Мен ҳам ҳар икки таклифга жуда тарафдорман. Лекин бизнинг мусобақа таклифларимиз бир оз нуқсонли, деб биламан. Масалан, биз фуонлар билан от ҳаваскори ёшларнинг кўнглига ўт соламиз, янги ҳовлилар билан катта-кичикларнинг юрагига ўт ёқамиз, аммо, ишлашда эрлардан қолишмай турган хотин-қизларни нима билан қизиқтирамиз? Мен хотин-қизлар учун ҳам бир нарса белгилашни сўрайман.

Бу таклиф олдидан Мардонбойни яна ҳам ваҳима босиб кетади:

— Бизнинг совринга қўядиган нарсаларимиз кичкина буюмлар бўлаётгани йўқ, менга қолса, учинчи таклиф идора учун оғир,— дейди ва рансга мурожаат қилади,— илгариги икки таклифнинггина товушга қўйишингизни сўрайман.

Берди Татар сүз олади:

— Ҳасан топиб гапиради, ҳақиқатан биз хотин-қизларни унутганмиз. Мардонбой, бизда зарбдор ўнтагина деб ўйлайдимиз? Бултурги ҳисобда биз йигирма уч зарбдор ҳисоблаб, совринга қўйган сигир стишмагандан кейин, қолганларни ақча билан мукофотлашга мажбур бўлдик. Мен Ҳасаннинг таклифига қўшиламан, кичикроқ парса билан бўлса-да, хотин-қизлар учун ҳам мукофот белгилайлик.

Бу тўғрида ҳам талай тортиш боргандан сўнг, охирида бешта қўл машина белгиланиб, Ҳасан Раҳматнинг таклифи ҳам товушга қўйиладиган бўлади. Алоҳида товушга қўйиш натижасида Мулла Обиднинг гуноҳ таклифи, Татарнинг ҳовлиси бир оғиздан қабул қилиниб, Ҳасан Раҳматники бир қарши билан ўтади.

* * *

Минг тўққиз юз ўттиз учинчи йилнинг кўклами «четан»чилар томонидан шу чоққача кўрилмаган бир ғайрат, яқдиллик ва зўр ҳозирлик билан қарши олинади. Бу фавқулодда аҳволга балки юқоридаги мукофотларнинг ҳам таъсири бўлгандир, лекин бизга қолса, уч йилдан буён теварак колхозчиларга сўз бермай келган «четан»чиларнинг тўртинчи йилда тўқсон беш фонзда қолиши, вақтинча бояги мағруриятнинг синиши сабаб бўлади. Бу даъвомиз умуман, деярли «четан»чиларнинг «бизга мукофотдан ҳам илгари обрў керак, ўттиз эмас, ўттиз беш центнер билан кетган обрўни қайтарамиз!» деб сўзлашларидан англашिलाди.

Ернинг йилдагича беш-олти эмас, етти ва баъзи бўлтакларда саккизгача ҳайдалишини, чигит экинни ўн бешинчи апрелдаёқ бажарилишкни кўрган Усмон лавон ёқасини ушлайди.

— Буларга бир бало бўлдими, кўзикиб қолмайликда,— дейди.

Мулла Обид у қадар таажжубланиб турмайди.

— Бу колхоз менлиги!— дейди.

Татар бу ҳолни бошқача таъбир қилади:

.. Уртоқ Сталин айтганча колхозимиз большевиклашадим!— дейди.

Бу таъбирлардан қайси бириси тўғрироқ — буида бизнинг ишимиз йўқ. Аммо қизиғи шундаки, бу йил идо-

ра чопиқ, суғориш каби ишларни ташкил қилиш; иш битдимми, орқада қолдимми, ҳар кун кўздан кечириш тўғриларида бош оғритмайди. Фақат Мулла Обид ва Усмён полвонлар (ҳосилот комиссиясининг учинчи аъзоси Қарим ўша бу йил қиш чиқар олдида вафот қилган) доим дала кезиб, экинлар устида кенгашигина бериб турадилар.

Учинчи чопиқ йилдагига қараганда ўн кун илгари — бешинчи июлда битади. Пахтанинг тупи кичкина дарахт ҳолига кириб, баъзи тупларида қирқ-эллик гул ва шоналар кўриниб қолади. Эски иримлардан қутулиб етмаган баъзи бўлтаклар, шунингдек фавқулоддароқ ўсган қитъаларга ҳода қадаб, ходанинг устига исиріқ боғлаб қўйдилар. Идора бундай иримларга қарши курашиш учун эҳтиёж сезмаса ҳам, баъзи бўлтакларда кўриладиган тартибсизликларга қарши курашишга мажбур бўлади.

Баъзи бўлтакларда кичкина дарахтликга томон ўсган ғўзаларга тўртинчи чопиқ бериш ҳаракати кўрилади. Ҳолбуки бундай ғўзаларнинг ичида одам юриб кетмон ўйнатиш эмас, итдан мушук қувлатиш ҳам гуллар учун зарарлидир. Дарҳол идора бу тартибсизликнинг олдини олиб, бўлтакларга «ҳосилот учлигининг рухсатидан ташқари ғўзаларни тўртинчи чопиш мамнуъ» мазмунли қоғозлар ёзади ва ҳосилот учлиги дала айланишига чиқади. Тўртинчи чопиқ лозим кўрилган жойларга рухсат берилади. Ортиқча аъзоларни олиб, бугдой ўроғига жўнатилади.

Қисман Мардонбой, айниқса Татар ёз бўйи Туғлуқсувининг бериги ёни (клубнинг қатор рўбарўси) билан бир-бирига таралиб солинаётган беш ҳовли биноси устида айланиб юридилар. Баъзан ҳовлиларнинг тарҳини чизиб берган техник келиб туради. Техник чизган тарҳ бўйича ҳар беш ҳовлининг киши турадиган хоналари бир-бирисига тиралиб, нариги томондаги бинолар (клуб) ва бошқаларга ўхшаш тушади. Уйларнинг даромади ва таразалари кўчадан қурилади. Аммо ҳовлиларни бир-бирисидан ажратувчи ҳар икки уй бошини ичкаридан кесиб тушган ошхона, оғилхона бинолари бўлади. Техник ҳар икки уй остини ертўла қилиб ишлатади. Дон-дун ва музлайдиган буюмлар учун бу яна ҳам яхшироқ бўлади. Ҳовлиларнинг ярим ишланган бўлишига қарамай, ҳо-

зирги кўринишларидан Тиктевага алоҳида бир ҳусн берадиганга ўхшайди.

Тунукани кооперация ёки бошқача йўл билан ҳуқу-матдан олиш имконияти кўринмайди. Айвиқса, бу йилги йилларда кучайиб кетган давлат бинокорлик ишлари бунга мусоада қилолмайди. Идора эски тунука топиш фикрида.

• • •

Теримни ҳар қанча маъқул ташкил қилган ва зарбдорликқа зўр берган билан ўз вақтида бажара олмаслик кутилади, чунки ҳосил кўп. Мулла Обиднинг фикрича теримчилар бир пайкални ўзидеёқ, бир-бир ярим иш кунини тўлдириб, иккинчи пайкалга ўтолмайдилар. Шу ҳолда иккинчи ва учинчи теримни ўз вақтида бажара олсалар ҳам, биринчи теримни уйда қилолмаслар, дейди. Чора нима? Бирдан-бир чора — райондан биринчи терим учун кўпроқ ҳашарчи сўраб мурожаат қилишдир.

Терим олдида районда ва колхоз оталиги ильиччиларга мурожаатномалар ёзнади. Ҳозирча улардан жавоб йўқ.

12. СОЦИАЛИЗМ ҲИДИ КЕЛАДИ

Умуман, деярли инсонларда бир табиат бор: бизга бир нарса қизиқ бўлиб кўринса, шунда биз ҳамма нарса-ни унутиб, шу қизиқликка томон янтилашимиз; бошқа эҳтиёжларимиз, ҳавасларимиз ўзларнинг илгариги аҳамиятларини йўқотадилар, йўқотмаганларида ҳам, маълум қизиқликка етишда бирор воситага айланадилар. Фикр, хаёл, иш шу «қизиқлик» доирасидан четга чиқмайди. Бу ҳилда бошланган давомли «қизиқлик» ёки гоё аксар «висол» билан натижаланади. Бироқ, «висол» биз кутган завқни беролмайди, ёки бериб битиролмайди. Чунки унинг ўзини бошқача бир «қизиқлик» келиб олгач, бизнинг бояги қизиқликдан олинмаган завқ учун тайёр диққатимизни шу ёққа буриб юборган бўлади.

Биз юқоридаги ҳолни айниқса «четан»чилардан очик ўқиймиз: бултурги кичкина муваффақиятсизликдан сўнг, уларнинг каттадан-кичигидаги гоё ёки қизиқлик шу муваффақиятсизликни зўр бир муваффақият билан

босиб юбориш бўлиб қолади. Бу «қизиқлик» йўлида колхознинг Берди татарларининггина эмас, ҳатто бир вақтларда «тепса тебранмас» бўлган Аҳмад тоғаларнинг ҳам уйқуси ўчади. Қизиқликқа томон сеҳрлангандек жалб қилинади. Ҳатто бу қизиқлик йўлида ҳаддан тажовуз қилғонини ҳам сезмайди. Масалан баъзи жойлардаги пахта учун зарарли бўлган тўртинчи чопиқ каби бу «оғриқ», «четан»чиларнинг ўз бошларидагина қолмайди, қўшни колхозлардан учтасини ҳам шунга мубтало қилади. Натижада уларни ҳам районнинг олдинги колхозлари қаторига кечирганлигини ўзи сезмайди.

— Гектарига ўттиз икки центнер пахта!

Лекин бу галаба завқини «четан»чилар татиб битира олмайдилар. Завқ олиш ўрнини бошқа бир «қизиқлик» келиб босади.

— Ҳукумат ўз ақчасидан сарф қилиб, колхозчиларга тўй ясар экан... Тўй ўн кун давом этиб, дунёдаги ҳамма нав ошлар, ҳамма хил ўйинлар, ўйинчилар, отлик ва лёв пойга улоқлар барчага баравар сарполар....

Галаба завқи унутилади. Ҳамма бирдан тўйгача кузги ҳайдовдан, гўнг ва рангдан қутулиб олиш ҳажрига тушади. Янги «қизиқликка томон» нитилиш бошлашади...

* * *

Кузги ҳайдов ва гўнг одатдагидан беш кун чамаси илгари битади. Район тўй учун «Четан»га йигирма беш минг сўм пул беради.

Татар ҳовлиларни битирган бўлса ҳам ганчига ақча тополмай юрийди. Идора топширилган пахта ақчасини банкдан олгунча унга пул беролмаслигини билдиради.

Татар тўй ақчасидан икки минг сўмга хиралик қилади. Идора ҳам тўй кунларига янги ҳовлиларнинг тамоман қўлдан чиқishi учун қўлоқ қоқмай икки мингга беради.

Аъзолар ёз ўтиб кийим-кечакка, кўрпа-ёстиққа қарай олмаганлар. Барчанинг яктак-иштоня, тўн ва чолвори лавак-лавак бўлган, этиклардан пайтава осилиб юрийди. Аксар дўппилар тепчигидан қирқилиб, дилтаси кўриниб туради. Идора тўй кунини белгилаб, тўйга атрофдан меҳмонлар таклиф қилишдан илгари аъзоларни ва уларнинг бола-чақаларини кийинтиришга қарор қилади. Селпо дўконига келиб тушган ўн той газлама,

икки юз пальто ва ўзбекча тўнлар, ич кийимлари, беш юз пардан ортигроқ оёқ кийимларини уч куннинг ичиди аъзоларга тарқатиб битиришга буюради. Клуб ва бошқа биноларни янгидан оқартиришга, қишлоқ кўчаларини, рўзгорларини тозалашга, ахлатларни маълум жойларга чиқариб тўкишга қарор қилади. Тўй учун лозим бўлган сўқим, қорамол, улоқ учун бузоқ ва эчки, паловга гуруч, нишолдага шакар ва ҳоказо нарсаларни тайёрлаш учун комиссиялар белгилайди.

* * *

Район бўйича тўй ҳозирлигини илгари битирган «Четан» бўлиб, учинчи декабрь кечқурунга тўй расмикушодида иштирок қилишни сўраб, районга таклифнома юборадилар. Теварақдаги ўнта колхоздан ва ильиччилардан ҳам меҳмонлар чақирилади.

Райондан хабар топиб келган Мардонбой расмикушоддан Ўзбекистон марказидан келган ҳукумат вакиллари, бир неча ёзувчи ва шоирлар ҳам иштирок қилишларини сўзлайди.

Расмикушодда иштирок қилувчилар уч юзлаб киши чамаланади. Клуб биниси бунга кифоя қилса ҳам четдан келадиган юзлаб меҳмонларни ётқизиш учун жой ва уларга кўрпа-ёстиқ масаласи бир оз ишқал кўчади. Ўзаро ўйлашгандан кейин, меҳмонларни кечаси кутиб учун уларни аъзолар рўзгорига тақсим қилмоқчи бўладилар.

Расмикушод бўладиган кун идора кимларни нима билан мукофотлантириш тўғрисида бўлтакбошилар билан бирликда кенгаш мажлиси ўтказиб, зарбдорлардан номзодлар белгилаб, икки соат овра бўлади.

Кундуз соат иккилардан эътиборан меҳмонлар кела бошлайдилар. Меҳмонлар клуб чойхонасига жойлаштирилиб, белгиланган йигитлар томонидан кутилиб турадилар.

Кечки пайт райондан мукофот трактори ва бир арава ҳар турли тўн, хотин-қизлар кийимлари, тикув машиналари, оёқ кийимлари ва шуларга ўхшаш буюмлар келиб, Мардонбой аравакаш билан юборилган рўйхат бўйича омборга тушириб олади. Мукофот трактори ҳаммага маълум бўлса ҳам аравадаги буюмлар очиқ англашилмайди.

Шундан бир оз кейин район партия кўмитасининг масъул котиби Каримов, район ижроқўм раиси Бўриев, марказ вакили Ҳамидов, икки шоир, яна бошқа ўнлаб меҳмонлар автомобиллар билан етиб келадилар. Колхоз идораси уларни истиқбол қилиб қаршилайди.

Тарафайн бир-бирлари билан танишиб кўришгандан сўнг, марказ вакили идорани бу йилги зўр муваффақият билан табрик қилади.

Меҳмонлар қишлоқнинг қизил байроқ ва қоғоз гуллар билан ясатилишидан кўра янги биноларга қизиқсинадилар, Ҳеч нарсага қарамасдан бирма-бир шу беш йил ичида солинган янги биноларга кириб юрийдилар. Уларга айниқса кечагина ганчдан чиқиб, ҳозирча фақат тераза ойналари солинмаган янги ҳовлиларнинг тарҳи, кўркамлиги, турмуш учун қулайлиги жуда маъқул бўлади. Бу ҳовлиларни бу йилги мусобақада ютган зарбдорлар учун бино қилинганлигини эшитган Ҳамидов Мулла Обид ва Берди татарларнинг қўлларини сиқади.

— Менинг учун янгилик, яшасин чин колхоз оталари!— дейди.

Бошқа меҳмонлар ҳам иккисининг қўлларини сиқадилар. Айниқса Татар дунёга янги келгандек терисига сиғмайди, боши айланиб мастдек бўлади.

Аксар Берди татар билан ҳазил сўқадиган Каримов янги бинолар томошасидан сўнг ўртоқларини Берди татарнинг ертўласига бошлайди:

— Юринг ўртоқлар, энди Берди аканинг ўз «кошо-на»нинг ҳам кўрамини

«Кошо-на» маъносига Бўриевдан бошқалар тушунамайдилар. Татар қизаради ва Каримовни кўзи билан «шарманда қилмасликка» имлайди. Каримов қулоқ солмай меҳмонларни «кошо-на»га бошлаб кетади...

Ҳамидов Татарнинг «кошо-на»сидан жуда ҳам мутаассир бўлиб қайтади. Шоирлар ҳам татарнинг «қулбайи вайрона»сидан илҳом оладилар.

«Кошо-на»дан қайтгач, меҳмонлар расмикушод туғрисида кенгашиб оладилар. Идора томонидан тузилган рўзномага баъзи нарсалар қўшадилар.

Кеч соат саккизда клуб биноси колхозлардан келган меҳмонлар, колхознинг ўз аъзолари, очик хотин-қизлар билан лиқ тўлади. Ултуришга жой тополмаганлар йўл устига кийиз тўшаб, чойхонадаги каби ўтириб оладилар.

Клуб саҳнасига катта стол қўйилиб, усти қизил сатин билан ўралган, тевараклаб стуллар терилган. Орқадаги декорацияда Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин — ниқилоб раҳбарларининг расмлари жонли каби қараб турадилар. Айлана клуб деворлари турли шнорлар ёзилган ғизил сатинлар билан зийнатланган. Саҳнанинг иккинчи муюшида дарахт каби зўрайиб, олтмиш-етмишлаб гўзаси очилган икки туп пахта деворга ўрнатилган. Кўриниш маданий шаҳарнинг катта бир биносини эслатса ҳам, электр ўрнига катта лампалар ёқилганлиги бир оз кўринишга совуқлик беради. Баҳар ҳол-йиғирмалаб осма чироқлар клубни яхши ёритиб турадилар.

Саҳна эшигида Ҳамидов, Каримов, Бўриевлар кўринадилар. Кучли чапак кўтарилади... бошқа меҳмонлар ҳам киргандан кейин, энг орқада Мулла Обид ва Берди Шодиевлар кўринадилар. Бу иккисини кўрган халқ олқиниши жуда кучайтади, бора-бора ўрнидан туриб кетади...

Мулла Обид четроққа бориб ўтиради, Татар раёсат курсисига келиб қўли билан халқ олқиниши бостирмоқчи бўлади. халқ бадтарроқ кўтарилади...

— Ўртоқлар! Бу кунги тўй мажлисимизни олиб бориш учун, — дейди қичқириб, — раёсат сайлашимиз керак, бу тўғрида таклифлар бўлса, рухсат...

Олқин босилади, таклиф учун Ҳасан Раҳмат сўз олади:

— Оталар, мен раёсат учун ўн икки кишини таклиф қиламан.

— Бошқа таклифлар ҳам борми, — деб сўрайди Татар, — бўлмаса яна сўз Ҳасан Раҳматга. — Ҳасан Раҳмат номзодлар кўрсатади. Татар ўз томонидан Ҳасан Раҳматни таклиф қилади.

Номзодлар бир товушдан раёсатга сайланадилар, халқ ичида ўтирган Рафиқов раёсатга борар экан, колхозчилар уни кучли равишда олқиншлайдилар.

— Ҳозирги мажлисимиз раислигини олиб боришни мен ўртоқ Ҳамидовга таклиф қиламан.

Барча бирдан чапак чалади. Ҳамидов раисликка ўтиб, мажлисни очиқ эълон қилади.

Ҳамидов рўзимани ўқишдан илгар иғолиб колхозчиларни бу кунги тўй билан марказ номидан табрик қилишга туради. Ўзининг ўн беш дақиқага чўзилган

табригида «четан»чиларнинг ғалабасини ёлғиз ҳосилни юқори кўтаришдагина эмас, қишлоқ турмушини ҳар жиҳатдан ҳам юқори кўтаришда деб кўрсатади.

— Шунинг учун, ўртоқлар,— дейди Ҳамидов,— сизнинг қишлоғингиздан социализм ҳиди келади! (Кучли олқиш). Мен қишлоғингизга келиб кирганда димоғимга социализм ҳиди келди (олқиш), мен бу қишлоқ эскича Тиктепа эмас, «Ленинбод» аталишга лойиқ ва бу улуғ исми қозонишга ҳақ олган экан, дедим, (кучли олқиш билан ҳамма ўрнидан қўзғалиб кетади. Берди татар — Яшасин Ленинбод, деб қичқиради, халқдан ҳам шундай товушлар жавоб қайтаради; Ҳамидов сўзини давом этдиради) шунга ўхшаш колхозингизнинг ҳам улуғ раҳбар — Сталин номини олишга лаёқат бор.

Яна олқиш, яшасин, «Сталин» колхозини, деган товушлар.

Ҳамидовнинг таклифидан сўнг, Берди татар юқоридagi таклифларни қарорга киритиб кетишини сўрайди. Товушга қўйишда халқ бир оғиздан қўл кўтаради, орқасидан бир неча дақиқагача олқиш давом этади.

Табрик учун иккинчи сўз — район партия қўмитасининг масъул котиби Қаримовга берилади. Қаримов ўз табригида: «Колхозингиз районимизнинг большевик колхозини ва обрўсини, иккинчи беш йилликда бу обрўни жуда ҳам юқори кўтарасиз деб ишонаман!» дейди.

Давомли чапак билан қаршиланган Рафиқовнинг колхозчилар томонидан бунчалик ҳурмат кўришига ҳатто марказ вакиллари ҳам таажжубланидилар.

— Илгарини Тиктепа ва ҳозирда Ленинбоднинг беш йил орасидаги тафовути менга маълум,— дейди Рафиқов,— энг ялғари қоронғи қишлоғимизга бунчалик фарқ бағишлаган ўртоқ Сталинга, темир партияимизга биз меҳнатқашлар миннатдорлик кўрсатишга бурчлимиз! (Кучли олқиш ораси ҳурматан ҳамма ўрнидан туради) Ундан кейин манови колхоз зарбдорлари қишлоқ меҳнатқашларининг ақлли оталарига ҳам зўр миннатдорчилик!— деб Мулла Обид, Берди татар, Мардонбойларга ишорат қилади. Халқ олқишлайди, Рафиқов давом этади,— ўзбекчада «қарс икки қўлдан чиқад» деган мақол бор. Колхозчиларимиз ақлли оталарининг сўзига қулоқ солмайдиган «бебошлар» бўлсалар, Обид кетмонлар қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Бинобарин,

мен собиқ «четан»чи оғаларим ва иниларимга ҳам мнн-иатдорчилик айтаман. Ильиччилар саломини етказаман.

Меҳмонлар олқишлайдилар, колхозчилар ерга қарайдилар.

Сўз район ижроқўмининг раиси Бўриевга берилади. Бўриев табрикдан сўнг, колхозчиларга мукофот тракторини тақдим этиб, Мулла Обидга район ижроқўми томонидан ёзилган трактор ҳужжатици тақдим қилади. Олқиш кўтарилади.

— Уртоқлар!— дейди Бўриев,— Район ижроқўми сиз қаҳрамонлар учун турли саруполар, хотин-қизларга тикув машиналари ҳадя қилиб келтирган эди. (Олқиш.) Ва шу мажлисда сизларни мукофотлантирмақчи эди. Бироқ идорангиз «букуи биз ўзимиз тайёрлаган мукофотлар билан баъзи аъзоларимизни мукофотлантирамиз, эртага қолмиш аъзоларга сизнинг ҳадияларингизни тақдим қилиш учун алоҳида йиғилишамиз» деган жавобни бердилар. Ҳар ким ўз рўзгорига омил деганча, биз ҳам идорангизнинг фикрига қўшилишдик. Аммо, ҳозир идора аъзоларингизга баъзи арзимас ҳадялар тақдим қилмоқчиман!

Олқишдан сўнг Бўриевга икки бўғжама сарпо келтириб берадилар. Бўриев бўғжамадан ҳисорий беқасамдан тикилган бир тўнни олиб Мулла Обидни чақиради. Мулла Обид келиб тўнни кияди (олқиш), иккинчи шунга ўхшаш яна бир тўнни Берди Шодиевга, учинчиси Усмон полвонга, тўртинчисини Мардонбойга, хулоса, идора аъзоларининг барчасига ҳам бирма-бир тўн кийдириб чиқади. Мулла Обид бошлиқ ҳамма идора аъзолари ҳайитга ясанган улфат ҳолига кирадилар. Олқиш бошланади. Бўриев кичкина бир қутини олиб, ичидан телефоннинг қулоғидек иккита нарса олиб, яна жойига солади ва Мулла Обидга тақдим қилади.

— Колхоз қаҳрамонининг қулоқсиз юришига биз рози эрмасмиз! — дейди.

Тақдим қилинган нарсага тушунган шаҳарлик меҳмонлар чапак чаладилар. Аммо бу ёқдаги халқ, ҳатто Мулла Обиднинг ўзи ҳам бу нарсага тушунмайди.

— Уртоқлар,— дейди кулиб Бўриев,— чамаси бизнинг бу сўнгги ҳадямизга тушунмаган кўринасиз. Бу нарса қулоқсизлар учун ишланган асбоб, буни ҳар қандай қулоқсиз киши таққанда ҳам энг аста товушларини эшита олади.

Энди кулги аралаш умумий олқиш кўтарилади. Бўриев келиб қулоқлиқни ўз қўли билан Мулла Обиднинг қулоқларига кийдириб қўяди... Мулла Обиднинг қулоғидаги ўн саккиз яшар карлик бирдан зойил бўлади. Мажлисдаги тиқ этган товушни эшита бошлаган Мулла Обиднинг кўзига таажжуб аралаш табассум ўрнашади. Буни кузатиб турган халқ яна қарсак билан клубни кўтаради.

— Эшитишимга қараганда, — дейди Бўриев, — бу фалокатни ўртоқ Обид кетмон бундан ўн саккиз йил илгари Рус — Герман frontiда, жаҳонгирлар муҳорабасида ордирган. Букун ўн саккиз йилдан кейин, бу касал Шўролар ҳукуматининг қўлида очилди...

Олқиш, кулги, яшасин Шўролар ҳукумати! деган товушлар...

Раис рўзномани ўқийди:

— Иккинчи масала колхоз зарбдорларини мукофотлаш... бу ҳақда сўз ўртоқ Берди Шодиевга.

Берди татар устида беқасам тўн билан олдинга чиқадди, олқиш кўзғалади. Илгари колхоз номидан бирам-бирам ҳамма меҳмонларга ташаккур ва раҳматлар айтиб чиққандан кейин асл масалага ўтади:

— Ўртоқлар, маълумки биз бу йилги мусобақамизга беш ҳовли, беш ғунов ва бешта тикув машинасини белгилаган эдик. Ҳозир мана шу мукофотларни ўз эгаларига тақдим қилмоқчимиз (олқиш). Мен бу тўғрида бир неча оғиз сўз айтиб ўтмоқчиман. Ҳозирги мукофотларимиз маълум зарбдорларга берилганликдан баъзи ўртоқларнинг кўнглига буларда ўртача ишловчилар ундан қолса ялқовлар ҳам бор экан, мазмунли фикр келиши аниқ. Лекин, ўртоқлар, бизда ялқовлар йўқ, бизнинг зарбдорлардан кейинда ишловчиларимиз ҳам бошқаларнинг зарбдорларидан юқорида турадиган (олқиш), энди ўртадан зарбдор фалон, деб фарқ ажратиб туришимиз, зарбдорларни мукофотлашимиз бизда вақтинча бир масаладир. Нечук, ким биз бошқа зарбдорларни сигир билан мукофотлаб тўртинчи йилда ҳамма аъзоларимизни деярли сигирли қилиб қўйганимиздек, букун баъзиларини янги ҳовли, баъзиларни от ва тикув машиналари билан мукофотлар эканмиз, иккинчи беш йилликда аъзоларнинг ҳаммаси деярли янги ҳовлилар, минниш учун отлар билан мукофотланишда шубҳа йўқ! (Зўр олқиш). Мен бу ўринда агарчанди йўлдан четга чиқсам

ҳам улуғ раҳбаримиз ўртоқ Сталинга гойибона икки оғиз ташаккур айтиб кетмоқчиман.

— Ўртоқ Сталин! Сенинг раҳбарлигинда колхозимиз большевиклашмакда, аъзоларимиз бойиб бахтли турмушга ўтмакда (зўр олқиш), ўртоқ Ҳамидов айтганча бизнинг Ленинобод қишлоғидан социализм ҳиди келади, (Узоқ олқиш.)

Татар олқиш босилгунча бир оз кутиб туради.

— Мақсадга келамиз. Бизда ҳар бир бўлтакда деярли меҳнат кунини бир ярим, икки бажарган ўн чоғлиқ қаҳрамонлар бор. Умуман олганда улар бир-бирларидан озгина фарқ қиладилар. Етишмаслик қурсин, биз букуни ўнта ҳовли бино қилмаганимиз учун пушаймон емакда-миз. Англашилган бўлса керак, ўнта зарбдорларимиз бир-бирларидан фарқли эмаслар. Биз ҳовли тўғрисида узоқ ўйлагандан сўнг орадан шу фарқни чиқардик. Бизда ўзи ўрта ёшли бўлса ҳам ёш зарбдорлар билан барабар ишлаган ўртоқлар бор. Уларнинг ёшларига нисбатан йигитлардан қолишмаганликлари таҳсинга лойиқ. Шунга кўра биз ҳовлиларни кекса зарбдорларга бермакчи бўлдик! (Олқиш, «тўғри!» товушлари). Қолган бешта ёш зарбдорларга бешта ғунони (Олқиш, «жуда маъқул!» деган овозлар), бешта-тикув машинасига бизда маълум зарбдор хотин-қизлар бор! (Олқиш). Биз ҳозир бошлаб янги ҳовлиларнинг калидини ўз эгаларига топшира-миз.

Раис Ҳамидов рўйхатни ўқиб қичқиради:

— Колхоз зарбдорларининг отаси Мулла Обид Даврон ўғлига клубнинг қаршисидаги биринчи ҳовли!

Мулла Обид ўрнидан тургач, бинони жуда ҳам кучли олқиш босади. Мулла Обид келиб калидни қўлига олади.

— Биринчи бўлтакдан Исобой Карим ўғлига иккинчи ҳовли!

Исобой халқ ўртасидан ажралиб саҳнага чиқади. Калидни олар экан, олқиш ёғилади.

— Учинчи бўлтакдан Нўъмон Рустам ўғлига учинчи ҳовли!

— Бешинчи бўлтакдан Алибой Обид ўғлига тўртинчи ҳовли!

— Тўртинчи бўлтакдан Ҳожи Муҳаммад Очилди ўғлига бешинчи ҳовли!

Иккинчи навбатда ғунонлар ҳам эгаларига тақдим қилинадилар. Жумладан Пўлағўр ҳам бошқа ғунонга

эга бўлиб, ғилай кўзи яна ҳам «даҳшат» касб этади. Мирвали банги «қашқани илдинги кўр, яна бир ароқ қарздор бўлдинг» деб сўкади.

Учинчи навбатда зарбдор хотинларга тикун машиналари тақдим қилинади. Эрлар орқасида ўлтурган хотинлардан Фулмон опа, Хандон бибки, Хоним Султон, Биби Маржонлар уяла-уяла келиб, машиналарни кўтариб кетадилар. Бешинчи машинани олиш учун раис «Фотима Холмирза қизи» деб чақиради. Иккинчи қайта чақиринишда хотинлар тўпидан «ўзи бунда йўқ!» деган жавоб бўлади. Сирга тушуниб ўлтурган Берди татар ер остидан кулиб Мулла Обидга қарайди. Мулла Обид бунни фаҳмламайди.

— Фотима опа касал бўлса керак,— дейди кулиб Берди татар,— Фотима опа томонидан машинани мен қабул қилиб оламан.

Меҳмонлар орадаги «сир» га тушунмайдилар... Фотима опанинг машинасини Татар қабул қилиб олгандан сўнг, кейинги сўз Мулла Обидга берилади. Халқ билан бирга раёсатдаги меҳмонлар ҳам узоқ чэпак билап Мулла Обидни қаршилэйдилар.

Мулла Обид беқасам тўн кийиб, яна ҳам зўрайиб кўринган улуғ гавдаси билан саҳнанинг олдига юриб келади...

— Арзимаган муваффақиятимизни арзитиб бизга тўйлар қилиб берган, тўйимизни ўтказиш учун ўз вакилларини юборган большевиклар фирқасига. Шўролар ҳукуматига колхоз номидан миннатдорчилик қиламан! (Олқиш.) Тўйимизни биргаллашиб ўтказиш учун келган ҳамма меҳмонларга, колхозчи қўшнларга яна раҳмат! (Олқиш.) Фирқамиз ва Шўролар ҳукувати бизни уялтириб бунчалик сарпо, ҳадялар тортиқ қилиши мени, менинг колхозчиларимни яна катта ғалабаларга судранига шубҳам йўқ! (Олқиш.) Мен колхозчиларим отидан янги ғалабаларга қадам қўйишга меҳнаткашлик ваъдамни бераман! (Зўр олқиш.) Боя ўртоқ Берди татар: «Колхозимиз большевиклашди...» дегандек бўлди. Лекин менга қолса, ҳали большевиклашгунча йўқ. Нега десангиз, биз шу йилгина гектариядан ўттиз икки центнер пахта бердик. Бу эса «колхоз большевиклашди» дейишга ҳали вақт эрта эканлигини кўрсатади. Мен бу даъвомни исбот қилиб чиқаман. Хўп... мен бир йил бир таноб жой-

га пахта экдим, кузга бориб шу бир танобдан олтмиш пуд пахта олдим. Бу нима деган сўз? Бу шундайки, бир гектарига уч юз пуд ёки... ёки эллик центнер бериш керак, деган гап. Лекин нафсамбирни айтганда бу ҳам мақтанадиган гап эмас. Мен бултур бир китобча ўқидим. Нариги районда Мавлон полвон исмли бир колхозчи бир гектардан тўрт юз эллик пуд пахта олган. Хўп... бу нима деган гап? — Бу колхоз большевиклашгунча йўқ, деган сўз бўлади. Шунинг учун арзимаган ишимизга ҳукуматнинг бунчалик тақдир қилишидан мен уялиб тураман, колхозчиларим отидан сўз бераманки, иккинчи беш йилликда биз лоақал ҳосилни эллик центнерга олиб борамиз! (Кучли олқиш, халқдан «сўз берамиз» деган товушлар.) Хўп... энди бойиганлигимиз устига келаман. Биз якка хўжалик даврига қараганда талай бойидиқ, ҳар қайсимизда эллик-юз пудлаб галламиз бор, қорнимиз тўқ. Ундан ташқари ҳар қайсимизда сигир, қўй дегандек моллар ҳам йўқ эмас, ҳолбуки сигирларимиз отига сигир, ҳар кун икки хурма сут олган билан сигирли бўлганлик чиқмайди. Бизга чин сигирли бўлиш учун ҳосилни бояги даражаларга кўтариш лозим (зўр олқиш), хўп... ҳосилни юқори кўтаришнинг шартларидан бири яхши, кучли отларга эга бўлишдир. Ҳолаки бизнинг отларимиз сонига кўпайган бўлса ҳам, ишга келганда чидамлари йўқ. Биз от наслини тузатишда ҳам ҳали бир иш қилмадик. Биз бу ёқдан ҳам мақтана олмаймиз. Хўп... биз эндигина бешта янги ҳовлига эга бўлдик. Ҳолонки бизнинг аъзомиз юз ўнлаб ҳисобланади... Қисқа сўз: аъзоларимизнинг бойидиқ, большевиклашдик, социализмга чиқдиқ, деб талтайишларига ҳали вақт эрта, ҳали биздан келаси йиллар зўр қаҳрамонликлар кутади, Уртоқлар!!

Давомли олқиш остида Мулла Обид жойига бориб ўлтуради! «Яшасин раисимиз» деган товушлар эшитилди.

Ҳамидов Ҳасан Раҳмат билан сўзлашиб олгандан сўнг ўзаро чувуллаша бошлаган халқни тинчитади.

— Уртоқлар, сўз Ҳасан Раҳматга берилади!

Ҳасан Раҳмат кулимсиган ҳолда саҳнанинг олдига келади:

— Қишлоқ комсомоллари ўзларининг «хўнар» ларини ҳурматли меҳмонларга арч қилмоқчилар!

Ҳар томондан «сўраймиз» деган товушлар эшитиладди.

— Биз қишлоқ ёшлари ўз «хунар»ларимизни арз қилишдан илгари кичкина узр ҳам айтиб ўтамиз,— дейди Ҳасан Раҳмат,— бизнинг шаҳарлик шоирларимиз ёки қишлоқ турмушни билмайдилар, ёки билишни тиламайдилар... Шунинг учун биз ўз турмушимизни нафис, қишлоқилар учун англашиларлиқ қилиб кўрсатилган адабиётга муҳтож бўлиб келамиз. Тўғри, шоирларимизнинг шеърлари, ҳикоялари, дostonлари кўп, бироқ улар бизнинг завқимизга, эҳтиёжимизга ёт, биз улардан сариқ чақалик фойдалана олмаймиз! (Айнак таққан икки меҳмон шоир қип-қизариб ерга қарайдилар.) У томондан умидсизланганларимиздан кейин нонлож биз қишлоқ ёшлари билар-билмас коллектив равишда ўзимизга ёқимли, сингишли оҳанг билан шеърлар-куйлар тўқиймиз. Ҳозир биз ўша ўзимиз тўқиган байтлардан бирисини ҳурматли меҳмон ўртоқларга тақдим қилиш билан барабар, нодонлик орқасида кечган хатоларимизни афв қиларлар, агар жуда ҳам аччиелансалар бизни эмас, манави шоирларни сўкарлар, деб умидланамиз! (Олқиш, кулги.)

Икки айнакли шоир жуда ҳам ўсал тортиб ерга қарайди. Ҳасан Раҳмат раёсатдаги меҳмонлардан столнинг икки биқинига ўтишни сўрайди. Раёсат четлангандан кейин, саҳнанинг ўртасига бориб икки биқинидаги эшикка ишорат қилади. Унг томондаги эшикдан бошдан-оёқ қизил барҳитдан қисқа кийим кийинган олти нафар йигитчалар чиқиб, халққа қўл кўтариб таъзим қиладилар (олқиш). Улар чиққан томонларига қатор чизилгандан кейин, сўл эшикдан олти нафар бошдан-оёқ қизил шоҳидан кийинган дўндиқ қизлар чиқиб, булар ҳам халққа қўл кўтариш билан таъзим қиладилар.

Кучли олқиш ораси булар ҳам йигитчаларга қарши чизиладилар. Ҳар икки томон ораси узۇқ ярим доира шаклини олади. Икки ўртага Ҳасан Раҳмат бориб киради.

Ҳасан Раҳмат йигитчаларга ишорат қилади. Йигитчалар ёқимли бир оҳангда ўқийдилар:

Йигитлар.

Сталиндан етди бизга ушбу хабар:
«Беш йилликда ялқовлиқдан қўйманг асар!»

Биз бахтлимиз, чунки бизга фирқа раҳбар,
Меҳнаткашга саодат бу билсак агар!

Қызлар.

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!

Бахтнинг қуши бизга томон қанот қоқди,
Қамбағаллар кулбасига чирроф ёқди.

Пигитлар.

Шунда барча ўнга боқди, сўлга боқди.
Қўқ юзидан «ишқал» дебон чақмоқ чақди.

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!

Юзлар қизил, кийимлар шай, надан деманг,
Сўзлар ўткур, чақчақи кўп чалам деманг.

Қизлар.

Қуши булбул, атрофи гул чаман деманг,
Мироси мўд, отаси бойчечак деманг.
Бизда, ўртоқ, сув ўрнига сутлар оқар,
Хумлар, ёмлар, ғаллалардан тўлаб томар.
Қулуш кашнар, қўш демалар, қўйлар мағрар.

Пигитлар

Чуники бизга оталиқдир Берди татар!

Ҳаммаларим.

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!
(Ояқиб, татарининг юзида мағрур бир кўриниш...)

Қизлар.

Ун пигитга арзир менинг олам Хандон,
Қайси зарбдорлардан қолар Бибби Маржон?
Ўз эрини йўлда қўйдн холам Гилмон!
Мақташ учун арзимасми хоним Султон?

Пигитлар.

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!

Баҳор етса қизил гуллар тақар қизлар,
(Қизлар гул тақадимлар)
Яшнаб гулдек юракка ўт ёқар қизлар.
(Қизлар уяладилар)
Чанг солиқса ишга қараб оқар қизлар,
Шунинг учун пигитларга ёқар қизлар.

К и з л а р.

Чушки бизлар мекнат эли дөләсимиз
Ягни «Четан» гүлзориникт раълосимиз!
(Кучли ва давомли олқиш...)
Бизнинг план бу йили ўртоқ ўттиз неччи!
Орниг бўлса елпинг шимар, бизга етчи!
Елқов эсанг бетинг кўрмай кетчи!

Й и г и т л а р.

Ҳайфлар сенга белбошини етчи-еитчи!

Ҳ а м м а.

Обид кетмон колхозининг аъзосимиз!
Момик отлиқ оқ олтининг дарёсимиз!

Зўр олқиш... Қиз ва йигитчалар халққа таъзим қилиб, кўздан йўқолдилар. Бироқ, олқиш босилмайди...

Халқ иккинчи қайта куйлашни сўрайди. Йигитча ва қизлар иккинчи қайта куйлашга мажбур бўладилар.

Берди татар «биз бу томондан ҳам чакки эмасмиз» дегандек қелиб, мағрур таггайиб ўтиради. Қулақлиқ кийиб четроқда ўлтурган Мулла Обид ер остидан куйловчи қизлар ичидан ўз қизи Зайнабга «ҳўмрайиб» қарайди...

Битди!

¹ Шояд, иккинчи беш йилликдаги Обид кетмонлар муваффақиятини давом этдирсак,— *Езувчи*.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ

1. Тиктепа қишлоғи	9
2. Обид кетмон	16
3. Кўпчилиكنиң таважжуҳи	27
4. Тиктепаниң „устуңлари“	34
5. Мен босмачи эмасман	43
6. Бир тулки ва бир кулги	54
7. Қарға қизил кўради	65
8. Хатиб домлани тарра тутадн	72
9. Берди татар	88

ИККИНЧИ ҚИСМ

1. Четан қурлини олдда	105
2. Колхоз — баракадир	122
3. Бош айланиш	139
4. Колхоз жоки	154
5. Кўкдан табрик	165
6. Четан „устуңлари“	174
7. Кўш билан ҳам курашаман	197
8. Аҳмад тоға ўч олмоқчи	211
9. Қўлиниң бер ошнам	220
10. Ҳисоб	229
11. Кенгайиш	234
12. Социализм ҳиди келади	244

На Узбекском языке

АБДУЛЛА КАДЫРИ

АБИД КЕТМЕНЬ

Повесть из колхозной жизни

Гослитиздат УзССР — 1959 — Ташкент

Редактор *М. Муслимов*
Рисом *И. Нерошов*

Рисом редактор *Г. Остапенко*

Тех. редактор *П. Уманский*

Корректор *Э. Миробидов*

* * *

Теринга берилди 24/VI 1959. Боснига
руҳсат этилди 23/Х 1959. Формати 84X108^{1/2}
8,125 босма л. 13,22 ширтаи босма л.
Нашр. а. 13,81. Тиражи 45000.
ЎзССР Давлат бодий ядониет нашриети.
Тошкент. Навоий кчаси, 31.
Шартнома № 353-58.

* * *

ЎзССР Маданият министрлиги Главизда-
тининг 1-босмаҳовси, Тошкент, Хамза
кчаси 21. Заказ № 1096. Ледерия муқова-
сида баҳоси 6 с. 15 т. Қогоз муқовасида
баҳоси 5 с. 65 т.